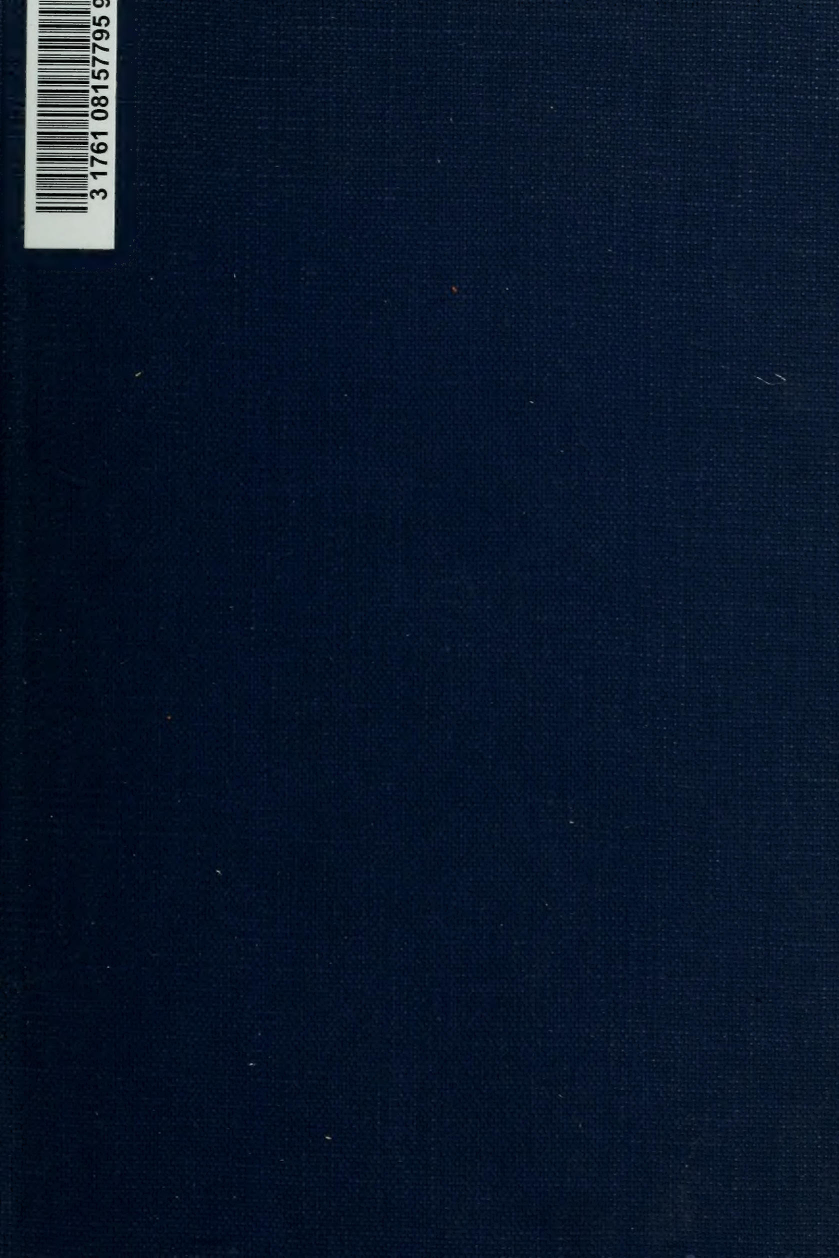
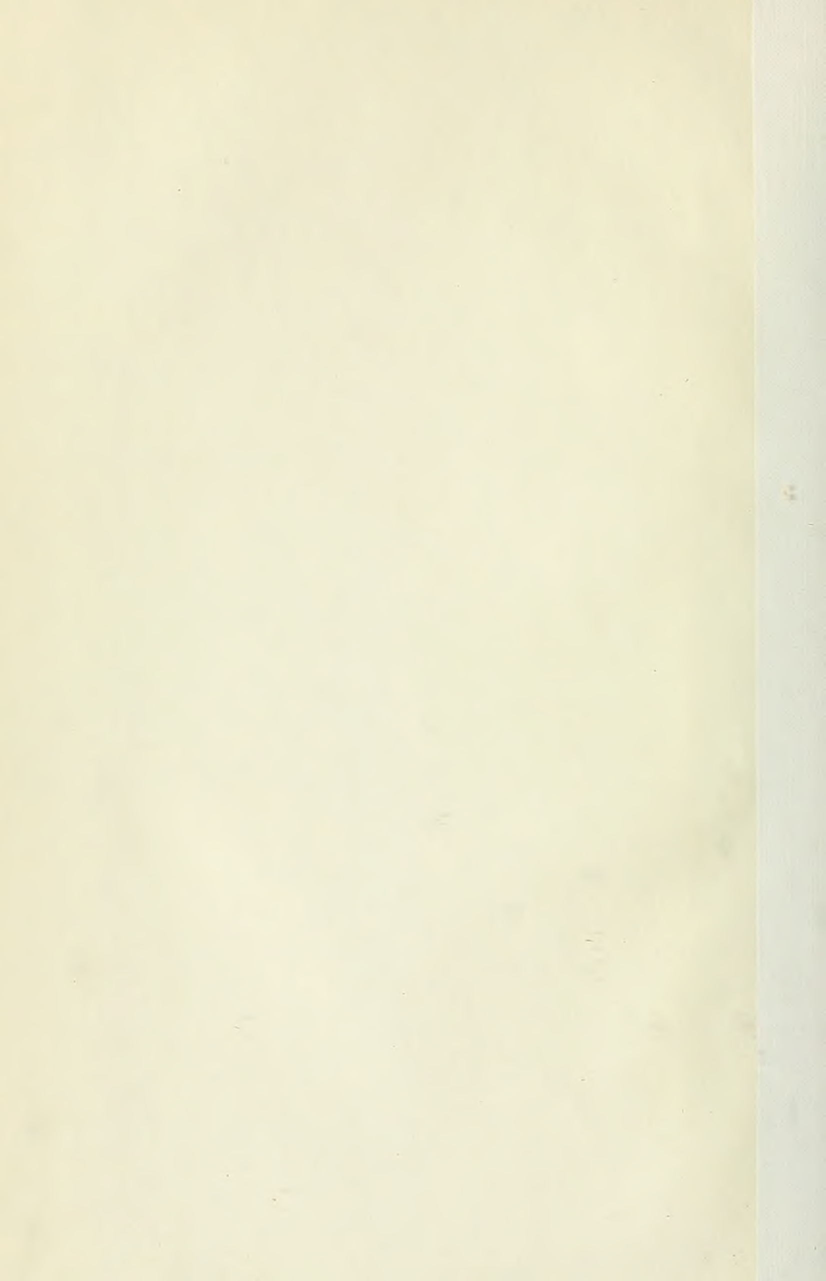
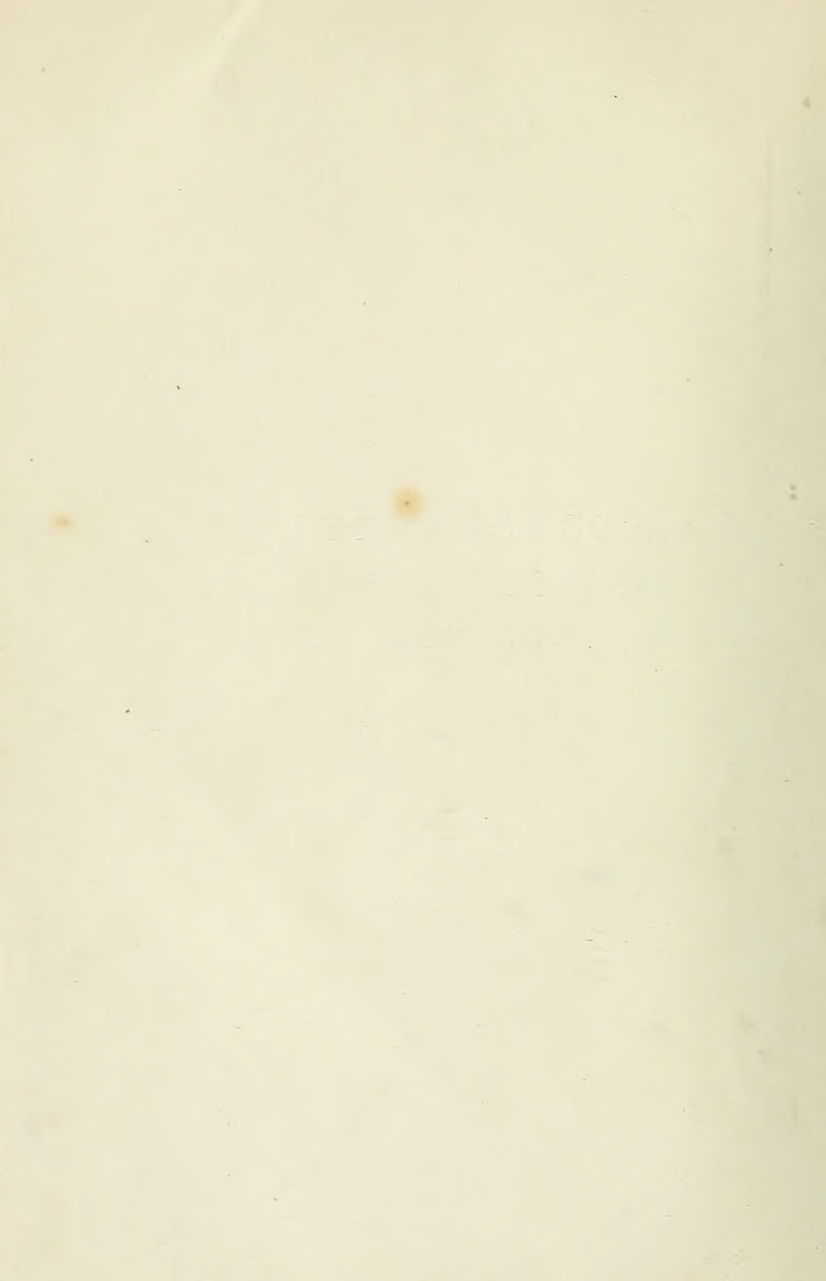

IN DE KUSTLANDEN VAN NOORD-AFRIKA

□ HET MAGHREB □

IN DE KUSTLANDEN VAN NOORD-AFRIKA HET MAGHREB

DOOR H. H. VAN KOL

GEILLUSTREERD MET 31 REPRODUCTIES
NAAR FOTOGRAFIEËN EN EEN KAARTJE
☐ DOOR DEN SCHRIJVER ☐

ROTTERDAM — MCMXI — W. L. & J. BRUSSE

Boek-, Courant- en Steendrukkerij G. J. Thieme, Nijmegen.

INHOUD.

LIJST DER ILLUSTRATIES.

INLEIDING.

> ET DEPUIS LORS DANS L'OMBRE OÙ PASSE UN
> VENT MORISQUE.
> INTÉRESSÉ PAR L'OEUVRE, ÉGAYÉ PAR LE RISQUE,
> JE SUIS TOUJOURS SUR LE SENTIER.
>
> EDMOND ROSTAND.

Reeds vele jaren geleden doorkruiste ik Egypte en zette ik den voet op de Noordkust van Afrika. Vooral in Algerië wilde ik de toestanden leeren kennen, om door eigen aanschouwing te zien, hoe men een kolonie *niet* moet regeeren. Eenmaal kennis gemaakt hebbende met het land der Kabylen en Bedouïnen, met zijn vruchtbare bergen, valleien en oasen, doch vooral met de dorre en toch poëtische woestijn, was er een geheimzinnige kracht, die mij bij herhaling dreef naar deze oorden, verre gelegen van de landen, waar de vooze Europeesche beschaving den schepter zwaait.

En steeds nieuwe onderwerpen drongen zich op aan de mij ingeboren zucht tot studie en onderzoek. Het Kamerlid kon er het onderwijs der Inlanders, de geneeskundige hulp voor de Inboorlingen, de wijze van bestuur en de wetgeving vergelijken met de toestanden in de Nederlandsche Koloniën. Voor den sociaal-democraat was de waarneming der economische toestanden en der maatschappelijke ontwikkeling van belang; en de voormalige ingenieur van den Indischen Waterstaat kon er zijn hart ophalen aan de studie van het irrigatie-wezen. Doch niet minder was mijn aandacht gevestigd op den Islam en zijn evolutie, die een machtigen factor zal vormen in de wereld-historie dezer eeuw.

Een rijk materiaal van belangrijke gegevens werd aldus op mijn reizen in den loop der jaren verzameld, waarvan thans slechts een deel in den vorm van een boek aan belangstellenden wordt aangeboden. Eén leemte in mijn onderzoek wordt diep door mij gevoeld. Wat in boeken kon worden gevonden, uit gesprekken geleerd, door (soms moeielijke) reizen kon worden aanschouwd, heb ik — naar krachten — tot mijn geestelijk eigendom gemaakt; doch wat mij bleef ontbreken, was het dóórdringen in de gedachten en het wezen dier ons zoo

vreemde volken, was de kennis van het hart en de ziel van den Oosterling. Jaren lang zou men moeten leven tusschen deze talrijke stammen, te midden van de bewoners dier woestijn, waar de zon het lichaam kastijdt en nadeelig op de hersens inwerkt; in den intiemen kring van trotsche, aristocratische en van mystiek doordrenkte menschen, in wie nog, ongerept, zooveel bewaard bleef van de oer-toestanden van het menschdom. Doch de Oosterling zelf blijft steeds voor vrij wel álle Westerlingen een diep geheim; men kan met hun godsdienst, zeden en gewoonten vertrouwd raken, maar gesloten als een boek met zeven zegelen blijft voor ons wat de Franschman zoo treffend noemt: „l'âme arabe".

Tevergeefs zwerft men door hun landen, wordt men getroffen door de welsprekende stilte der woestijn, verzinkt men in aanbidding voor die prachtvolle zons-ondergangen aan den eindeloos-wijden horizon; tevergeefs trotseert men de groote hitte in die eenzame en onmetelijke zandvlakten, in dat „pays de la soif et de la peur" — het raadsel der sfinx blijft onopgelost. Het is, alsof men van den hoogen rug van zijn „mehara" (rij-kameel) als van een uitkijktoren het land aanschouwt, met zijn golvend terrein en met oasen in de verte; doch zij, die het bewonen, ontsnappen aan onze waarneming. Een gansch menschenleven zou voor de kennis van deze volken nauwelijks voldoende zijn, tenzij men Oosterling kon worden met den Oosterling.

Meer dan genoeg bleef nog te beschrijven over: grootsche monumenten; geheele steden, verwoest door de menschen dan wel bedolven door de krachten der natuur; het droeve lot der Israëlieten, die reeds eeuwen vóór onze Jaartelling naar deze stranden hun schreden richtten. Voor de beschouwing van het bestuur en de treurige geschiedenis van Tripolitanië en de merkwaardige toestanden in dit amper bekende en nog zoo weinig beschreven land, had ik een volledige afdeeling van dit boek noodig. Aan de nagedachtenis van een „Vergeten Heldin" van Hollandschen bodem, die daar den dood vond, moest een woord worden gewijd; en daar mijn dochter dezen tocht mede maakte, meende ik ook aan haar schets van „Een Arabische Meisjesschool" een plaatsje te mogen verleenen. Een bezoek aan Algeciras gedurende de internationale Conferentie van 1906, brengt ons op het terrein der wereld-

politiek. Voor de zoo belangrijke studie der bevloeiing met grondwater, mogelijk zelfs in de meest droge streken, werden nadere, grootendeels nieuwe, gegevens verzameld. Een volledig overzicht van het bestuur van Tunesië „Een Fransch Protectoriaat" kan alle staatslieden, die op koloniaal terrein eenige verantwoording dragen, leeren hoe men een kolonie *wel* besturen moet.

Artikelen dus van allerlei aard zijn hier bijeengevoegd, doch zij hebben dezen karaktertrek gemeen, dat zij alle betrekking hebben op de Droge Streken langs den Zuidrand der Middellandsche Zee, — op het „Maghreb" — en alle bezield worden door deze ééne gedachte:

Wat kán en moet het Europeesche ras doen, om meer welvaart, vrede, geluk en vrijheid te brengen aan deze Oosterlingen, menschen van een ander ras, van een anderen godsdienst en huidskleur, doch — *menschen* als wij?

HOOFDSTUK I.

HINAUS! IN DIE WEITE WELT! OP REIS!

WAS ZIEHT UNS DAS HERZ SO?
WAS ZIEHT UNS HINAUS?
UND WINDET UND SCHRAUBT UNS
AUS ZIMMER UND HAUS?
GOETHE, SEHNSUCHT.

REIZEN! — nagenoeg iedereen reist in onze dagen van snel en goedkoop verkeer; maar hoe? en waarvoor?
Allen die, hetzij uit sleur, hetzij om verveling te verdrijven, eenige uren in den trein zitten, dan wel, gelokt door reclame-plaatjes of uit ijdelheid, vreemde landen bezoeken, wanen zich bekwamer reizigers naarmate zij meer kilometers afleggen, zonder ook maar in 't minst te beseffen dat goed reizen een kunst is, die slechts weinigen zich weten eigen te maken.

Mijn plan is niet, pleizierreisjes te beschrijven naar Europeesche steden die alle merkwaardig veel op elkaar gelijken, en waarvan het bezoek voor hart noch geest iets verheffends heeft.

Mijn wenken richten zich meer tot hen die reizen willen met een bepaald doel, volgens een vooraf overwogen plan, en dan bij voorkeur in verband met hun werkkring [1].

Dat doel kan veelledig zijn. Op geografisch gebied, als bezoeker van weinig of niet bekende streken, zal iemand in den regel weinig kunnen presteeren, doch van overwegend nut kunnen zijn reizen wezen op het zoo uitgebreide en te weinig betreden terrein der ethnologie. Deze wetenschap heeft ten doel de studie van den mensch als lid van een familie, een stam of een volk; de wijze waarop de voortbrenging geregeld is, en het punt dat de economische ontwikkeling heeft bereikt; de studie, in één woord, van de maatschappelijke en staatkundige verhoudingen waaronder de menschen leven.

Verdeeling van arbeid is ook hierbij een vereischte, en een ruime keuze wacht hem, die zijn reizen wil maken tot een blijvend nut voor hem zelf en de gemeenschap. De een zal zich meest aangetrokken gevoelen door de geestelijke ontwikkeling en het volksonderwijs in de

---

[1] Daarvoor vallen in de termen de volgende landen:
Italië, Spanje, Hongarije, Bosnië, Turkije, Klein-Azië, Egypte, Algerië, Tunesië; en wat verder weg de Congo, Madagascar, Britsch-Indië, Siam, Annam, de Philippijnen, Formosa en Japan. Ook nog in Amerika: de Kleine Antillen, Haïti, Cuba, de drie Guyana's en Brazilië.

landen door hem bezocht, dan wel de inheemsche kunst tot onderwerp zijner studie te maken.

In onze dagen, waarin blijkbaar de Islam herboren wordt, ware 't een dankbare arbeid, op deze godsdienstige Renaissance der XXe eeuw de aandacht te vestigen, dan wel elders den invloed der Christelijke zending na te gaan.

Een ander zal bij voorkeur letten op den toestand van landbouw, handel en verkeersmiddelen, van irrigatie- en andere werken, waarbij met name een studie van de beste middelen ter bewaring van het regenwater boven (réservoirs) en onder den grond *voor Ned.-Indië* van belang is. Vooral een onderzoek in sommige landen (als Oostenrijk, Rusland, Japan, enz.), naar de wijze waarop de ontwikkeling der groot-industrie is bevorderd, ware voor *Java* van overwegend belang, evenals naar de wijze waarop de mijnbouw wordt gedreven.

Andere onderwerpen van onderzoek, waartoe verschillende landen zich uitstekend leenen, zijn de verdeeling van het grondbezit, het credietwezen, dan wel de zorg voor de volksgezondheid en het armwezen. De wijze waarop voor de veiligheid van personen en goederen wordt gewaakt, de rechtspraak en het gevangeniswezen vormen — evenals de toestand der financiën, het belastingstelsel, de defensie en de bestuursregeling, om van bijzondere sociale studiën en een onderzoek naar de economische toestanden niet te spreken — elk voor zich een bron van dankbare en aangename reisstudie.

Een land bezoeken, het volk leeren kennen, de toestanden opmerken, is het éénig doeltreffend middel om door eigen aanschouwing honderden zaken te leeren en te voelen, waarvan men anders levenslang onkundig zou zijn gebleven. Door het in boeken geleerde aan de feiten te toetsen, en de theoretische beschouwingen aan de ijzeren werkelijkheid, vergadert men gaandeweg de gegevens om van al deze onderwerpen (bovenal levensbelangen *onzer koloniën* rakende) een afgerond beeld te kunnen ontwerpen.

En vindt men den tijd om te bladeren in het rijke boek der historie, dan zal een vergelijking van het heden met de tijden die achter ons liggen, het vaak mogelijk maken een blik te slaan in de toekomst, daar en elders. Aldus kan reizen worden beschouwd als een der nuttigste werkzaamheden, door een menschenkind te verrichten.

Eenmaal het *doel* der reis gekozen, rest nog te bespreken, welke *middelen* moeten worden toegepast, om dat te bereiken. Moge daarbij mijn ervaring jongeren tot nut en voordeel strekken.

Nog thuis zijnde, make men voorbereidende studiën van het land dat men wil bezoeken; van het volk dat daar woont, zijn godsdienst

en historie. Eenige kennis der spreektaal is onmisbaar, al zou men zich moeten behelpen met het van buiten leeren van een zestigtal dagelijks voorkomende zinsneden. Wanneer men van den beginne af den moed heeft enkele woorden te spreken, en eenvoudige mededeelingen in de bladen tracht te ontcijferen, neemt deze kleine woordenschat bij den dag toe.

Van groot belang is de keuze der *meest geschikte maanden* voor het bezoek aan een of ander land. De lente is het meest geschikte seizoen voor Zuid-, de zomer voor Noord-Europa. Herfst en lente zijn goed voor Algerië en Tunesië; Egypte is het land voor winterreizen, terwijl dit jaargetijde in Griekenland zorgvuldig moet worden vermeden. Klein-Azië wordt 't best in de maanden April en Mei, Turkije in 't begin van den zomer bezocht; voor Midden- en Zuid-Amerika loopen de seizoenen sterk uiteen voor de diverse landen. Baedeker's reisgidsen, verreweg de beste van alle, geven daarover voldoende inlichting, terwijl door bestellen der spoor- en stoombootgidsen men reeds vooraf den duur der reizen en de kosten daarvan tusschen de verschillende pleisterplaatsen kan bepalen. In de binnenlanden reizende, is 't noodig tijdig te letten op de vertrekdagen der stoombooten, om een noodeloos langdurig verblijf in een of andere haven te vermijden. Wanneer tochten te paard dan wel per muilezel of kameel te voorzien zijn, zal eenige vooroefening in het rijden nuttig wezen voor hen, die de gewoonte daarvan misschien verloren hebben. In den trein vóóruit rijden maakt, ondanks eenig bezwaar van wind en stof, de dagenlange ritten in sneltreinen veel minder vermoeiend; te veel lezen dient alsdan te worden vermeden.

De *bagage* moet tot een minimum worden herleid, en in kleine valiezen, liefst met riemen dichtgesjord, worden verpakt. Dit spaart niet alleen veel geld en tijd, maar in minder bereisde streken is dit het eenige middel om volle vrijheid van beweging te hebben.

Behalve goede reiskaarten met kompas en een goeden kijker, behooren tot de *uitrusting* voor een bezoek aan weinig bezochte landen (en alleen daarvan is hier sprake), o. a. de volgende voorwerpen: een veldflesch met eigen beker en een stevig knipmes; verder zonnebril en zonnehoed; flinke riemschoenen; eenige verband- en geneesmiddelen (vooral kinine en laxeerpillen); sous-pieds voor 't rijden; een degelijke reisdeken, en een stuk imitatieleer voor 't slapen op vloer of bodem. Een stevige stok is overal verkrijgbaar, en onderweg kan men het ondergoed koopen dat men noodig heeft; papieren boorden en frontjes zijn op dergelijke reizen zeer aan te bevelen.

Geld neme men slechts weinig mede, en dan liefst goud; verder

een credietbrief of wissels; men berge zijn goud in den binnenvestzak, toone het zoo min mogelijk, en wissele nooit in hôtels, bij gidsen of in winkels. Men zorge steeds voor een flinken voorraad pasmunt en zij niet karig met kleine fooien: vaak geve men deze reeds vooraf, daar ze in Oostersche landen, op merkwaardige wijze, bij hoog en laag het reispad effenen.

Altijd en overal, niet het minst in hôtels, den prijs van te voren vragen, een idee hebben van de normale tarieven en den prijs der levensbehoeften, en als reserve enkele Lisonne- of Cook's coupons medenemen, om al te brutale halsafsnijderij onmogelijk te maken. Doch vooral reize men niet om lekker te eten; wanneer men voldoende voeding vindt, moet men tevreden zijn, en zich daarbij zoo nauw mogelijk aanpassen aan de nationale voedingswijze der bezochte landen. Men ete nooit veel vóór, noch tijdens, doch naar hartelust nà zware tochten of marschen. Rusten is noodig gedurende de heete uren van den dag, en om steeds naar wensch en behoefte, in volle vrijheid, rust te kunnen genieten, geve men in den regel de voorkeur aan hôtels boven de gastvrijheid van particulieren. Voor een langeren rusttijd kieze men een gezonde plek, liefst in een eenigszins koel klimaat.

Moet men lange tochten te paard maken in Oostersche landen, dan is zorgvuldig onderzoek van den zadel, den rug van het dier en den buikriem geraden; zelfs is een klein ritje daags te voren, om paard en tuig te beproeven, geen overdreven voorzorg om leelijke koopjes te voorkomen.

Overigens stelle men zich de physieke bezwaren van dergelijk reizen niet te erg voor. Doordrongen van den ernst zijner onderneming, die iets meer en beter is dan een pleiziertochtje, braveert men zonder moeite de onaangenaamheden van elken tocht: het onvoldoende logies, het gebrekkige eten en de vermoeienissen van de reis. Gewapend met een onverstoorbaar geduld, overwint men door zijn flegma de Oostersche indolentie, en is men van te voren gepantserd tegen alle teleurstellingen.

Verder is het slagen van zulke reizen afhankelijk van den staat zijner gezondheid, waarom het raadzaam is, zich vooraf te laten onderzoeken door een geneesheer, die waarschijnlijk eenige nuttige wenken zal geven wat regime, diëet en te nemen voorzorgen betreft.

Legitimatiepapieren, dan wel een paspoort zijn aan te raden, benevens enkele introductiebrieven of aanbevelingen bij autoriteiten in den vreemde, liefst personen, die als specialiteiten in de onderwerpen waarvan men een studie wil maken, bekend staan. Alleen in geval van ernstige moeilijkheden wende men zich tot de Nederlandsche consuls, ten einde dezen niet noodeloos lastig te vallen; ook van elk

4

aanbevelend schrijven make men slechts een spaarzaam gebruik. Zelf zoeken, met eigen oogen waarnemen, verdient in alle opzichten de voorkeur, daar men anders gevaar loopt te veel onder invloed van anderen te komen. Een bezoek aan plaatselijke bibliotheken, waar men meestal op welwillende wijze geholpen wordt, verschaft vaak uitnemend materiaal voor nader vruchtdragend onderzoek in loco.

Samen reizen met een ander, mits nooit meer dan twee in 't geheel, heeft groote voordeelen, wanneer men een zelfde dan wel gelijksoortig doel najaagt. De reis is gezelliger, men bespaart geld, redt zich beter in het verkeer met inboorlingen, voelt minder de vermoeienissen, en maakt elkander opmerkzaam op tal van zaken, die anders zelfs den strengsten waarnemer zouden ontgaan.

Steeds trachten een gesprek aan te knoopen met andere reizigers, van wie men iets vernemen kan, is vooral aan boord gewenscht. Wanneer men vrij is van elk vooroordeel tegenover medemenschen van andere huidskleur, godsdienst, rang of stand, kan men door een vriendelijk woord vaak van de eenvoudigsten nog het meest leeren, en zoodoende nieuwe gezichtspunten verwerven.

En dan met flinken moed, vol vertrouwen in zijn goed gesternte, de reis aanvaard; frisch bloed, nieuw voedsel opdoende voor lichaam en ziel bij dat zwerven door de vrije wereld, het onbekende te gemoet!

Er zijn geen grenzen meer; de afstanden zijn verdwenen; de verschillen onder de menschen verminderen; aan nationale- en rasvooroordeelen dient de kop ingedrukt, de internationale solidariteit is in wording. Aan het genot van bezwaren te overwinnen en gevaren te trotseeren; aan het heimwee naar het nieuwe en geheimzinnige, kan bij elke reis gepaard gaan een zoeken naar waarheid, een streven naar recht in dienst der humaniteit. Zulke reizen vormen het karakter, stalen de energie, sterken hoofd en hart; zij zijn de opleidingsschool voor den man in de kracht zijns levens.

En daarom, luistert naar de stem die u voorwaarts drijft; naar „le signal qui convie aux voyages lointains les cœurs aventureux". Reist, om na terugkeer opnieuw te reizen; doch — reist *nooit zonder doel*, enkel en alleen voor eigen genot.

„ONDER HET TEEKEN VAN DEN ISLAM" [1].

ORIENT! ORIENT! TON MYSTÈRE ME CAPTIVE!

Een keurig boek, werkelijk mooi geïllustreerd door een artist. De plaat met het silhouet van den biddenden Arabier en den soezenden kameel in de eenzaamheid der woestijn, benevens het leuke schetsje van een Arabisch schooltje op het terras eener woning, getuigen van kunstgevoel. Ook het vignet van den kameel is een genot voor de oogen.

Met „wilde verlangens" gelokt „naar de wildernissen der aarde" om „het mooie der wereld" te zien, voelde de schrijver wat er goeds was in vreemde landen en onder vreemde menschen, en „nam het kwade in den koop toe". Doch hij bleef te veel schilder en bleek te weinig kenner van land en volk; hij zag het gewriemel aan de oppervlakte, doch voelde niet wat daaronder omging, in des menschen hart en leven. De stijl is nu en dan wel wat gekunsteld; te veel kleuren worden genomen op het palet, en soms is de heele verfdoos noodig om een zonsondergang in de Sahara te schilderen....

Waarschijnlijk misleid door zijn gidsen, ware virtuosen op dit gebied, overschat hij de gevaren zijner tochten, grootendeels door mij persoonlijk en nog wel meer dan eens gemaakt. Om de Kasbah van Algiers te bezoeken is het werkelijk niet noodig, „z'n pet met een band om de kin vast te maken, in de éëne zak een boksijzer, in de andere een revolver mee te sleepen, met een flinken stok in de hand", om er weer levend uit te komen, dan wel „alleen zich door het meest drieste optreden te redden". Ook die „bange uren" gedurende „dat vrijwillige hondenleven", waren nu niet zoo heel verschrikkelijk te noemen, evenmin als dat verblijf in de armere buurten van Tougourt; men went spoedig aan dat alles.

Deze ronde opmerking doet niets af aan de waardeering van het boek, en van het streven van den reiziger om zich in te denken in de gedachten dier menschen met bruine gelaatskleur, „met gedachten zoo onberekenbaar vèr van de zijne!" Hij voelt de „haast onoverkomelijke moeielijkheid om het zieleleven van den Mohammedaan te begrijpen"; dit raadsel der sfinx, dat elk reiziger in het Oosten beklemt. Het geheele volk is voor ons als de gesluierde vrouwen met dien wonderen blik in de zachte vuuroogen, tintelende van liefde en haat. Ook hij heeft, als zoo vele anderen, te vergeefs getracht te ontcijferen „l'âme Arabe". Ook hij heeft „geheimzinnigheden waargenomen, vreemde krachten door stille tooverwoorden ontketend", wondere roerselen in 't wild

[1] Geschreven na lezing van de Reisherinneringen, van Jos. M. v. Waterschoot v. d. Gracht, onder dezen titel verschenen.

Nomaden-hart. Het was hem, en terecht, „als hoorde hij menschen spreken van 'n andere, wondere wereld, 'n wereld vol geheimen, die zoo vèr, zoo eindeloos ver (van de onze) ligt".

Wat kan wel de reden wezen dat beide rassen, naast elkander wonende, toch in denken en voelen zoo hemelsbreed van elkander staan; dat steeds die kloof bestaat, schijnbaar niet te overbruggen? Die het weet moge het zeggen; ook deze schrijver heeft daarnaar vruchteloos gezocht en de afscheiding diep gevoeld.

Geen *rassen-hoogmoed* was bij hem een beletsel; integendeel, hij had ze lief gekregen, die donkere kinderen der onmetelijke vlakte, en wees op den demoraliseerden invloed der blanke overheerschers, „met de bloedbedropen handen en kwasie-christelijke moraal op de lippen, die al wat rot is in de moderne cultuur den overwonnene hebben aangeboden". Het Sahara-leven daarentegen, aldus een uiting van zijn geleider Joussef, „maakt een mensch weer goed en godsdienstig".

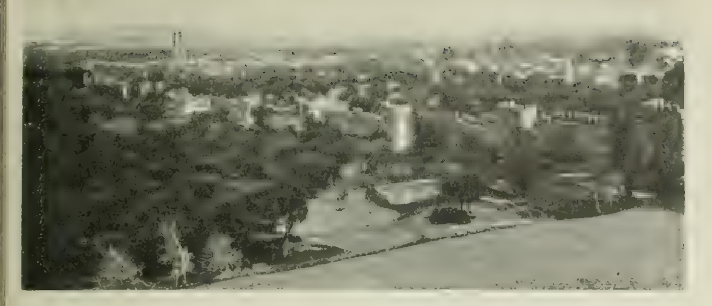
Zou het dan het *verschil in godsdienst* zijn? Ook daarin houdt de schrijver zich vrij van den dwazen hoogmoed, waarmede vele naam-Christenen neerzien op den Islam, waarover steeds „zooveel gefabeld" wordt, daar men hem beziet in het licht der misslagen van zijn aanhangers. „De droom van een mensch", van Mohammed, „zou eeuwen beheerschen", en de Islam doorloopt in onze dagen een evolutie, die louterend optredend, hem een nieuwe toekomst waarborgt. Ook de poëzie van den, in zoo vele opzichten moedwillig miskenden Islam, heeft schrijver onder de ruischende cypressen van het kerkhof te Skoetari leeren kennen. Bij een dieper gaande studie van dezen wereldgodsdienst, met meer aanhangers dan het Protestantisme, zou zijn waardeering van het goede, de kern van waarheid die óók de leer van Mohammed bevat, nog vaster verhoudingen aannemen. Het is hier de plaats niet daarop verder in te gaan.

Over zijn beschrijving van Constantinopel, reeds zoo vaak door reizigers geschetst, slechts een enkel woord. Die „reeks van tegenstrijdigheden", had ook mij getroffen; zijn indruk van die bonte scharen van allerlei nationaliteiten, die over de brug van den Gouden Hoorn trekken, is levendig geschetst; de indruk daar is werkelijk overweldigend. Aan de afzetterijen der winkeliers van de Böjük Tscharschi zijn slechts weinigen ontkomen; het uitvaagsel, dat langs de kaden van Galata slentert, verdient zijn blaam. En staande onder de machtige welving van den forschen koepel der Aya Sophia, betaalt men gaarne, in de fraai gekozen woorden van den schrijver, zijn tol van eerbied en ontzag. Zal nog eenmaal de sage van den Christen-priester bewaar-

heid worden, en deze het dicht gemetseld poortje verbrijzelen om het onderbroken Mis-offer te hervatten?

Doch werkelijk uit het hart gegrepen waren mij de woorden van gloeiende verontwaardiging in zijn hoofdstuk *Iets over de Armeniërs en de gruwelen van 1896* geuit, waaraan 100.000 menschen ten offer vielen. Forsch is zijn aanklacht van den toenmaligen Sultan Abdoel Hamid, die deze slachting heeft bevolen en door een gegeven teeken weer deed ophouden, toen zijn moordlust tijdelijk verzadigd was. Gelukkig, dat thans de tyran gevallen, en een herhaling dier vreeselijke tooneelen zeer onwaarschijnlijk is.

Moge ook het boek van den heer Waterschoot v. d. Gracht menigeen aansporen den zwerversstaf op te nemen voor een tocht naar die mooie, die wondere en onmetelijke Sahara, — om die steeds met heimwee te herdenken. Want veel meer dan van de zee gelden van haar de woorden van den schrijver: „Wien zij eenmaal gedrukt heeft in haar sterke armen, dien laat zij nooit weder los".

Ruine Mansoura te Tlemcen.

HOOFDSTUK II.

EEN AFRIKAANSCH COLOSSEUM.

THE VISION BROKE; AND, ON MY WAKING EYE,
RUSH'D THE STILL RUINS OF DEJECTED ROME.
Thomson, Liberty.

De grootheid van het antieke Rome. voelt men het diepst, niet in de Tiberstad, doch in de dorre zandvlakten van Noord-Afrika. Tunesië is bezaaid met Romeinsche bouwvallen van tempels en steden, van renbanen en triomfbogen, terwijl, zoowel van de Zaghouanbergen naar Carthago als elders, mijlen ver de bogen harer waterleidingen zich slingeren door de thans kale vlakten. In Tripolitanië liggen eenmaal dichtbevolkte steden nu onder het zand bedolven, terwijl, tot diep in. de woestijn, resten van versterkingen gevonden worden, om „Ifrikia" te beschermen tegen de invallen der barbaren. Ook Algerië getuigt van Rome's wereldmacht, en vergeleken met de ruïnen van Timgad aan den voet van het Aurès-gebergte, maken die van Pompeji een minder overweldigenden indruk. De reuzen-bouwvallen van het amphitheater te El-Djem (Tunesië) kunnen, wat het historisch verschijnsel betreft, een vergelijking met het Colosseum van Rome veilig doorstaan.

Terwijl Sallustius en Tacitus de veldslagen te boek stelden, welke Rome, dat zeven eeuwen hier regeerde, in Afrika had te leveren, griften Rome's bouwmeesters de historie van zijn roemrijk verleden in marmer en graniet, en zijn de inschriften, gehouwen in arduin, de blijvende getuigen van zijn macht en zijn genie. Nergens was ik daarvan zoo

sterk onder den indruk dan toen ik, bij mijn bezoek aan El-Djem, in de eenzaamheid der woestijn stond voor de ontzagwekkende bouwvallen van dezen circus, weinig minder grootsch dan die van het flavische amphitheater, door ons [1] enkele weken vroeger bezocht, waarvan dus de indruk nog versch in het geheugen lag.

Mijn tweede bezoek aan het Colosseum [2] te Rome, geschiedde ditmaal van het Forum Romanum uit opwaarts, wat verreweg de beste weg is om het te bereiken. Langzaam slenterende langs de Via Sacra en voorbij den prachtvollen triomfboog van Septimius Severus (den eenigen Romeinschen Keizer in Afrika geboren, die de taal van Hannibal sprak en daar veelvuldig geëerd werd), leeft men te midden dier puinhoopen den glanstijd der Republiek mede, op de plek waar zich het politieke leven afspeelde van dit Wereldrijk. Dáár stonden de tribunes der volks-redenaars, doch ook van Antonius bij het lijk van den vermoorden Julius Cesar; dáár werd recht gesproken door het Pretorische Tribunaal; dáár nam de Senaat zijn besluiten en werden, onder de oogen van den hoogsten God, wiens tempel daar rechts op het Kapitool stond, de wetten uitgevaardigd, wetten die nog thans in vele landen geldig zijn. Hier is men op staatkundig terrein om, steeds klimmende, aan te landen bij de grootste tot ons gekomen Romeinsche ruïne, die den ganschen achtergrond afsluit: het theater, aan bloedige gladiatoren- en dierengevechten gewijd, getuigende van Rome's woeste grootheid, doch ook van zijn hartstochtelijke wreedheid.

Meer dan 87.000 toeschouwers vonden hier plaats op vier verdiepingen, langs marmeren trappen te bereiken, terwijl diep onder den grond gemetselde gangen dienden tot verblijfplaats van wilde dieren, en tot bewaarplaats voor de vele toestellen bij het schouwspel benoodigd, maar ook werden gebruikt als kerker voor de ten doode gedoemde martelaren, dan wel als bergplaats van de lijken der in den strijd gevallen zwaardvechters. Een ellips vormende met assen van 188 m. en 156 m. en een omtrek van 524 m., zou de Keulsche Dom meer dan tweemaal daarin plaats kunnen vinden, en voelt de mensch zich klein tusschen deze reusachtige metselwerken.

Door 80 poorten kon men er binnen treden, terwijl even veel „vomitoria" uitgang verleenden. Afzonderlijke loges en galerijen waren gebouwd voor den Keizer, voor de vrouwen van zijn hof, voor senatoren en priesters, benevens voor de Vestaalsche maagden, de ridders en de

[1] D. w. z. door mijn dochter en mij.

[2] De naam is afgeleid van colossus, d. i. groot, in verband met het reuzenstandbeeld van Apollo Nero, aan een der ingangen geplaatst.

burgers, terwijl de toegang aan alle slaven verboden was. Door Vespasianus begonnen en door Titus voltooid, werd het 80 jaar nà Christus ingewijd met feesten die 100 dagen duurden, en waarbij niet minder dan 9000 tamme en wilde dieren (kraaien, olifanten, tijgers, nijlpaarden, giraffen, enz.) in den dood werden gedreven. Doch de groote aantrekkelijkheid was in latere jaren de parade-intocht der gladiatoren, die met zwaard of lans, met drietand of dolk in de hand, en een „morituri te salutant" (zij die gaan sterven groeten u!) op de lippen, voor den Cesar bogen, eer zij den bloedigen strijd op leven en dood aangingen....

Eerst Keizer Honorius maakte in 404 een einde aan dit menschonteerend schouwspel, nadat een Aziatische monnik, Telemachos, in heilige verontwaardiging te midden der vechtenden sprong en ze van elkander sleurde; als wraak daarover werd hij door het woedende volk in stukken gescheurd. Reeds de heilige Cyprianus had er op gewezen, hoe schandelijk het was „menschen krachtig te voeden en hen daarna te dooden tot vermaak van andere menschen." Het bloed van duizenden martelaren, grijsaards en kinderen, mannen en maagden, heeft hier den bodem gedrenkt in de eerste dagen van het Christendom, waaraan men ook bij een bezoek der catacomben buiten Rome zoo sterk wordt herinnerd.

Brooduitdeelingen in het Forum en gratis spelen in het Colosseum, waren het begin van het verval van Rome, en dat bederf drong blijkbaar ook tot Afrika door.

Van Sousse, het tegenwoordige eindpunt der Tunesische spoorwegen, zouden mijn dochter en ik een bezoek brengen aan het Afrikaansche Colosseum, een der best bewaarde Romeinsche monumenten in Noord-Afrika.

Den 17den Februari 1910 verlieten wij deze stad met haar witte gekanteelde muren en steile straten, bijna hangende boven de zee. Oudtijds was Sousse, gelegen op den drempel der woestijn, een schuilplaats voor zeeroovers en een beruchte markt voor slaven en jonge vrouwen. Snel ging het door de boomlooze vlakte, waar wij nu en dan den witten burnous van een Arabisch ruiter waarnamen, dan wel groepen van tenten, omringd door cactus-hagen, de „gourbis" der Nomaden, waar honden ons toeblaften, en kameelen met filosofische kalmte van de hun zoo zelden verleende rust genoten.

Weldra verschenen weer enkele ver van elkander staande olijfboomen, tot, op 56 k.m. afstand, de indrukwekkende massa van het amphitheater te El-Djem zichtbaar werd, ofschoon wij nog minstens 8 k.m. daarvan verwijderd waren. En eenmaal in het zicht, kost het moeite

het oog nog af te wenden van dezen zwarten kolos in de gele woestijn. De weg er heen was links en rechts bezaaid met ruïnen van steden en van geïsoleerde forten; wat verder op vonden wij sporen van een ander nog ouder amphitheater, van een circus, van réservoirs en baden (thermen), allen in de VIIIe eeuw vernield, ten tijde van Kahena, de Koningin der Berbers.

In drie forsche verdiepingen stijgen de ronde muren van dit gebouw omhoog, een schouwburg van 150 bij 125 m. vormende, waarbinnen ruim 65 à 70.000 toeschouwers plaats konden vinden. De omheining bestond uit drie boven elkander staande arcaden (60 op elke verdieping), aan weerszijden omlijnd door Corintische of composietzuilen, en bekroond door een muur, rijk met pilasters versierd. Evenals te Rome moesten reusachtige zeilen, aan zware stangen bevestigd, tegen de brandende stralen der zon en de zeldzame regens beschermen. Water was er blijkbaar ruimschoots aanwezig, want soms werden er nautische gevechten geleverd; een groote vergaarbak van 4 × 45 m. is thans nog in de oostzijde aan te wijzen.

De historie van beide amphitheaters heeft veel overeenkomst. Toen de bloedige spelen hadden opgehouden, werden beide bouwwerken met hun dikke muren als versterkingen benut, om zich met meer succes tegen de aanvallen te kunnen verdedigen. In Rome streden er de Guelfen en Ghibellijnen om de heerschappij der stad; hier kampte eenmaal Kahena met waren heldenmoed tegen de invallen der Mohammedanen.

Dahiah-el-Kahena-ben Tabeta [1] was een invloedrijke Joodsche Vorstin van het inheemsche ras der Berbers, die na de verdwijning der Romeinen in de IVe eeuw, hun aloude stamregeling weer ingevoerd en den landbouw gedeeltelijk voor het herdersleven verlaten hadden. Doch horden ruiters waren uit Arabië over Egypte hierheen getogen en Barbarije binnen gedrongen, strijdende te vuur en te zwaard voor hun Profeet. Na vele invallen wapende Allah in het jaar 720 den arm van Hassan-Ibn-Naaman, die zegevierend verder trok, tot hij stuitte op deze vrouw, die hem versloeg en terugdreef tot aan Gabès. Om de Musulmannen, die zij meende dat alleen op buit belust waren, elke neiging tot verovering van het land te ontnemen, liet zij alles verwoesten; de Berbers hadden immers aan hun kudden genoeg om te leven. Steden werden met den grond gelijk gemaakt, stuwdammen vernield, de olijfbosschen verbrand, het land geruïneerd. De verbittering, daardoor opgewekt onder haar bondgenooten, was echter zóó groot, dat slechts

[1] *Dahiah* beteekent „koningin"; *Kahena* „priesteres van den stam der Cohen"; als profetes en zieneres stond zij in hoog aanzien; zij voorspelde den dag en het uur van haar val.

weinigen haar trouw bleven; met dezen sloot zij zich op binnen de sterke muren van het Colosseum, om een beleg van 8 jaren te doorstaan, en eindelijk in een laatste gevecht met den vijand den dood te vinden. Mohammed zegevierde.

Beide monumenten werden later aan sloopershanden overgeleverd. De Romeinen der latere eeuwen gebruikten de schepping van Titus als steengroeve voor hun bouwwerken, en sleepten meer dan $^{2}/_{3}$ daarvan weg, tot een der Pausen aan dat vandalisme een eind maakte.

Toen in de XVIIIe eeuw de Berbers weigerden aan den Bey van Tunis nieuwe belastingen te betalen, trokken zij zich in deze vesting terug om hem te weerstaan. Eenmaal veroverd, liet de Bey Hamouda een breede bres kappen, en werden de trappen en alles wat gemakkelijk kon worden losgemaakt, door de Bedouïnenstammen der omstreken weggesleept. Daarna zweeg de historie over El-Djem, totdat Fransche oudheidkundigen het weer aan de vergetelheid onttrokken.

Op mijn terugkeer van Tripoli kon ik mijn lust niet bedwingen, nogmaals te gaan zwerven te midden van deze puinhoopen uit een vèr verleden. Het snikheete middaguur had alle medereizigers afgeschrikt, zoodat ik, geheel alléén, mij rustig kon overgeven aan de gedachten, die onwillekeurig in mijn brein opwelden.

Hier, op deze plek, thans aan alle zijden door de kale, dorre en eenzame woestijn omgeven, waar ternauwernood eenige hutten zichtbaar waren, lag eenmaal Thysdrus, het Tusdrita van Plinius, één der dertig vrije steden van Afrika. In de IIIe eeuw was het een der rijkste oorden van dit werelddeel, dank zij de cultuur der olijven, op de goed geïrrigeerde velden; de Proconsul Gordianus werd hier in 238 tot Keizer geproclameerd, en meerdere Cesaren bezochten dit uitspanningsoord in de woestijn.

Bij de schitterende feesten daaraan verbonden, vertoonden de Romeinen zich in hun ware gedaante; hun levendige zin voor het schoone, hun gevoel voor muziek kwam dan ten volle tot uiting. Krijgers in weelderige wapenrusting, gevolgd door priesters van verschillende godsdiensten en schoone vrouwen in sierlijke kleedij, traden hier binnen met de Zwarte Vorsten der Numidiërs en drommen Berbers in hun Oostersch gewaad, gevolgd door geketende krijgsgevangenen van allerlei ras. Een tafereel, het penseel van een Alma Tadema waardig....

En thans? Thysdrus is verdwenen; El-Djem heeft zijn plaats ingenomen. Waar vroeger tempels, schouwburgen en renbanen werden gevonden, en mijlenlange kanalen het vruchtbaarheid schenkende water aanvoerden, ziet men nu slechts ellendige kleihutten van inlanders; enkelen hunner nestelden zich in de onderaardsche gewelven te midden

der puinhoopen, ten deele door zand bedekt, waarin doornige cactussen groeien. In deze landen, eenmaal beroemd om hun olijfolie, welker graanschuren Rome voor een groot deel moesten voeden, leiden nu enkele Berbers, in lompen gehuld, een armzalig bestaan, nauwelijks wetende hoe in deze dorre oorden hun leven te rekken. Bedelaars klampten mij aan, en deden mij tot het besef der werkelijkheid terugkeeren ....

En dat alles door de schuld der menschen, nog meer dan door de ongunst der natuur. Kooplieden en bankiers volgden steeds de zegevierende Romeinsche legers, draineerden de inkomsten van het land, en trokken voordeel van de hulpeloosheid en de armoede der bewoners, door hen als woekeraars uit te zuigen. Dank zij het recht van den sterkste en door sluwe speculatiën, kregen bv. zes groote eigenaren de helft van Afrika in handen, en de Keizers van Rome, als de Flaviërs en Nero, vormden er reusachtige domeinen voor zich zelf, of schonken die weg aan hun gunstelingen; den inboorling aldus zijn eenig bestaansmiddel ontnemende.

En later kwamen, na de vernielende Vandalen, de Arabieren, die alles verwoestten te vuur en te zwaard, de stuwdammen verbraken, de bronnen lieten verzanden, en dezen „tuin vol bloemen" (uitdrukking van een hunner zendelingen, Sidi Okba) herschiepen in een dorre woestenij.

Wat er goeds was ten tijde der Romeinen, werd niet verkregen door de machtige legioenen, doch door de bouwmeesters, die er den landbouw mogelijk maakten; door de wetgevers, die de oude bestuursinstellingen handhaafden en deze fiere stammen der Judeo-Berbers hun vrijheid lieten behouden. Meer dan 25.000 soldaten (daaronder de Berbersche hulptroepen begrepen) bleken er dan ook niet noodig om Rome's heerschappij, of liever Protectoraat, over een groot deel van Noord-Afrika te handhaven, en het een tijd lang te maken tot een der rijkste en meest beschaafde landen van de wereld, vóór dat in zijn Rijk het bederf was ingetreden en het zijn ondergang tegemoet ging.

„Zoolang het Colosseum staan blijft", zoo luidde de voorspelling van een Saksischen monnik in de VIIIe eeuw, „zal Rome in stand blijven. Valt het Colosseum, dan valt Rome, en met Rome de gansche wereld". Die profetie is slechts ten deele bewaarheid, doch wel blijkt uit deze woorden het ontzag dat Rome zelfs aan zijn vijanden inboezemde; een ontzag ten volle verdiend, getuige de historische rol die de stad der Zeven Heuvelen in de wereld heeft gespeeld. En meer dan 12 eeuwen later kon ik, zittende bij die ruïnen te El-Djem, volkomen instemmen met de woorden van den dichter: „Was grosz ist, bleibt es auch im Untergang".

BEDOLVEN STEDEN. TIMGAD EN POMPEJI.

DAS ALTE STÜRZT, ES ÄNDERT SICH DIE ZEIT,
EIN NEUES LEBEN BLÜHT AUS DEN RUINEN.
SCHILLER'S WILH. TELL.

AND THE BLASS OF THE DESERT COMES; IT
HOWLS IN AN EMPTY COURT. OSSIAN.

De aarde beefde, en onder donderend geraas kwamen plotseling dikke rookwolken uit den top van den Vesuvius te voorschijn, volgens Plinius den vorm van een reusachtigen pijnboom aannemende, met zwarten stam en vlammende takken, waartusschen bliksemstralen flikkerden. Kolommen kokend water werden naar buiten geslingerd en verspreidden zich, vermengd met de asch der berghellingen, als brandend heet slijk in de straten van Pompeji. Zware stortbuien en aschregens teisterden de tuinen en wijngaarden; vurige steenen verbrijzelden de monumenten, en zware rotsblokken ploften neer in de kokende zee. Steeds zwaarder werden de regens, steeds luider en heviger de knallen; steeds hooger stegen de aschwolken, terwijl een doodelijke damp mensch en dier dreigde te verstikken. Pompeji was zijn ondergang nabij, en de verwoestende krachten kwamen uit de donkere diepten van den aarbol.

De dag veranderde in nacht en de nacht in stikdonkere duisternis. Gloeiende lava stroomde uit de sidderende vuurkolk; dikke rook- en aschkolommen stegen er uit op; land en vee werden heinde en verre onder lava en asch bedolven, en twee bloeiende steden vielen ten offer aan deze natuurramp. Herculanum werd vernield door gloeiende lava- en vuurstroomen; Pompeji werd begraven onder steenbrokken en grauwe asch.

Overvallen door de ramp gedurende een tooneelvoorstelling, waar duizenden Romeinen aanwezig waren, trachtten de inwoners hun leven te redden, snel vluchtend over de krakende asch, struikelend over stapels sintels en steenbrokken, terwijl het gegil der vrouwen, de smartkreten der gewonden en het gekreun der stervenden werden overstemd door het geloei der winden, het gerommel van den donder en het gedreun der uitbarstingen van den vulkaan. Een vurige gloed verlichtte nu en dan plotseling dit vreeselijk tafereel.

Plinius zelf behoorde onder de vluchtelingen, die renden om hun leven te redden: „Een dichte asch viel op ons neder en wij waren voortdurend verplicht die af te schudden, op het gevaar af daaronder bedolven te raken;" doch ook hij vond er den dood. Pompeji, de stad van weelde en genot, kon zich evenmin bevrijden van die

aschlagen, welke een lijkkleed vormden van 6 meter dikte, waaronder het 17 eeuwen lang begraven bleef.

Pompeji in 79 nà Chr. onder de asch bedolven, werd teruggevonden in 1750; Timgad, in Zuid-Algerië onder het woestijnzand begraven, werd eveneens eerst eeuwen later weer aan het daglicht gebracht.

Ongeveer 200 k.m. van de stranden der Middellandsche Zee gelegen, aan den voet van het Aurès-gebergte, waarachter de Sahara een aanvang neemt, werd Thamugadi 100 jaren nà Chr. onder Keizer Trajanus gebouwd door de Romeinsche legioenen, die op 26 k.m. afstand te Lambesa in een permanent kamp waren gelegerd. Na den val van Rome kwamen in de VIIe eeuw de Arabieren, verwoestten het land, en gaven Timgad weer aan de woestijn terug, die het met fijn zand overstelpte, waarvan het eerst in 1881 zou worden bevrijd. De naam ging verloren, de geschiedenis er van is vergeten; doch al zijn de Fransche oudheidkundigen er niet in geslaagd „de réparer des temps l'irréparable outrage" [1], dank zij hun pogen zag Thamugadi opnieuw het levenslicht.

Na een hernieuwd bezoek aan de bouwvallen van Pompeji, wilde ik eveneens in oogenschouw nemen zijn Afrikaansche zusterstad, het bewonderenswaardige Timgad, dat op de grens der woestijn door zijn zuilentempels en triomfbogen weer een sprekend getuigenis aflegt van Rome's kunstzin en grootheid.

En dan is er in veel opzichten een treffende overeenkomst zichtbaar.

Evenals bij de keurig bewaarde *Casa di Pansa* te Pompeji, kan men in de grootste woningen van Timgad een gelijke indeeling onderscheiden. Door een smallen gang komt men in den voorhof (atrium), met kolommen omgeven en waarin het waterréservoir (impluvium) wordt gevonden. Daaromheen liggen de slaapkamers, die door haar kleinheid meer op duivenhokken gelijken, welke beknoptheid alleen verklaarbaar is door de smalle, verplaatsbare sofa die als legerstede dienst deed, en al naar het seizoen in andere vertrekken werd neergezet. De huizen zijn minder goed bewaard dan te Pompeji; de muurschilderingen zijn verdwenen, evenals de mozaïek-figuren der vloeren; de schendende hand van den mensch bleek voor deze kunst-producten gevaarlijker dan de asch van den vulkaan. Van de tempels is, buiten de zuilen, niet veel overgebleven. Het Forum, met zijn monumentale poort en popperige winkeltjes, bleef echter goed bewaard; de talrijke standbeelden daarentegen zijn verdwenen; doch op een der marmeren speeltafels van dit marktplein leest men nog de echt Romeinsche spreuk uit den tijd van Rome's verval: „jagen, baden, lachen en spelen.... dat is leven!" Het aantal badhuizen (thermen) is dan ook groot, en

[1] Racine in Athalie.

ik telde niet minder dan vijf gebouwen, bestemd voor koude-, warme- en stoombaden; aan het overmatig gebruik van baden wordt door sommigen het verwijfde karakter der latere Romeinen toegeschreven. Deze thermen waren trouwens de geliefkoosde plaatsen van samenkomst voor de leegloopers, die hier, op rustbanken uitgestrekt, op de tonen der muziek met welriekende zalven werden ingesmeerd. Zij waren het „rendez-vous" der wellustelingen, wier geheele leven bestond uit slemppartijen en drinkgelagen, waarop de liederen van Anakreon weerklonken en jonge meisjes, zonder eenige andere kleedij dan eenige bloemslingers, wulpsche dansen uitvoerden. Gedurende die gastmalen lagen de mannen op banken; alleen de vrouwen zaten op stoelen; en nadat de plengoffers aan de Goden waren gebracht, strooiden slaven bloemen op den vloer, terwijl de gasten hun hoofd sierden met bloemkronen, waarin klimopbladeren en amethyst-steenen als voorbehoedmiddel moesten dienen tegen bedwelming door den wijn.

Schenkt Pompeji ons in een klein bestek een beeld der weelde van Rome, gevolg der ontelbare rijkdommen die naar deze wereldstad vloeiden; ook Timgad getuigt, door de vondsten in een museum verzameld, van verfijnde behoeften, van liederlijke eerediensten en van Oostersch bijgeloof; ja zelfs van heksen, waarzegsters en bereidsters van minnedranken, benevens gifmengers. In één woord, het levert het bewijs van de diepe verdorvenheid der Romeinen, die dan ook dat eenmaal zoo machtige wereldrijk ten val bracht.

Doch ook bewijzen de overblijfselen eener kleine Christenkerk en van een groote Roomsche Basilica, waarvan de altaren nog zijn aan te wijzen, dat ook hier eenmaal „Nazareners" predikten tegen de veelheid der Goden en vóór de éénheid van God; tegen de materialistische levensbeschouwing en vóór de onsterfelijkheid der ziel; die de aardsche weelde en zinnelijke geneugten wilden vervangen door versterving en ontbering, en spraken uit naam van hun Christus, uit liefde voor de zondige menschheid aan het kruis gestorven.

Rome heerschte er zeven eeuwen, en met haar de Latijnsche beschaving; de sporen daarvan zijn reeds op de reis naar deze bedolven stad der woestijn zichtbaar.

Van Constantine — als een arendsnest gelegen op de rotsen die steil uit het diepe ravijn der Rümmel-rivier oprijzen — brengt een spoorrit van 4 uren de reizigers naar Batna, bekend door zijn nu eens ijskoud, dan weer snikheet klimaat. Een flinke bespanning deed ons den 38 k.m. langen weg met soms steile hellingen en veelvuldige bochten vrij snel, in 3¼ uur, doorloopen. Meestal den voet van het Aurès-gebergte volgende, waarvan de 2300 meter hooge toppen nog

in dikke sneeuw waren gehuld, en waar herders („Chaouias") op de spits dan wel op de loodrechte wanden der rotsen wonen, hadden wij weldra Lambesa bereikt.

In dit Romeinsche kamp lag het 3e legioen Augustus meer dan 200 jaren in garnizoen. Deze troepen bouwden wegen, steden en waterwerken; vormden een kern, waar omheen de inlandsche hulptroepen hun „smalas" aanlegden, en in de nabijheid waarvan inheemsche stammen zich kwamen vestigen. Slechts enkele Keizerlijke ambtenaren werden er heengezonden, daar de steden bestuurd werden door magistraten, door of uit de inwoners zelf gekozen, terwijl de inlandsche stammen en volken onder hun eigen hoofden werden gelaten.

De prachtvolle ruïnen van Lambesa zijn een bezoek overwaard; arsenalen, het praetorium (verblijf van den gouverneur), kazernes, triomfbogen en tempels, die eenmaal getuigen waren van den terugkeer der overwinnende troepen uit de binnenlanden van Afrika en de bergstreken van het „Maghreb". Thans wordt er een militaire strafkolonie gevonden, waarover vaak klachten van menschonteerende wreedheden, tegenover die „biribis" gepleegd, zijn vernomen.

Vrij lang na het verlaten dezer militaire stad, blijft de triomfboog van Septimius Severus zichtbaar; daarna trekken talrijke kudden in deze dorre vlakte, slechts een enkele maal door de tenten (Gourbis) van een Nomaden-kamp verbroken, onwillekeurig het oog. Vrouwen, die lasten dragen of kinderen op den rug; karren met balken beladen en met 4 achter elkaar loopende paarden of muilezels bespannen; enkele kameelen, waarvan men soms geraamten langs den weg zag liggen, komt men voorbij, tot eindelijk in de verte Timgad zichtbaar wordt.

Nog in de vlakte van Numidië, op een der laatste uitloopers van het massieve Aurès-gebergte — waarin smalle bergruggen even zoo vele rimpels vormen, gescheiden door breede en diepe ravijnen, — ligt vrij hoog tegen de helling, aan den voet waarvan een moerassige streek zichtbaar is, Timgad, vroeger de weeldestad der woestijn.

Door deze ligging kregen de met breede steenen geplaveide straten een sterke helling, waardoor echter een goede rioleering en afwatering mogelijk was. In tegenstelling met Pompeji, waarin blijkbaar meer van draagstoelen werd gebruik gemaakt, toonen de ingesneden sporen het veelvuldig gebruik van rijtuigen aan, ofschoon beider oppervlakte gering is te noemen.

Pompeji heeft een ovalen vorm, lang 1200 en breed 720 m., door stadsmuren en torens omgeven, die een omtrek van hoogstens 3 k.m. afsluiten, waar binnen omstreeks 17 à 20.000 inwoners huisden Timgad is als een modern-Amerikaansche stad in een regelmatigen vierhoek

gebouwd, met zijden van 324 en 357 m., en alle straten snijden elkander in een rechten hoek, een groot aantal kwadraten vormende. De hoofdstraat, de „Decumanus Maximus", loopt vrij zuiver van West naar Oost, uitgaande van den Triomfboog van Trajanus, met zijn drie arcaden reeds op grooten afstand zichtbaar. Juist in het midden wordt deze hoofdader van het verkeer gesneden door den „Cardo Nord", die van den tegenwoordigen ingang rechtstreeks leidt naar het Forum en het Theater, waarachter het „huis van den Hermaphrodiet" is gelegen; de geheele omtrek der stad bedraagt dus minder dan 1 1/2 k.m., waarbuiten echter het Kapitool, enkele thermen, een paar tempels en de Markt waren gelegen.

Zoowel de Markt, omringd door nissen — de kleine winkels vormende, waarvan de toonbank een breede zerk was, waar de winkelier onder door moest kruipen om er binnen te komen — als het Forum met zijn redenaars-tribune, kunnen alleen langs trappen worden bereikt. De bovengalerij van het goed bewaarde theater eischt een heelen klim langs hooge trappen, welke wandeling door ons werd gedaan om van het heerlijke uitzicht te genieten. Tegen de helling van een heuvel gebouwd, boden drie boven elkaar gelegen rangen zitplaatsen aan 3500 toeschouwers, wat op vrij groot bezoek wijst.

Geheel verschillend was de indruk, die zich van mij meester maakte bij het bezoek van de drie steden Pompeji, Saint-Pierre (op Martinique) en Timgad, die alle drie in den loop der tijden werden bedolven.

Bij het doorkruisen van Pompeji gevoelt men zich als in een kunstmuseum, en een rit over de lavabeddingen der laatste uitbarstingen van den Vesuvius in 1909 was noodig, om ons te doen gevoelen, welke vernielende natuurkrachten hier voor 18 eeuwen reeds aan het werk waren; doch het lot der bewoners laat u koud.

Over de aschlagen van den Mont-Pelée, die (op één na!) alle 25.000 inwoners van het vriendelijk gelegen Saint-Pierre door een „nuage livide" in een oogwenk had doen stikken en toen onder de asch begraven, wordt men meer getroffen door het vreeselijke van deze ramp uit een nog zoo jong verleden, en een traan welt op in ons oog [1].

Ronddolende door de straten van Timgad, wordt men onwillekeurig stil, verbluft door het stoute werk van Rome, dat hier uit de zandvlakte der woestijn een stad van marmer en arduin deed oprijzen. En gezeten op een der hoogste zitplaatsen van het theater, in een der heuvels uitgehold, waar men op het proscenium nog den nagalm van de stemmen der tooneelspelers meent te hooren, droomt men — met de ruïnenstad

[1] Ik bezocht dit eiland zeer kort nadat de catastrofe had plaats gevonden. Men leze daarover: *Naar de Antillen en Venezuela,* door H. van Kol, blz. 45 t m 71.

(aan Marcus Aurelius gewijd) aan zijn voeten, den onmetelijken horizont der woestijn voor oogen en den wolkenloozen hemel van Afrika boven het hoofd — van Rome's grootheid en verval.

Het sterkst was deze indruk toen wij, heengaande, de stad ver achter ons hadden, maar haar nog duidelijk zien konden in den gloed der ondergaande zon, die op dezen machtigen bouwval uit een ver verleden wierp „haar laatste, haar stervende stralen" ...

DOODE STEDEN. CARTHAGO.

Mijn bezoek op 13 Februari 1910 aan *Carthago*, waarvan de historie mij nog versch in het geheugen lag, was aanvankelijk een droeve teleurstelling. Als een der grootste aanlokkelijkheden mijner reis door Noord-Afrika, had mij het denkbeeld toegelaken, de plek te betreden waar Dido reeds 814 jaren vóór Christus een stad stichtte, waar Hannibal en Salammbô leefden, en waar de bloedige strijd om de oppermacht tusschen Rome en de Puniërs werd uitgevochten.

Een electrische tram bracht ons van Tunis naar deze historische plek, langs een dijk dwars door het meer van Tunis (El-Bahira) gelegd, noordelijk van de vaargeul, die deze belangrijke plaats met la Goulette (fleschhals) en de Middellandsche Zee verbindt. Links van ons lag in deze zoutlagune een eiland met een oud fort; rechts zagen wij groepen flamingo's met rose vleugels, die op hun hooge pooten rustig stonden te slapen. In de verte was de grillig gevormde top van den Bou-Kournine (de Dubbel Gehoornde) zichtbaar, waarheen Salammbô, volgens den beroemden roman van Flaubert, zoo vaak de oogen richtte, droomende van de geheimen van den eeredienst van Tanit. Weldra naderden wij een reeks groene heuvels, waarop enkele moderne villa's, hôtels en restaurants, doch waar het oog alleen getrokken werd door de, op den hoogsten top fel in de zon schitterende, witte Byzantijnsche Kathedraal van Saint Louis, in 1890 voltooid. Die heuvel was de Byrsa, en dáár lag eenmaal het *trotsche Carthago.*

Door Tyriërs gesticht, verrezen op deze thans zoo eenzame plek de tempels en paleizen der dichtbevolkte hoofdstad van de Punische kolonien, na tien eeuwen van bestaan door Scipio vernield. Onder Julius Cesar ontstond hier een nieuwe wereldstad, na Rome de grootste, een stad van handel, weelde, studie en genot, de hoofdplaats van het uitgebreide Ifrikia.

Doch ook deze geraakte in verval en werd in 439 op gewelddadige wijze veroverd door de Vandalen, die er onder Genserik een koninkrijk stichtten; Belisarius nam ze (533) op zijn beurt in bezit voor de Byzan-

tijnsche keizers, die er 160 jaren lang heerschten. Eindelijk viel zij in handen van de volgelingen van Mohammed, die met hun bekende vernielzucht alles wegvaagden van den bodem. Zoowel het Carthago der Puniërs, als het Carthago der Romeinen zijn dus verwoest; zelfs de puinhoopen en fundamenten daarvan werden niet gespaard; de geheele bodem der heuvelen werd omgewoeld, als om de laatste sporen er van te doen verdwijnen.

Geen enkele steengroeve werd ooit zoo rusteloos en hardnekkig doorzocht en beroofd, als deze plek op Afrika's bodem. De Arabieren haalden er materiaal vandaan voor den bouw van vrijwel alle groote steden van Tunesië; als mollen wroetten zij er in alle hoeken en gaten; hadden zelfs gilden van „chercheurs de pierres" (steenzoekers) opgericht. De Italianen volgden, en bouwden van de geroofde zerken den toren van Pisa. Slechts enkele onderaardsche regenputten zijn bewaard gebleven, en verder talrijke grafkelders.

„Les ruïnes mêmes ont péri!" En men gevoelt eerbied voor het volhardende werken van den R. P. Delattre, die zijn gansche leven wijdde aan de poging, om uit deze brokstukken nog de historie van lang vervlogen eeuwen op te bouwen. Nergens ter wereld werden oudheidkundige onderzoekingen zoo stelselmatig ondernomen, en met zooveel volharding doorgevoerd, als op de plaatsen die wij toen doorkruisten. Doch ook nergens behaalde de wetenschap zulk een buit, deed zij zulke belangrijke ontdekkingen; elk brokje werd verzameld, en verkreeg zijn plaats in dien denkbeeldigen herbouw van Carthago, die ons 15 eeuwen historie voor oogen toovert.

Een korte schets daarvan te geven is ondoenlijk; een beschrijving van alle plaatsen door ons bezocht, waar soms op één plek Punische, Romeinsche, Hebreeuwsche en Christelijke overblijfselen dooréén werden aangetroffen, zou op den lezer slechts verwarrend werken. Het beste is wellicht, in korte trekken mede te deelen wat nog zichtbaar is en bekend geworden van de drie historische tijdperken, die Carthago, vóór de komst der Arabieren (einde VIIe eeuw) doorleefde; dat der *Puniërs*, der *Romeinen* en der *Christenen*.

Het *Carthago van Dido* lag op een schiereiland, niet ver van de monding der Medjerda, de grootste, vrij wel eenige werkelijke rivier van Tunesië. Het hoogste punt daarvan is de Byrsa-heuvel, 60 m. boven zee gelegen, zuidelijk en oostelijk waarvan de stad werd gebouwd, die eenmaal 700.000 inwoners telde. Haar naam, „*Cart-hadchat*", werd door de Romeinen erg geradbraakt; zij beteekent (in het Tyrisch) de Nieuwe Stad. Op den top van dien heuvel lagen de Citadel en de tempel, aan den god Echmoun gewijd. Drie rijen muren, waarvan de buitenste van

torens en grachten voorzien, versterkten deze groote stad aan de landzijde, dus oostelijk; terwijl aan de zuidzijde een dubbele haven, door een grooten leidam tegen de Noord-Oostewinden beschermd, een veilige schuilplaats opleverde aan de talrijke handels-, tevens oorlogsschepen.

Van al die pracht en weelde zijn thans nog alleen eenige graven en doodkisten overgebleven. Doch deze sarcophagen, op de deksels waarvan de beelden der dooden waren geschilderd, openden een rijke bron voor historische ontdekkingen. Nu eens ziet men (in het Musée Lavigérie) een jonge vrouw met fijn gelaat en wijd-open oogen, het Punische kleed om den schouder, en in de rechterhand een duif. Elders mannen met lange baarden, priesters, de ééne hand statig opgeheven ten gebed, de andere een offerbus omknellende. Maskers zijn er gevonden van gebakken aarde, welker afschuwelijke tronies de lijken tegen de booze geesten moesten beschermen. Talrijke potten van aardewerk in den vorm van dieren, vazen uit velerlei landen, spiegels, amuletten en steenen kogels zijn er gevonden; voorts allerlei soorten van ex-voto's aan de Godin Tanit of den God Baäl-Hammon gewijd; alle stammend uit de VIIe tot VIe eeuw vóór onze jaartelling. De voornaamste doodenstad was op het Odeon-plateau gelegen, en de diepe putten, die toegang gaven tot de graven — grotten in den tufsteen uitgehouwen — hebben deze waardevolle oudheden voor de schendende hand van den mensch gespaard.

Bij enkele geraamten van vrouwen ziet men nog gouden ringen aan de vingers; naast haar liggen oorbellen en kleine parfumerie-doosjes; het blijkt ook, dat de lijken in hars werden bewaard. Bij de kunstvoorwerpen, vooral de gouden, soms met edelgesteenten bezette kleinoodiën, is duidelijk de invloed der Egyptenaren merkbaar, bij de latere die der Hellenen (waarmede de Carthagers veelvuldig in aanraking kwamen). Doch alles moest uit graven worden verzameld; het eenige monument wat nog boven den bodem uitsteekt, is een Mausoleum (uit de IVe eeuw v. Chr.), voor het lijk van een Punischen prins gebouwd. Het weinige wat van het oude Carthago overbleef, kan dus met het volste recht de stad der dooden worden genoemd.

Ook van het *Romeinsche Carthago* is niet veel meer te zien. Van een reuzen-amphitheater, bijna even groot als het Colosseum van Rome, is ternauwernood de vorm nog zichtbaar; alleen werden onderaardsche gewelven opengelegd, in één waarvan een kapel ter herdenking der aldaar gevallen Christen-martelaren is opgericht. Het gedeeltelijk ontgraven Odeon, eenmaal met talrijke standbeelden versierd, verkeert in allertreurigsten toestand; het opengelegde theater in de nabijheid heeft men ietwat gerestaureerd, om er (in 1906) door Parijsche artisten de opera Salammbô te laten opvoeren.

Van enkele Romeinsche woningen heeft men nog fondamenten en soms fraaie mozaïek-vloeren aan het licht kunnen brengen; standbeelden (van Apollo, Venus, Amor en Diana) heeft men, zij 't erg beschadigd, weer terug gevonden, daar zij voor de Arabieren als bouwmateriaal van weinig nut waren.

In het museum hier, en in het Musée Aloui bij het Bardo-paleis, vindt men vele antieke lampen, Romeinsche munten, glaswerk, gegraveerde steenen en looden plaatjes, waarop tooverspreuken die den vijand den dood moesten bezorgen, of wel van de beminde de liefde doen ontwaken. Met welke piëteit de R. P. Delattre zijn werk verricht, blijkt wel uit het completeeren van een beeld, den „Overvloed" (l'Abondance) voorstellende, dat uit niet minder dan *250* brokstukjes moest worden ineengevoegd! Geen scherfje gaat nu meer verloren; alles wordt — zoolang het nog geen bestemming heeft gevonden — in de pleisterlaag van een muur zorgvuldig ingemetseld.

Wat Rome achterliet waren de onderaardsche vergaarbakken, *citernes*, waarvan waarschijnlijk de Arabieren vroeger voordeel trokken en zeker thans nog trekken. Een aquaeduct, niet minder dan 90 k.m. lang, onder keizer Hadrianus (354) gebouwd, voerde het water uit de rijke bronnen der Djebel Zaghouan hierheen om deze réservoirs te vullen, waarvan enkele nu als woningen en stallen worden gebruikt. Die bij Bordjel Djedid gelegen, tellen niet minder dan 17 vakken, bevattende 30.000 kub.m. zuiver drinkwater, om daarmede la Goulette te voorzien. Op het gebied van waterverschaffing in deze regenarme gewesten, heeft Rome over geheel Noord-Afrika zich eere-zuilen gesticht, grootscher dan al zijn tempels, schouwburgen en triomfpoorten.

Reeds in de eerste tijden onzer jaartelling deed het Christendom in Carthago zijn intrede, en baande zich van daaruit een weg naar het hartje van Afrika. De kerkvader Tertullianus werd in deze stad (160) geboren en schreef er zijn beroemde woorden: „Wij zijn van gisteren en hebben uwe paleizen vervuld, uwe tempels en uwe woonplaatsen!"

De H. Perpetua en haar lotgenooten werden er door de wilde dieren van het Amphitheater verslonden; St. Cyprianus stierf er den marteldood (258). Doch van de groote Basilica, de Byzantijnsche kerken, de kapellen, oratoriums, heeft men met moeite de fundeeringen en enkele vloeren teruggevonden; van het groote kerkhof (nécropolis) is ietwat meer zichtbaar geworden. Wat in deze tegenwoordige Residentie van den Primaat van Afrika aan Christelijke monumenten zichtbaar is, werd in de laatste jaren gebouwd: zijn Paleis, een Seminarium, het klooster der Pères Blancs (waartoe de R. P. Delattre behoort) en vooral de

Kathedraal aan den H. Lodewijk gewijd. Na een weinig eervollen krijg met den Sultan El-Mastancer, een afstammeling van den Profeet, vond deze Fransche vorst en kruisvaarder hier in 1270 den dood, en stierf er als boeteling op een bed van asch. Thans wordt zijn eigen asch gedekt door de prachtvolle Kathedraal, die haar torens fier verheft, op dezelfde plek waar eenmaal de tempels stonden, aan de goden der Puniërs gewijd.

Daar binnen rust de Kardinaal Lavigérie, onder een prachtvolle tombe, voorstellende een slaaf die zijn ketenen ziet verbreken; een kind dat van den hongerdood wordt gered; en een negervrouw die den vrede leert kennen na een tijdperk vol gruwelen. Twee monniken met een doek voor het gelaat, knielen voor het treffende beeld van dezen edelen man, hier in 1892 begraven.

Door het zien van al deze plekken, in de herinnering mede levende met het verleden, verdween het gevoel van teleurstelling, wrevel bijna, dat mij bij de aankomst bezielde. Zoo kwam er leven in deze thans zoo eenzame oorden; bevolkten de heuvelen en dalen zich voor mijn geestes-oog met *Carthagers*, en zag ik ze hun lotgevallen nogmaals doorleven.

Hier was dus de plaats, waar de stoute Semietische zeevaarders een wereldstad stichtten, en hun hegemonie uitbreidden over de Afrikaansche kust der Wereldzee, over Spanje en over Sicilië, dat zij aan de Grieken trachtten te ontwringen. Snel groeide deze kolonie aan tot een emporium van handel en scheepvaart, en sloot zij verbonden met de Libysche vorsten om het binnenland in bedwang te houden. Tegen haar machtige vloot, bemand met een leger van huurlingen van min gehalte, doch „die wisten te vechten", bleek niemand bestand, en de halve Middellandsche Zee was eerlang een Carthaagsch meer geworden.

Haar schepen overschreden de Zuilen van Hercules, haalden tin uit Groot-Britannië, drongen door tot Gabon bij den Evenaar, terwijl haar karavanen Soedan bereikten en zwarte vorsten haar vasallen werden. Aan koloniseeren werd niet gedacht; door handel rijkdommen te verzamelen, was voor Carthago de eenige drijfveer; in veel opzichten toonde zij dus een treffende overeenkomst met onze Oost-Indische Compagnie. Carthago was niets dan een handelsstad, bevolkt met kooplieden die geduchte zeelieden en dappere krijgers in hun dienst hadden, en voor geen enkel middel terug deinsden om hun winzucht bot te vieren.

Wel leerden zij landbouw aan de Berbers, bestreden den fetishdienst der Negers, en hadden zij bekwame scheeps- en waterbouwkundigen; doch veel kennis en beschaving werd van elders ingevoerd, niet het

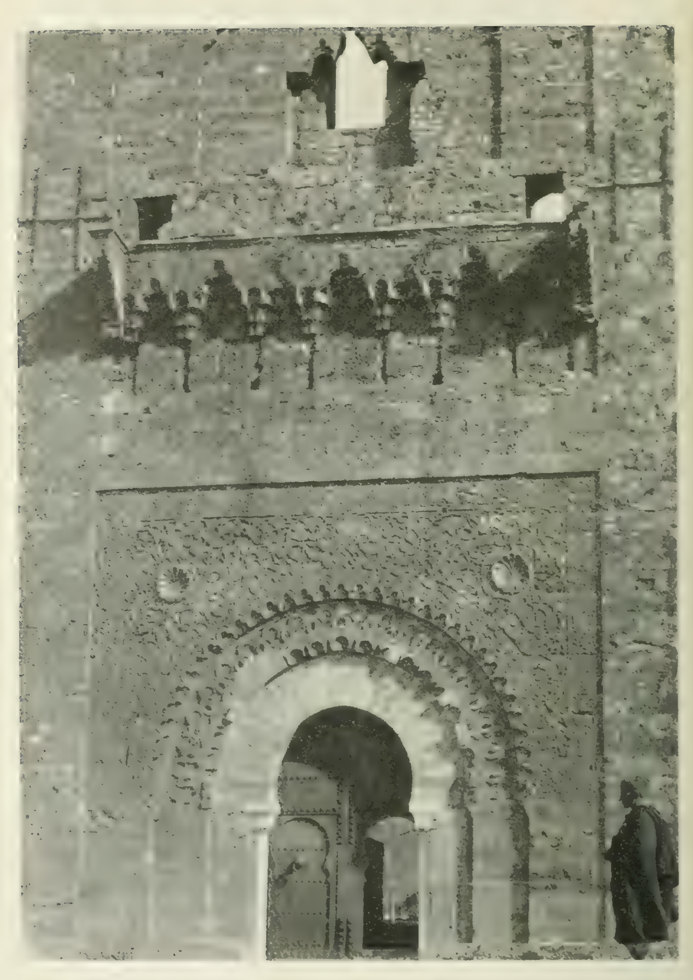
minst door Joden. De *Regeering* was in handen van een geld-aristocratie; de rijke kooplieden hadden het heft in handen en waakten tegen elke verzwakking van hun overmacht, en tevergeefs trachtten de arme klassen aan deze familie-regeering een deel harer voorrechten te ontwringen. Zelfs de huurlingen, die — in de 3e eeuw v. Chr. — vereenigd met de Afrikaansche stammen in opstand kwamen, konden daarin niet slagen en werden op bloedige wijze onderdrukt.

Carthago mergelde de aan haar onderworpen volken meedoogenloos uit door zware belastingen, dwang-cultures, verplichte leverantiën, en inlevering van wapenen; door slavenhandel en allerlei knevelarijen. Het minste verzet werd in bloed gesmoord; zelfs klachten werden met kerkerstraf, met onthoofding, ja met kruisiging gestraft. De Gouverneurs die de Inlanders het best wisten uit te persen, stonden het hoogst aangeschreven; kaapvaart, zeeroof en woekerhandel waren daarbij de geliefkoosde middelen. Toen dan ook de dagen des onheils over Carthago kwamen, vond zij nergens steun noch mededoogen. En die dagen konden niet uitblijven: Carthago trachtte Rome den voet te lichten en — Rome verpletterde haar.

De *godsdienst* der Puniërs was bloedig en wreed: aan Tanit, de godin der maan, wier priesters eunuchen waren, en aan den god Moloch werden menschen-, vooral kinder-offers gebracht, terwijl in heilige wouden prostitutiefeesten plaats grepen, niet het minst gedurende den strijd op leven en dood met Rome, toen Salammbô het aanraken van den sluier van Tanit met den dood bekocht.

Een strijd van 13 jaren werd gevoerd om de heerschappij der toenmaals bekende wereld. Nu eens wist Carthago schitterende overwinningen te behalen, en scheen Rome zijn val nabij; dan leed het weer zware nederlagen. Een reuzenstrijd was het, vol grootsche episoden, doch waarin het leger van huurlingen het onderspit moest delven tegen dat der Romeinen, welks soldaten tevens burgers waren van het land. Drie hardnekkige oorlogen, de zoogenaamde „Punische", waren noodig, alvorens het pleit was beslecht. Rome rustte niet vóór zijn erfvijand was verdelgd, en de zetel van zijn concurrentie om de wereldmacht met den grond was gelijk gemaakt. Nog éénmaal was Carthago groot, — in haar ondergang!

Twaalf maanden duurde het beleg; de stad was van elk verkeer te land en te water afgesneden; er heerschte gebrek aan alles, hongersnooden waren uitgebarsten, ziekten maaiden de inwoners weg, als gras dat valt onder de zeis. Toen de muren veroverd waren, werd elke woning een forteres, en nadat eindelijk 50.000 mannen zich moesten gevangen geven en Hasdrubal zich aan Scipio onderwerpen,

Poort Minaret Mansoura.

richtten de laatste verdedigers, — waaronder Hasdrubal's vrouw en haar kinderen, — op den heuvel van Byrsa een brandstapel op, en stortten allen zich in de vlammen.

Wreedaardig was Rome's wraak! Wie door het vuur of zwaard was verschoond, werd als slaaf verkocht of moest versmachten in de kerkers. Een brand van 17 dagen vernielde de stad, want Rome's Senaat had bevolen, dat alles moest worden verwoest, „zoodat huis noch graanakker meer konden ontstaan" — en „alleen Romeinsche slaven er nog de kudden hunner meesters konden doen grazen". En Scipio, de geharde krijger, stortte tranen bij het aanschouwen van zulk een tragischen ondergang, en haalde de verzen aan, waarmede Homerus den ondergang van Troje bezingt.

Het was onder al onze omzwervingen door deze terreinen, waar zich een deel der steeds zoo bloedige wereld-historie afspeelde, avond geworden. Aan de westzijde van den Byrsa-heuvel staande, zagen wij een prachtvol panorama zich ontrollen voor ons oog: de rotsen van Ras Hadder of kaap Bon, van waaruit men in vroeger eeuwen de terugkeerende vloten kon bespieden, waren rose getint; de hoorns van den Bou-Kournine door een blauwen nevel bedekt; Sidi ben Arous, het witte dorp bij den vuurtoren, was vaal geworden; de lichten van Tunis wierpen een zwak schijnsel tegen het uitspansel; de groene heuvelen werden geleidelijk in het duister gehuld. Alles was stil om ons heen; een stilte, alleen verbroken door het krassende geluid van de electrische tram, die brutaal haar slingerende baan volgde over deze terreinen, waar het eenmaal zoo machtige, thans zoo doode Carthago lag. „Sic transit gloria mundi!"

DOODE STEDEN. MANSOURA.

> JOURS DE RÊVE, D'AMOUR, DE LUTTE! LE PASSÉ SE DÉROULE. JE VOIS OÙ LE LINCEUL COMMENCE. ANTAR, DOOR SHEKHRI-GANEM.

> . . . . SON TRÔNE EST ABATTU; DES MOUCHES ONT RAISON DE SA TOUTE-PUISSANCE. JEAN LAHOR, LE NÉANT DE MAHMOUD.

Aan den voet der roode rotsen van het Tlemcengebergte, dat steil uit de hoogvlakte in West-Algerië oprijst, en zuidelijk waarvan de onmetelijke grasvelden der alfa-zône worden aangetroffen, was eenmaal *El-Mansoura* gelegen, ook wel *Nieuw Tlemcen* genaamd.

Men staat op deze plek, niet ver van de grenzen van Marokko gelegen (het door de Franschen reeds ten deele in bezit genomen Oudjda-gebied), op historischen bodem. Haar oorsprong dankende aan

een Romeinsch kamp, lag hier gedurende eeuwen de hoofdplaats der Emirs van het Berbersche ras (Zenata); Vasallen der Spaansche Omajaden, slechts op korten afstand van de plaats waar Hou Yacoub Yousof, Sultan der Meriniden in de XIVe eeuw, *Mansoura* stichtte.

Donderdag 17 Maart 1910 begaf ik mij per muilezel daarheen. Het oude Tlemcen met zijn fraaie Arabische monumenten, en dat eenmaal 125.000 inwoners telde, door de poort van Fez verlatende langs den weg die naar Lalla-Marnia leidt. Langs Marabout-graven en kerkhoven, waar zwaar gesluierde vrouwen knielen, huilen en babbelen, geeft de ruïne van de alleen staande hooge Bab-el-Khemis (de poort van het leger) toegang tot de overblijfselen van dit voormalige legerkamp, vóór eeuwen in een weelderige stad herschapen.

Links op den top van kale rotsen schittert in de brandende zon het witte *graf van Lalla-Setti*, dochter van een groot Muselmansch heilige, den patroon van Bagdad. „Lalla Setti", zoo klinkt een lied dat de vrouwen nog zingen, „Lalla Setti, die van uit de hoogte neerziet op ons land, is de Middelares bij Allah voor de mannen; zij is de Koningin der vrouwen, en haar woning is omgeven door een ring van steenen."

Nauwelijks die poort doorschreden, is de loop der omwalling van Mansoura, die meer dan 100 hectaren omsloot, nog duidelijk zichtbaar. Toen bovengenoemde Sultan van Fez voor de vijfde maal (Mei 1299) zijn legertent spande voor het machtige Tlemcen, waar hij steeds het hoofd had gestooten, wilde hij duidelijk zijn vasten wil toonen, het beleg niet meer op te breken vóór de trotsche stad zou gevallen zijn. Paleizen, baden, caravanserais werden gebouwd, evenals een groote Moskee, waarvan de imposante ruïnen nog hoog oprijzen.

„Deze stad," schrijft Ibn-Khaldoun, de beroemde Arabische geschiedschrijver, „bewonderenswaardig door haar omvang, haar talrijke bevolking, haar levendigen handel en de kracht harer versterkingen," werd door haar stichter *El-Mahalla-t-el-Mansoura*, d. i. het zegevierende kamp, gedoopt. Eerst in 1302 was haar bouw voltooid.

De wallen, uit geperste klei vervaardigd, waren 12 m. hoog, hadden een dikte van 1.50 m. en werden door 80 torens geflankeerd, waarvan vele nog zichtbaar zijn. Een soortgelijke kamp op leven en dood als tusschen Rome en Carthago, werd hier tusschen Tlemcen en Mansoura gevoerd, doch ditmaal was het de oudste macht die zegevierde.

Volgens de legende was de oorsprong van Tlemcen te zoeken in lang vervlogen tijden. Mozes kwam er als profeet; Salomo zou er hebben gewoond; voor Egyptische toovenaars was het een geliefkoosd verblijf. Doch meer geloof verdient de traditie, volgens welke Tlemcen

door de Berbers werd gesticht, te meer daar in de nabijheid nog enkele sporen van Berbersche muren worden aangetroffen. [1]

Eerst na de VIIIe eeuw verlaat de historie het gebied der hypothesen, vooral onder de heerschappij der Almoraviden (Saharische Nomaden) in de XIe eeuw, toen Tlemcen reeds een centrum vormde van godsvrucht en godsdienstige studiën.

Nieuwe heerschers daalden neer uit de bergen van Marokko en een dezer Vorsten, — die tevens propaganda maakten voor de leer van den Profeet, — Abd-el-Moumen, herschiep als een andere Karel de Groote geheel Noord-Afrika in één groot Keizerrijk, waarin orde, recht en welvaart heerschten, en wetenschap werd onderwezen aan universiteiten (1130—1163). Doch „als uitgehongerde wolven" vielen later Arabische stammen in het land, en vernielden alles wat zich op hun weg bevond. Op de puinhoopen van dit Rijk der Almohaden ontstonden drie Koninkrijken, vrijwel overeenkomende met het tegenwoordige Marokko, Algerië en Tunesië, en tusschen de beide eerste werd om de overmacht rondom Mansoura gevochten.

Hardnekkig werd er gekampt. Viermaal werd de Sultan der Meriniden van Fez teruggeslagen, en het vijfde beleg, waarbij Mansoura werd gebouwd, duurde niet minder dan 8 jaar en 4 dagen. Tlemcen was door gebrek aan water en door hongersnood in 1307 tot het uiterste gedreven; zijn val scheen onafwendbaar. Reeds had de Vorst der Zéianieten order gegeven om alle vrouwen te dooden, ten einde haar voor schande en oneer te redden, toen (11 Mei) de Sultan door een zijner eunuchen werd vermoord en zijn kleinzoon door het leger in zijn plaats werd gekozen. Deze ijlde naar Fez, om zich in de hoofdstad te doen huldigen, sloot vrede met Tlemcen en brak het beleg op, nadat 120.000 menschen er den dood hadden gevonden (Ibn-Khaldoun, Berberes III, p. 379).

Na het vertrek van den vijand werd Mansoura, dat de Tlemciërs aan zooveel lijden, bloed en tranen herinnerde, ten deele ontmanteld en vernield. Toen dertig jaren later de Meriniden voor de zesde maal terug kwamen, werd het echter gerestaureerd en Tlemcen stormenderhand na een beleg van 2 jaren (1337) veroverd, na een dappere verdediging, waarbij de Vorst en al zijn zonen vielen met het zwaard in de hand. De nieuwe heerschers bleven echter in Mansoura wonen, in het weelderige „Palais de la Victoire", waarvan de sporen nog duidelijk te vinden zijn, doch waarvan het terrein thans door armoedige hutten

[1] Volgens Ibn-Khaldoun beteekent „berbera" een mengelmoes van verwarde geluiden; zoo zegt men van den leeuw, dat hij „berbersch" spreekt, wanneer hij 's nachts in de woestijn zijn woest gebrul doet hooren.

Ruïne Mansoura Minaret.

van inlanders en een tweetal bevloeiingsvijvers is bedekt. Enkele fraaie zuilen en smaakvolle kapiteelen werden er opgegraven en in het museum bewaard.

De terugkeer der vorige Souvereinen in 1348 gaf het sein tot den volledigen ondergang dezer „stad van de Victorie". De fraaie monumenten werden verwoest; de meest waardevolle materialen geroofd voor bouwwerken in Tlemcen; de marmeren zuilen voor de Moskeën gebruikt, en het van alles beroofde terrein aan den ploeg overgeleverd. Ook over Mansoura werd, als over Carthago, een vloek uitgesproken, waarvan thans geen appèl meer mogelijk is.

Slechts een deel der omwalling en de hooge *minaret der Moskee* zijn nog staande gebleven, en aan de hoede eener wachteres toevertrouwd. Ondanks talrijke bressen hebben de vestingwallen hun voormalig uiterlijk behouden; de breede muur, van kanteelen voorzien, was elke 30 à 35 m. door zware vierkante torens versterkt. Binnen deze muren vindt men thans een fraai en welvarend dorp van Fransche kolonisten, tuinen, vruchtboomen en wijngaarden, die een beroemde wijnsoort leveren.

Doch vooral de minaret der Moskee, waarvan de slanke silhouet zich scherp afteekent tegen het blauwe uitspansel, trekt de aandacht van den bezoeker. Veertig meter hoog, op een terrein-verhevenheid

gebouwd, beheerscht zij den omtrek. De hoofdpoort der Moskee was daarin uitgehold; een balkon, waaraan stalactieten, is boven die poort nog aan te wijzen, en smaakvolle ornamenten omlijsten talrijke Arabische inscriptiën, met Andalousische letters gegrift. Kleine arcaden, rustende op zuiltjes van onyx, een goede verdeeling van lange smalle vensteropeningen, mozaïek-versieringen en veelkleurige tegels, maken dezen toren tot een van de sieraden der Arabische bouwkunst, die veel overeenkomst heeft met de Giralda te Sevilla.

Van de groote Moskee is niet veel meer dan de muren en de Mikrab overgebleven; talrijke scherven van aardewerk, mozaïek, brokstukken van groene dakpannen en waardevolle marmersoorten, die nog alom op den bodem verspreid liggen, te midden van vuilnishoopen en krengen, waar vliegen op azen. Het zijn als de bloemen, gestrooid op het graf dezer voor eeuwig doode stad, waaraan talrijke legenden verbonden zijn.

Het deel van de Minaret dat verdwenen is, zou door een Joodschen metselaar zijn gebouwd; wat in stand bleef, is aan den arbeid van Muselmannen te danken. Toen de Sultan, om het werk te bespoedigen, tot een ongeloovig architect zijn toevlucht had moeten nemen, verbood hij dezen nà de voltooiing van den torentop langs de trap af te dalen. De ongelukkige was dus verplicht naar beneden te springen, waartoe hij een paar houten vleugels maakte, die hem bij een rukwind kilometers ver weg voerden naar een plaats op de berghelling, nog heden „Col du Juif" genoemd.

Op den terugweg naar Tlemcen een omweg nemende, zag ik bij den witten marabout van *Sidi Bou-Djemàa* — den schaapherder der XIIe eeuw, die (als Jeanne d'Arc) door hemelsche stemmen tot zijn rol als hervormer werd gedreven — elken voorbijganger zijn tol betalen. Enkelen in geld, de meesten in een deel hunner oogsten, dan wel een bundel brandhout, als tiend aan dezen heilige geofferd.

Voor men de poorten van Tlemcen bereikt, „de stad met zeven muren", komt men langs een reuzenbassin, waarin eenmaal de zeeroover Barberousse ten aanschouwe der gansche bevolking alle prinsen van vorstelijken bloede liet verdrinken en vermaak schepte in hun hopeloos worstelen met den dood. Thans is dit voormalige réservoir droog gelegd, en dient het als manoeuverveld voor de Fransche troepen, te Tlemcen (als toegangspoort voor Marokko) in ruime mate aanwezig.

Ook hier zijn dus verdwenen de laatste sporen van voormalige wreedheid en tirannie; de tijd heeft alles uitgewischt, slechts de herinnering latende aan een droef verleden: een lijkkleed werd geworpen over deze doode stad.

Rue El Monastiri No. 22; ja, dat is het! Gelukkig gauw gevonden, want een zwerftocht in de Arabische wijk, wanneer de regen neerplast op slecht geplaveide straten, is geen pleiziertje! — Ik bel aan, en word langs een breede wit-marmeren trap het schoolhuis binnengelaten.

Deze school ('t is eigenlijk een gewoon Arabisch huis) is nog betrekkelijk jong; acht jaar geleden werd ze door de Franschen gesticht en sinds dien door een Française bestuurd. Ze werd voor de inboorlingen opgericht; niets dan Arabische meisjes zouden worden toegelaten. Ondanks veel moeilijkheden en tegenwerking kreeg ze heel wat leerlingen; wel een bewijs dat ze in een dringende behoefte voorzag!

Wat was het leven van een Arabisch meisje tot nog toe geweest? Een leeg en onbeduidend bestaan.

In haar mooi huis, vol Oostersche pracht, maar o zoo zorgvuldig bewaakt, bracht het meisje haar jeugd door; groeide op tot een dom, onopgevoed schepseltje, in staat dan om, opgeschikt als een kleine pop, heel vroeg uitgehuwelijkt te worden. De jonge vrouw -- waar minstens 3000 frcs. voor betaald moest worden [1] — werd dan de echtgenoote van een haar geheel onbekenden man, en leefde voortaan in zijn harem.

Lang nadat de zon is opgegaan over Tunis-la-Blanche, als haar stralen reeds warm heen gloeien door de getraliede vensters, dan pas staat ze op, de jonge vrouw; zorgvuldig kapt ze het lange gitzwarte haar; voorzichtig strijkt ze „kohl" op wenkbrauwen en oogleden; heel eventjes kleurt ze de wangen. Haar bewegingen zijn bevallig, en ze doet alles even rustig; de dag is immers zoo lang, en ze heeft niets te doen dan zich op te schikken voor haar heer en meester!

In haar wijde broek, 't keurslijfje strak langs 't lenige lichaam getrokken, de voeten half geschoeid in de te kleine, hooggehakte muiltjes — zóó loopt ze met stijve pasjes over de wit-marmeren vloeren, en vlijt zich neer op een divan. Lang is de dag, o, zoo lang! -- Lezen kan ze niet, schrijven nog minder; met het ouderwetsche borduren en weven houdt ze zich niet op: dat was goed voor de grootmoeders; dus doodt ze den tijd met babbelen en — snoepen.

Vettige wee-zoete gebakjes eten ze, zij en haar vriendinnen. 's Middags hebben ze rendez-vous. Als de zon niet meer zoo fel schijnt, als de grootste hitte voorbij is, komen ze te zamen op het platte dak harer gastvrouw. Sommigen sluipen er heen over de straat, zwaar gesluierd

[1] Dit is geen eigenlijke *koopsom*, maar een fonds, dat ter beschikking van de vrouw blijft ingeval van echtscheiding of iets dergelijks.

en onherkenbaar in de wijde plooien van haar baracan [1]. Anderen klimmen lenig en vlug van haar eigen platte dak naar het huis der vriendin. Ha, nu is 't goed babbelen! Nu smullen ze van het lekkers, lachend en jolig als kinderen!

Tegen den avond verdwijnt de vroolijke visite op even geheimzinnige wijze als ze gekomen was; en als de echtgenoot thuis komt, vindt hij zijn favorite getooid en versierd en kan hij vrij over haar beschikken.

En de volgende dag brengt dezelfde gebeurtenissen; de eene week lijkt sprekend op de andere; de jaren volgen elkaar op, eentonig, vervelend....

Zoo tenminste lijkt het ons toe, Europeesche vrouwen, die de dagen zien voorbij vliegen in nuttigen arbeid, in intellectueele bezigheden; dom komen ze ons voor, onze zusters uit Noord-Afrika, dom en onbeduidend, gracieuse speelpoppen, meer niet.

Maar daar werd de school opgericht; een gelegenheid tot ontwikkeling dus! Men wekte de belangstelling der moeders op, beloofde den Koran in eere te zullen houden, de godsdienstige gebruiken niet te schenden. En ja, het lukte! De kinderen werden naar school gezonden, en nu wordt deze geregeld bezocht door meisjes van 4 tot 14 jaar. De kleintjes laten onbevangen de groote fluweeloogen en de mat-bruine gezichtjes zien, maar de 10-jarige kind-vrouwtjes trippelen er heen, gehuld in baracan en kleurigen sluier.

Het was juist handwerkles, toen ik de school bezocht; want de Fransche directrice heeft begrepen, hoe juist *deze* vrouwen den handenarbeid in eere moeten houden.

'n Heele vlucht van 12- en 13-jarige deerntjes! In de hooge zaal, met haar wit-marmeren zuilen, zaten ze voor haar borduurtafeltjes gehurkt, en vlugge vingertjes werkten met zilveren pailletten op fluweelen ondergrond de mooiste figuren. 't Waren haar eigen keurslijfjes, die ze daar maakten; trouwens ál haar handwerken mogen ze behouden.

Overal zaten en hurkten ze; de zon scheen op heur glanzend haar, en deed het goud en het zilver schitteren. Nu en dan (als *ik* niet keek) staarden de donkere fluweeloogen me nieuwsgierig aan, heel eventjes: want ook ik zag voortdurend rond, en genoot van die mooie matte huidskleur en die fijne profieltjes. Aan haar kleeding was niets bijzonders; groot en klein stak in een zwart schoolschort; maar buiten aan de kapstokken hingen de mantels en de zijde-achtige sluiers! Om 12 uur dus zou, als door een tooverslag, het nuchter Europeesch costuum veranderen in een bont, Oostersch gewaad!

[1] De „baracan" of „m'laia" is de domino-achtige mantel der vrouwen. Die der mannen heet „burnous".

Moorsche vrouw.

Kleine, fijne kind-vrouwtjes, hoe gretig grepen jullie vingers in de schitterpailletten, en hoe handig werkten jullie! Werkt maar, en leert maar alles, van het fijnste borduursel tot het eenvoudigste naaiwerk toe, dan zal de dag jullie minder lang schijnen en zal jullie leven nuttiger worden!

Een bejaarde Jodin, in wijde rose broek, op 't hoofd een puntmuts (precies als de waarzegsters uit den ouden tijd!), hurkte tusschen de tafeltjes en gaf aan de meisjes les. Lang bleef ik toeven en bekeek haar werk, stuk voor stuk. Toen werden de tafeltjes opgeborgen, de oude Jodin sloeg haar baracan om, riep haar leerlingen nog een groet toe, en de klas begon.

We waren in de hoogste, bestaande uit een vijftal giegelende meisjes van 14 jaar. „Janina," (wat Kleine Tuin beteekent) „viens devant le tableau!" En de draagster van dezen welluidenden naam, een vlug zwartoogig ding, kwam uit de bank, dood verlegen . . .!

Een dictée begon; 't handelde over een feeënfeest, waar een oude, dikke fee hard heen holde; een allerdwaast onderwerp, maar 't meiske schreef alles netjes, zonder aarzelen op, totdat op eens — o wee, het hokte! Moeilijk geval! was het „j'enten*dit*" of „j'enten*dis*"? . . . 't Kind vlakt uit, kijkt eens voorzichtig om, tracht het zacht gefluister der makkertjes op te vangen; en eindelijk, vastberaden, daar kwam het moeilijke woord te voorschijn; met groot, duidelijk steilschrift stond het er:

j'entendis! Bravo! Voor een Arabische schrijf jij heel vlot Fransch, Janina!

Toen kwam er een tweede voor 't bord en zou (op de blinde kaart nog wel!) reizen van Parijs naar Nîmes, zonder de tusschenstations te vergeten, natuurlijk!

Die groote zwarte stip was Parijs, zeker, maar Nîmes? Nîmes?? De kleine kluizenaarster, die nooit buiten Tunis rondgekeken had, die nooit verder zou reizen dan naar den nabij gelegen Marabout (graf van een heilige), die kleine kluizenaarster raakte verward in al die kleine stipjes! De anderen giegelden, haar oogen schitterden van pret. Ze zaten daar heel huiselijk, met de ellebogen op de bank geleund... Zijn we niet in Holland, zijn dat niet ònze bakvischjes? Ja, als de oogen maar niet zoo geverfd waren en 't haar niet zoo gitzwart!!

Nu kwam de gezondsheidsleer. Dit vak is noodig, want die witte baracan verbergt maar al te vaak een slecht onderhouden lichaam. De directrice ondervroeg zelf: „Hoe zou jij je kindje verzorgen? vertel me dat eens!" (Die vraag trof me: dat jonge ding zou een kind moeten verplegen? Maar 't is waar ook, ze kàn met 14 of 15 jaar uitgehuwelijkt worden, ook al zijn de bruidjes tegenwoordig meestal 18 of 20).

In goed Fransch kwam het antwoord: „Ik zou het elken dag baden, en 14 maanden lang melk geven en geen gekruide spijzen, zooals de gewoonte is en...." 't Miniatuurmoedertje wist werkelijk niet, welke verdere kostelijke zorgen ze haar baby geven zou!

„'t Hoofdje zul je...," hielp de directrice. „O ja, 't hoofd goed zuiver houden en 't mutsje niet te stijf aantrekken!" „Want anders?" hielp men weer... „Anders wordt het kindje idioot!" kwam 't overtuigde antwoord.

Idioot, dat is wel wat heel kras, klein ding, maar je bedoelt het goed, en 't is waar, het nieuwe geslacht heeft zijn volle verstand noodig, om wat licht te brengen in de schemerige harems, is 't niet?

In de lagere klasse zaten snoezen van 4 jaar, met groote donkere oogen en zwarte krul- of sluikhaartjes. Die hummels kennen niets dan Arabisch, en hun twee eerste schooljaren worden gebruikt tot fröbelen en het aanleeren van Fransche woorden.

Van het zesde jaar af begint het ernstige studeeren; dan moet er geschreven worden met ingewikkelde Arabische letters; dan moet elken ochtend de Koran opgedreund worden; dan moet men weten wat er bv. te Bordeaux gemaakt wordt, en meer van zulke moeilijke dingen.

Als ongemanierde, domme meiskes komen ze op school, maar ze zijn leergierig en houden van 't werk; en als ze met haar 14e jaar klaar zijn, nemen ze heel wat onderwijs en beschaving mee naar den harem.

Drie scholen zijn er in Tunis; de jongste is twee maanden geleden opgericht en nu al flink gevuld! Eén van die scholen kwamen we juist in 't speeluur bezoeken.

'n Groep hummels had 'n kring gevormd. Ze zongen een Fransch liedje, waarin iets voorkwam van Parijs en van dansen. Zoodra ze ons zagen hielden ze op, maar pas was de deur dicht, of we hoorden de schelle stemmetjes zingen, dat er in Parijs gedanst wordt!

Weer kwamen we binnen, weer stoof de kring uit mekaar; weer begon het lieve leventje opnieuw, toen we weg waren!

Toen we 't schoolgebouw verlieten, kwam er een kleine mummie binnen in baracan en sluier. Pas had de negerin, die als portierster dienst deed, de deur voorzichtig gesloten, of een bruin handje schoof den sluier weg en een allerliefst fijn snuitje lachte ons tegen! Ze kwam van de polykliniek, waar de schoolkinderen dagelijks onderzocht worden.

En nu adieu, kleine kind-vrouwtjes! Mogen jullie, het verlichte jonge geslacht, het lot der harembewoonsters verbeteren; en vergeet nooit, hoe je op school zong van 't dansen te Parijs, en hoe je later les kreeg van de puntmuts, en hoe je beloofde je baby niet idioot te zullen maken door zijn mutsje te strak over zijn bolletje te trekken!

Wij, jullie bevoorrechte Europeesche zusters, wenschen jullie alle heil toe in je streven naar ontwikkeling!

HOOFDSTUK III. TRIPOLITANIË.

EEN STAD DER WOESTIJN AAN DE ZEE.

IT WAS A PLACE OF BLOOD,
A HEAP OF HEARTLESS WALLS.
P. B. SHELLEY, REVOLT OF ISLAM.

Door Italië, langs Napels, Palermo en Tunis, ging ditmaal mijn reis naar Tripolitanië.

Oorspronkelijk was het mijn doel, het van de landzijde te benaderen, door van Tunis (waar ik enkele weken verbleef) langs de Golf van Gabès, over een afstand van ruim 400 k.m., de kusten der Middellandsche Zee te volgen. Doch mijn inlichtingen omtrent deze oase waren niet bemoedigend. De wegen waren slecht, indien ze er waren; zelfs losse paarden zakten tot aan de knieën in het zand; men moest de weinige plaatsen kennen, waar in deze kustwoestijn water was te vinden, en de veiligheid liet bij de Bedouïnen der grensstammen veel te wenschen over. Dan per automobiel? — „Jamais!" luidde het telegrafische antwoord van den eigenaar, „on tirerait dessus, ce sont là encore des sauvages!" — Dan maar per Italiaansche boot van Gabès naar Djerba (het oude eiland der Lotophagen, waarvan gesproken wordt in de *Odyssee* IX, 62—104), om na 20 uur stoomens 20 Februari de haven der „Drie-stad" (Tripoli) te bereiken.

Door een vooruitspringende kaap beschermd tegen de N. en N.-W. winden, vormen groote rotsblokken reeds een natuurlijke zeekeering; doch de Turken deden niets om daarvan profijt te trekken, en bij de zeevaarders staat deze haven in slechten roep. Vóór zonsopgang op de reede aangekomen, wachtte onze commandant den dageraad af; en langzaam, met groote omwegen, tusschen de vele klippen doorstevenende, naderden wij Tarâbo los el gharb, zooals de Turken haar noemen.

Schilderachtig langs het strand gelegen, als een groote vijfhoek, waarvan de zeezijde loopt van het Seraï tot aan het Spaansche fort, schenen de dicht-opeengedrongen witte huizen, met enkele spitse minarets en talrijke koepels, terrassen van blank marmer te vormen, te midden van het smaragdgroen der oase. Doch dit liefelijk uiterlijk verborg een zee van ellende, bleek mij later te zijn een gepleisterd graf; dat schitterend tooneel was een „fata morgana", een bedriegelijk beeld.

Met een koenen sprong uit de sloep op een bouwvalligen kademuur aangekomen, stonden mijn dochter en ik bloot aan het gedrang van Arabieren in lompen, die den „Roumi" haten, maar hem toch gaarne geld afpersen, en die, alleen door een rollend „barra" (op zij!) opge-

schrikt, hun drommen openden, om den toegang naar het douanekantoor, staande onder den „raïs-el-marsa", mogelijk te maken. De heeren der douane waren blijkens de beschrijvingen van vroegere Afrika-reizigers zeer lastig: zij sleepten soms een dictionnaire van Larousse in de wacht, omdat er een portret in voorkwam van den sultan Abdoel Hamid; legden de hand op revolvers die men nooit terugzag, en annexeerden wel eens (als invoerrecht in natura!) 8 % der meegenomen visitekaartjes. Persoonlijk hadden wij geen reden tot klagen, hetzij omdat een consulair beambte ons kwam afhalen, hetzij omdat er boven op mijn linnen een brief der Turksche regeering lag; of was het nieuwe Jong-Turksche regiem daarvan de oorzaak? Wel werd ons het paspoort afgenomen, dat ons eerst op den dag van vertrek werd teruggegeven.

Door een doolhof van nauwe straten, over hobbelige keien, bracht onze geleider ons naar het eenige hôtel der plaats, het ietwat primitieve, doch zeer bruikbare hôtel Minerva, waar de heer Pepino als directeur zetelde, die, zelf de tafel bedienende, een leeuwenaandeel nam in de gesprekken, en op zekeren dag op de binnenplaats (het „patio") een gevecht leverde met een der gasten. De voeding was samengesteld uit allerlei vreemdsoortige ingrediënten, waarvan de inktvisschen mij echter bekend voorkwamen. Doch nu ter zake.

Tripoli, een stad met ongeveer 30.000 inwoners, staat bekend wegens haar heete dagen en koude nachten; die hooge temperatuur heeft door het vochtgehalte der zeelucht echter een onaangename uitwerking. De regenval is er gering (354 m.M.); de regentijd zeer kort en grillig.

Van de XIIIe tot de XVe eeuw genoot Tripoli een grooten roem als handelsstad, heette zij een „jardin délicieux" en bezat zij fraaie tempels, colleges en armhuizen. Toenmaals een der rijkste entrepôts van Afrika, waarlangs Frankrijk en Italië hun ruilhandel dreven met de geheimzinnige Sahara-landen, is van die glorie weinig meer overgebleven. Herhaaldelijk veroverd, o. a. door de Arabieren in 647, de Noormannen in 1146, de Spanjaarden (1510), de Turken (1551), door de Karamanli in 1714, en opnieuw ingenomen door de Turken in 1855, zijn deze rampen des oorlogs, gepaard met vreeselijke epidemieën en eeuwenlang wanbeheer, voldoende om de afneming van het aantal inwoners en de steeds voortdurende verarming dezer plaats te verklaren. Bij de behandeling der geschiedenis van dit vaak zoo zwaar geteisterde land, zal dit nader blijken.

Tripoli is thans de eenige haven langs de wereldzee, die trouw haar middeleeuwsch Arabisch karakter bewaarde, wegens den naijver van haar meester, het Turksche gouvernement.

Goed gewapend met officiëele aanbevelingsbrieven, onmisbaar in

soortgelijke landen, kwam een vroegere gebeurtenis mij bovendien uitstekend te stade. Gedurende de Eerste Vredes-conferentie had de Nederlandsche regeering (onder pressie van den Turkschen sultan) aan Ahmed Riza Bey, een der voornaamste leiders der Jong-Turksche beweging, het houden eener protest-vergadering in Den Haag onmogelijk willen maken, en hem zelfs uit ons land willen bannen. Steunende op onze vrijzinnige wetgeving, was ik in staat dit te beletten; een krachtig woord, door mij over dien gruweldader geuit, haalde mij een proces wegens majesteitsschennis van Abdoel Hamid op den hals, en dit maakte het voor mij minder raadzaam, ooit nog een voet in Turkije te zetten. De tijden veranderen echter! De vroegere banneling is voorzitter geworden van het Turksche Parlement, en een zijner beste vrienden, de generaal Hussein Hasay Pacha, Vali of gouverneur van Tripoli; aan krachtigen steun heeft het mij, dank zij deze beide mannen, dan ook niet ontbroken. Ook van den Nederlandschen consul William F. Riley, een Engelschman, mocht ik, evenals van vele anderen, welwillende hulp genieten.

Een mijner eerste bezoeken gold echter den civielen-, tevens militairen commandant van dit land, den bovengenoemden Pacha, in het aloude Paleis, tevens Citadel der vroegere Bey's, even buiten de enceinte, aan de Z.-O. punt gelegen. Dit Seraï (Turksch voor paleis), dan wel Kasba (kasteel), werd in 1510 na de verovering der stad door de Spanjaarden gebouwd; het was vroeger door grachten met water omringd en alleen door een versterkte ophaalbrug met Tripoli verbonden. Op geen plek der wereld zijn zooveel wreedheden en gruwelen bedreven, als hier door de afstammelingen van Ahmed Karamanli werden gepleegd; men moet tot de Grieksche sagen der Atreïden teruggaan, om zulk een reeks van moorden onder bloedverwanten aan te treffen.

Bij het wegbreken van donkere gangen door de Turken vond men nog onlangs talrijke schedels en menschenbeenderen; andere slachtoffers werden in zee verdronken, of opgehangen op het ruime voorplein. Nog toonde men mij een chaotisch mengelmoes van gangen, gewelven, binnenplaatsen, galerijen en trappen, waar vroeger deze tooneelen der harem-politiek, een weefsel van meineed, verraad en sluipmoord, werden afgespeeld. Die duistere spelonken glooiden geleidelijk af tot onder den zeebodem. Nog in de latere jaren werden daarin gevangenen opgesloten, over wie soldaten bij lamplicht de wacht moesten houden; niet zelden vond men ze terug, verslonden door de ratten, die niets dan het geraamte hadden overgelaten. Ook talrijke Christen-slaven [1]

[1] De laatste Christen-slaaf, een Italiaan, werd in 1817 bevrijd op aandrang der Mogendheden. De slavernij in Tripolitanië-zelf is echter eerst (nominaal) vóór 42 jaren afgeschaft, en dat nog tegen den zin der slaven.

RUE DES ANDALOUS.

werden gedurende den bloeitijd van het zeerooverdom in het aangrenzende „bagno" opgenomen, om op een gril van den Bey van de rots in zee te worden geworpen.

Thans is dat moord- en gruwelhol herschapen in regeeringsgebouwen: ministeriën, gerechtshoven en soldatenwoningen, met enkele gevangenissen. En nu zetelt er een man, die werkelijk het goede wil, naar vooruitgang en hervorming streeft, doch veel tegenstand ontmoet bij

zijn streven naar verbetering, wat later zal worden aangetoond; hier is veeleer de stad-zelf het onderwerp der bespreking.

De nauwe straten zonder naam, waarin huizen zonder nummers, alle zonder verdieping, worden aangetroffen, waartoe in de blinde buitenmuren enge deuren van een ijzeren klopper voorzien toegang geven, vormen een moeilijk ontwarbaar labyrinth van slecht geplaveide, doch vrij zindelijke verkeerswegen. Alleen de Jodenwijk met haar vieze, smerige stegen vol gaten en drek, met huizen, welker gescheurde muren vuilnis zweeten, maakt daarop een uitzondering.

Heeft men het ongeluk, een kameel op deze boulevards te ontmoeten, dan drukt men zich zoo plat mogelijk tegen een muur, om de wrijving met dat meestal vuile dier, vaak door huidziekten aangetast, zoo gering mogelijk te maken; is hij voorbij, dan zet men zich weer uit en kan men opnieuw ademhalen.

Gedurende een plasregen, vergezeld van een hier zeldzaam voorkomend onweder, dat wij bijwoonden, kwam de slecht geregelde waterafvoer dezer stad aan het licht. Het water golfde langs de straten, die in beekjes waren herschapen, en drong de winkels (soukhs) binnen; de regen wist ons te vinden in het alom lekkende rijtuig, en zelfs in het patio en op de galerij van het hôtel moesten wij door diepe plassen waden. Doch dat blijft uitzondering in dit droge land; ook zijn de nieuwe straten buiten de muren flink aangelegd, van groote breedte en door walsen goed verhard. De Soukh el Turki is de straat waar het meeste vertier wordt gevonden, terwijl een weg langs zee de hoofdader van het verkeer vormt en uitloopt op een vierkanten toren met uurwerk, in deze Oostersche omgeving in Renaissancestijl gebouwd. De bouwmeester was een vroegere Vali, die uit de bevolking vier maal meer wist te persen, dan de uitgaven van dezen tijdmeter bedroegen. De wijzer geeft den Turkschen tijd aan, volgens welken het bij zonsondergang steeds 12 uur is; de wijzer moet dus dagelijks met de hand worden verzet, wat nogal eens vergeten wordt. Doch dat is minder; want het „time is money" wordt hier door niemand gehuldigd.

Soms rolden over de keisteenen der straten, onder luid gejoel van de trekkers, meestal negers, oude, roestige kanonnen van het Seraï, die naar Constantinopel werden gezonden om te worden versmolten. Reeds in den vroegen ochtend hoorde men een rumoerig gelui van klokken van de Katholieke kerk, die de meer dan 3000 Maltezers opriepen ten gebede, en getuigenis aflegden van de verdraagzaamheid der Mohammedanen, die in hun Groote Moskee met de fraaie marmeren mausolea der vroegere vorsten, en haar lange zuilengangen, op rustiger wijze hun godsdienst uitoefenden.

Ook de triomfboog ter eere van Marcus Aurelius, den keizer-filosoof, in 164 na Christus opgericht, werd door hen gespaard. Wel diende hij een tijdlang voor Maltezische kroeg; doch de vrees, dat groote rampen het land zouden teisteren wanneer men hem zou afbreken, deed de schendende hand terugtrekken; zelfs uitgravingen zijn verboden, ofschoon die wellicht de Oud-Romeinsche stad, door het zand der zee bedolven, voor een deel weer te voorschijn zouden brengen.

Wanneer men nog noemt den „Jardin Publique" (aan het strand bij de kameelenmarkt gelegen), waar 's Zondags en 's Vrijdags de militaire muziek speelt ten genoege van Turken en Maltezers; — de drie postkantoren: het Turksche, het Italiaansche en het Fransche, waarvan alleen het laatste volkomen te vertrouwen is; — benevens enkele goede „caravanserais" voor de kameelen en hun geleiders, dan zijn de monumenten van Tripoli vrij wel opgesomd, en kan er een enkel woord over de bezoekers der straten worden gezegd, terwijl later iets uitvoeriger over de bevolking van gansch Tripolitanië zal worden gehandeld.

Behalve de eigenlijke bewoners der stad, ziet men hier vertegenwoordigers van stammen uit bijna alle oorden der Sahara rondloopen; menschen van allerlei huidskleur met alle soorten van hoofddeksels en geheel verschillend uiterlijk. Nu eens ontmoet men groote, slank en krachtig gebouwde Arabieren met lichtgele gelaatskleur, statig gedrapeerd in hun witten burnous, het hoofd omwonden met een veelkleurigen tulband. Sterk vermengd met tal van rassen, sinds eeuwen kruisende met zwarte slavinnen, is de oorspronkelijke schoonheid dezer Semieten een zeldzaamheid geworden. Over de vrouwen, die op straat zorgvuldig het gansche gelaat verhullen, en door een wanstaltigen zak haar vormen verbergen, valt moeielijker te oordeelen. Alleen kan men in de woestijn buiten de stad bij de karavanen de Bedouïnen-vrouwen waarnemen, met haar goed besneden, doch eenigszins woest gelaat, dat nog hartstochtelijker lijkt door de met „kohl" zwartgeverfde oogleden; haar bloote armen zijn met ringen overdekt; over den schouder dragen zij een bijltje; en zoo ziet men ze met de stevige naakte beenen door het zand of modderpoelen waden. De aristocratische Turkenvrouwen zijn kenbaar door haar meer somber costuum, een zwarte of bruine „baracan". Prostituées worden bijna uitsluitend onder de Jodinnen gevonden; dezen waren vroeger verplicht in een vaste wijk, de „Zanga el Gsâab", te wonen, en de verachte honden, die het arsenaal bewaakten, te voeden.

Kleinere Mooren, met bleek gelaat, groote oogen, witte kleeren, een rijk versierd vest en de roode chéchia (fez) als hoofddeksel, slenteren langzaam door de straten, waar men ook vaak zeer veel militairen en

BEDOUÏNENVROUW.

brutale Koulouglis, kinderen van Turksche soldaten en inlandsche vrouwen, ontmoet. Dan weer komen woestijnbewoners voorbij, waarvan de gewapende Touaregs uit Zuid-Tripolitanië zich door hun donkere kleur, zwarten sluier en krijgshaftig uiterlijk dadelijk onderscheiden. Velen dezer karavaan-gangers, gewend de oogleden saam te trekken, om de oogen te beschermen tegen het scherpe licht der zon op die zandvlakten, hebben straalsgewijze uitloopende rimpels om de buitenste ooghoeken, de zoogenaamde „kraaienpooten".

Vooral aan Negers is geen gebrek. Vaak groot en sterk, met zwarte huid, zwarte oogen, zwart haar, glinsterend witte tanden en een eeuwigdurenden lach op het gelaat, den witten burnous over hoofd en schouders geslagen, blootshoofds loopende in de brandende zon. Deze vroegere slaven tieren welig voort in Tripoli en vormen een geheel dorp buiten de stad, dat wij nader zullen beschrijven, en dat Centraal-Afrika voor het oog toovert. Groot is echter hun verschil van type, vooral tusschen de slanke mannen van het Nigerdal, de zware bewoners van den Boven-Nijl en de meer tengere uit het land der Oubanghis (Congo), dan wel de breed gebouwde Fessan-negers uit zuidelijk Tripolitanië.

Europeanen ziet men in dit zuiver Afrikaansch milieu zoo goed als niet, tenzij men de Maltezer vrouwen, als nonnetjes geheel verscholen in dikke, zwarte kappen, en de donker gekleurde mannen met sterk Arabisch type, daartoe zou willen rekenen.

Derwishen en Marabouts (would-be heiligen) zijn niet zeldzaam in Tripoli's straten, en op dagen, dat wegens godsdienstige feesten velen hunner de stad bezoeken, zendt de gouverneur-generaal een waarschuwing aan alle Europeanen, om zich niet op straat te vertoonen: men zou zich slechts blootstellen aan den dolksteek van een of anderen dweper. Dat ook op andere dagen zulke fanatici aanwezig zijn, ondervond mijn dochter, toen zij met bespogen rug terugkwam van een wandeling door de soukhs.

Deze soukhs, meestal rondom de Groote Moskee op „habous"-grond [1] gebouwd, vormen echter steeds een attractie voor inwoner en vreemdeling, ondanks de muskuslucht van den Arabier, die men daar moet opsnuiven. In deze winkelstraten, waar de ambachtslieden van elke soort naast elkaar hun bedrijf uitoefenen in de open lucht, leert men het volk en zijn industrie kennen. Men vindt er van alles te koop, zoowel de meest grove eetwaren en katoentjes, als de fijnste voorwerpen van kunst en weelde. De groote massa artikelen zijn echter van weinig waarde, daar de bevolking zelf te arm is om te koopen. Doch in het overvragen hebben zij een ongeëvenaarde hoogte bereikt, en wanneer men, na lang geduldig loven en bieden, voor een derde der gevraagde som kooper wordt, blijkt men in den regel nog de dupe te zijn geweest van hun sluwheid. In deze zelfde buurt vindt men talrijke Arabische koffiehuizen, waar men de heeren met een enkel kopje Turksche koffie [2],

[1] *Habous* zijn aan moskeeën of andere instellingen vermaakte goederen: onze goederen in de doode hand dus; hierover later meer.

[2] Van dit drabbige nat moet men hier heel wat verorberen. Op één dag de meeste autoriteiten willende bezoeken, moest ik mij tien kopjes koffie met evenveel Turksche sigaretten laten welgevallen: voor iemand die bijna nooit rookt, geen geringe corvée.

of ook wel met niets, zich uren lang ziet ophouden onder druk gekeuvel of domino-spel. Verder treft men er tal van gaarkeukens aan, waar men de spijzen, glimmende van vet en olie, ziet gereed maken; de boter wordt hier vervangen door de uitgesmolten vetstaarten van een zeker soort van schapen; een lekkernij waarop ook wij in het hôtel werden onthaald.

Ten slotte verdienen nog vermelding de openbare bakkerijen, waar de inwoners zelf hun deeg brengen, dat in hun bijzijn wordt gebakken door een Neger, terwijl zij geduldig staan te wachten. Het zijn brooden van ronden vorm, geel glanzend, en voor een niet-Afrikaansche maag absoluut onverteerbaar. De zindelijkheid bij de bereiding en behandeling laat alles te wenschen over. Trouwens deze is, hoe noodig ook in dit warme land, een door niemand of nergens betrachte deugd, vooral niet, zooals we reeds gezien hebben, in de Jodenwijk, „ce bourbier malsain". Voegt men daarbij nu nog den honger, die — naar we later zullen aantoonen — hier bijna algemeen heerscht, dan zal men kunnen begrijpen, dat, toen wij eenige dagen later de haven van Tripoli weer uitstoomden en de zon juist onderging over dit land der hongerenden, de weemoed van dat oogenblik volmaakt in overeenstemming was met de deernis, die ons gemoed vervulde met het lot der bevolking.

DE SMARAGDEN GORDEL OM DE STAD.

LES PIEDS DANS L'EAU SOUTERRAINE
ET LA TÊTE AU SOLEIL,
LES PALMIERS LÈVENT FIÈREMENT
LEURS PANACHES VERTS ET JAUNES.

Een wandeling door de oase die de stad Tripoli aan alle zijden omringt, is een ware idylle, een genot voor de oogen. Deze gordel van dadelpalmen heet „Méchia", wat „nieuw-geschapen" beteekent, en meer dan 30.000 menschen leven daar in het groen verscholen, zoowel Arabieren als Negers en Maltezers, ja zelfs Nomaden, die na den oogst hun tenten weer opbreken.

Vroeger door een kale vlakte van de stad gescheiden, is oostelijk een nieuwe voorstad, Bab-el-Chandag, ontstaan, met breede straten en flinke huizen, aardig afstekend tegen den groenen achtergrond der palmwouden. Terwijl in vroeger jaren de steenen omwalling — waarin slechts twee ('s nachts gesloten) poorten — elke uitbreiding verhinderde, heeft het breken van nieuwe openingen in dien hoogen muur deze thans mogelijk gemaakt.

Even buiten de „Bab-el-Behar" of „Porte du Pacha", liggende vlak naast het Seraï, vonden wij een „carrosa", die ons door deze 12 k.m.

lange en 5 k.m. breede oase zou rondrijden. Straks kom ik op dien rijtoer terug.

Rondom een reuzenblok in de nabijheid, waaruit in kleine straaltjes het water der bronnen te voorschijn kwam, stonden ezels geschaard en karren met vaten, om dit drinkwater rond te brengen aan de verbruikers, namelijk de bezitters van kleine woningen, die niet in eigen bakken het regenwater kunnen opvangen en bewaren.

Dwars door de nieuwe, breede straat die wij nu volgden, had de *Oued Medjenine* zich een weg gebaand naar zee, waarover later.

Een weinig ter zijde daarvan, tusschen den stadsmuur, een paar ruime kazernes en de zee, lag het groote marktplein, waar 's Dinsdags vele woestijnbewoners uren en dagen ver naar toe komen, om hun producten te verkoopen en in te ruilen tegen andere benoodigdheden. Bij ons bezoek op marktdag genoten wij bij aankomst op die gele zandvlakte, omringd door witte muren, groene palmen en de woedende golven der zee, onder een diepblauwen, wolkenloozen hemel, een echt Oostersch tafereel. Ook de betrekkelijke stilte welke hier heerschte, ondanks de drommen van menschen die hier rustig en kalm en geruischloos rondzwierven, versterkte dien indruk.

Talrijke kameelen, beladen met groote stapels alfa-gras, stapten statig voorbij, den kop fier omhoog, ondanks het touw om den bek, waarmede Negers hen voorwaarts trokken. Dit gras, bestemd voor Engeland, wordt vlak hiernaast in een boot geladen en verzonden, ook al zijn de prijzen erg gedaald en is de alfa door overproductie (zij groeit hier in het wild) vrij wel onverkoopbaar geworden. Nog staat er aan zee een soort van houten heistelling, waarlangs koeien en schapen worden neergelaten in de booten.

Ons een weg banende tusschen de dicht opeengedrongen, in witte en bruine burnous gehulde mannen, tusschen de ezels, paarden en kameelen en de hier en daar op den grond zittende Bedouïnen-vrouwen, konden wij alles goed opnemen. Velen dezer marktbezoekers droegen dunne, lange vuursteengeweren, die nog vrij ver schijnen te dragen, en waarmede zij scherp schieten. Aan leegloopers ontbrak het niet, en menig koopman zat rustig op liefhebbers te wachten achter uiterst geringe voorraden van weinig waarde; wat tien hunner hadden uitgestald, kon best door één worden gedragen. Er is zoo wat van alles te koop: katoentjes en eetwaren; ruwe houten kammen en reukwerk; doeken en sluiers; wapens en stukken vleesch; brandhout en maïs; uien, wortelen en saffraankleurig brood, doch vooral schapen en kameelen. Een mooi schaapje kost fr. 5½, en lastkameelen van 5 jaar — hun besten leeftijd — waren voor fr. 140 tot fr. 185 verkrijgbaar. Rijkameelen, „meharis",

zijn echter veel duurder. Ofschoon wij er niet aan dachten zoo'n gevaarte als „welkom-thuis” mee te nemen, werden zij ons toch druk aangeboden. De koopers verdrongen zich om de opgestapelde waren, en langdurige gesprekken met veel handgebaar zijn noodig, eer men het eens wordt over den prijs. Bergen van vruchten, van frischgroene olijven, roode tomaten, gele citroenen en rose sinaasappelen waren een weelde voor het oog. Achteloos werden ze soms op zij gegooid, of vertrapt in het stof, terwijl talrijke vliegen aasden op de bloederige brokken van stukgehakte geiten. Veel gekocht wordt er niet, doch alles wordt in de hand genomen, om het zoo mogelijk nog meer te besmoezelen. Onverschillig wachten de kooplieden af wat de koopers doen zullen. Reeds in de soukhs der stad had het mij getroffen, hoe de koopman in zijn schilderachtigen kleinen bazaar, met gekruiste beenen op een lage bank, rookend of soezend tusschen zijn uitgestalde waren, er indolent bij zat, alsof het niet *zijn* kostwinning gold.

Smeden, met blaasbalgen door kinderen bewogen, herstellen gereedschappen midden tusschen het marktgewoel; eerwaardige grijsaards met een inktkoker in den gordel vervullen de rol van scribenten, aan wie ook wij een brief dicteerden aan de bloedverwanten in het verre Holland, waar men dit schrift wel onleesbaar en de woorden onverstaanbaar zal hebben gevonden. Na eenig afdingen kochten wij voor enkele centen eenige fraai gekleurde, geweven kapjes, doch uit de lachende gezichten der verkoopsters bleek ons, dat Oostersche sluwheid hier weer een vlieg had afgevangen aan het Westersch gezond verstand; het is haar overigens bij haar schamel gewin ten volle gegund. Aan blinden en bedelaars geen gebrek, terwijl van tijd tot tijd gedrochtelijk gekleede Negers, dansende en op een trom slaande, een oorverdoovend geraas maakten.

Wie vreemde landen buiten Europa bezoekt, verzuime nooit de markten te gaan zien; dáár leert men kennen de voortbrengselen des lands, de bewoners in hun ware gedaante en karakter; dáár leeft men voor een oogenblik mede het voor ons steeds zoo geheimnisvolle Oostersche volksleven.

Een andere maal bezochten wij Amrous, het Joden-, en Dahara, het Negerdorp. In Amrous, één uur van Tripoli gelegen, leven ruim 1000 Joden, de éénige bewoners van dit dorp, als smeden en reizende kooplieden, of als loonarbeiders bij den landbouw, daar zij tuinen noch akkers mogen bezitten. Zij nestelen daar dicht op elkander in een labyrinth van vuile stegen en walgelijke krotten, terwijl de drek door de open goten der straten loopt. Het scherpe licht, het stuifzand en de onreinheid hebben velen hunner blind gemaakt, of tot lijders aan lastige oogziekten, en algemeen is Amrous bekend als het „dorp der blinden”.

Negerdorp te Biskra.

Dahara vormt een verzameling van stroohutten, onregelmatig dooreengeworpen in een kale zandvlakte, waarvan de eentonigheid slechts door een enkele palmkruin verbroken wordt. Deze hutten hebben geheel en al den vorm van die, welke in het hartje van het donkere werelddeel, in Soedan, worden gevonden: een boven afgeronde kegel van palmbladeren gevlochten, met een enkel gat als toegang en tot luchtverversching. In dat donkere en benauwde verblijf, vaak vol rook, hokken menschen en dieren bijeen. De mannen gaan naar de stad om de geringste soort van loonarbeid te verrichten, als lastdragers en kameeldrijvers, enz. De vrouwen krijgen kinderen en overschrijden zelden den voorhof harer hut, gevormd door een haag van lang gras, met houten reepen saamgebonden.

Voor den vreemdeling is het gevaarlijk door te dringen in dit dorp, wanneer men althans zijn kuiten wil vrijwaren tegen de venijnige beten van jakhalsachtige waakhonden. Mijn eerste kiekje mislukte ten gevolge van een aanval dezer dieren en de vlucht der vrouwen. Maar door middel van eenige penningen aan de bedelende, naakte Negerkinderen, werd er een wapenstilstand gesloten; de honden werden in toom

gehouden, en de vrouwen kwamen weer te voorschijn, om met halfgesloten oogen zich aan dat conterfeiten te onderwerpen. Bij Arabische vrouwen zou dat niet gelukt zijn. Niet alleen toch verbiedt de Islam het maken van alle afbeeldingen, maar ook gelooven zij, dat zij in de macht geraken van de booze geesten die er huizen in dat geheimzinnige kastje van den fotograaf. In de oasen elders hebben ze zich dan ook meestal door een snelle vlucht aan dat onheil onttrokken.

Als grondhuur voor de plaats van hun hutje, met kleinen voorhof, betalen de Negers 30 ct. per maand. Het vorige jaar is het geheele Negerdorp afgebrand, wat geen wonder is, wanneer men in aanmerking neemt, dat de minste onvoorzichtigheid, één vonk uit de open vuren, waarop de vrouwen haar onoogelijk eten koken, voldoende is om alles in lichtelaaie te zetten, waarbij dan, wegens volslagen gebrek aan water, van blusschen geen sprake is.

Allerlei rassen worden hier gevonden, doch hun zang, vaak begeleid van hondengeblaf, heeft steeds één karaktertrek gemeen: hij is luidruchtig en eentonig, maar er spreekt een diepe melancholie uit — het is de klaagzang der slaven.

Doch nog altijd moet de rijtoer worden beschreven van de Bab-el-Behar door den oasengordel der Méchia en verder. De „carrosa", ook wel „cechas" genaamd, was met eenige zorg uitgekozen, en wel bruikbaar, doch uiterst vuil; de wegen waren echter afschuwelijk. Nu eens sneden de wielen diep door het zand, dan weer reden we door plassen zoo diep, dat wij de voeten op de bank moesten leggen, om ze droog te houden. Daarna ging het holderdebolder door gaten en langs geulen, zoodat wij ons moesten vastklampen aan den bak, en de carrosa ieder oogenblik dreigde om te kantelen. Doch *Yà rezz àq!* dachten wij: „God zal voor u zorgen!" en werkelijk, de wetten van evenwicht schenen bij dezen halsbrekenden, ribbenschuddenden en maagomkeerenden rijtoer niet te gelden!

De volgende dagen wisten wij reeds niet beter, of dat hoorde nu eenmaal zoo; en op onzen langen tocht naar de bronnen van *Aïn Zara* werd het waarlijk nog heel wat erger, want de aanleg en het onderhoud der wegen worden eenvoudig aan Allah en zijn regenbuien overgelaten; het water is hier de bouwmeester. De Turksche regeering doet — naar we zullen zien — nu eenmaal niets voor goede verkeerswegen door de woestijn. En dat in een land, waar behoorlijke wegen in deze vlakke terreinen zoo gemakkelijk konden worden aangelegd met betrekkelijk geringe kosten!

Voort ging het, nu eens met luien stap, dan weer in woesten ren, langs deze zandige wegen, tusschen hooge muren van opgetaste klei,

door de zon vastgebakken, die bij regens blijkbaar geregeld in elkaar zakken. Daar deze muren steeds van talrijke schietgaten voorzien zijn, rekent men hier zeker wel eens op ongewenscht bezoek, en in vroegere jaren was de toegang tot de stad aan de Nomaden verboden.

Boven deze kleimuren, die elk een woning met put verbergen, dan wel over de bressen of door de poortjes heen, was het een genot den weelderigen plantengroei der oase te aanschouwen. Breede loofboomen wisselden af met de sierlijke palmen, welker hooge kruinen zacht wuifden door den wind; bloeiende vruchtboomen vormden één reuzenbouquet. En dan die heerlijke boschjes van oranjeboomen, beladen met geurige gouden vruchten! Elders weer zagen wij tuinen vol amandel- en vijgeboomen, granaatboomen, citroenen, pruimen en abrikozen; verder bananen, tamarinden en de steeds groene Johannesbroodboomen. Ook de klassieke olijfboom ontbrak niet; oud en vermolmd soms, leefde hij enkel op zijn schors, waaruit krachtige spruiten opschoten. De eerste olijftuin moest hier indertijd door een Sfaxioot (inwoner van Sfax in Tunesië) worden aangelegd; en toen het bleek dat deze gronden uitnemend geschikt zijn voor deze cultuur, en dat zij gemiddeld een ruimen oogst en dan tientallen van jaren lang goede inkomsten schenken, heeft men zijn voorbeeld gevolgd en is men óók olijven gaan kweeken. Allerlei soorten van groenten worden onder de schaduw der palmen aangetroffen, en bloemen in overvloed, waarvan reeds in Februari het viooltje en de jasmijn hun heerlijke geuren verspreiden.

Wel nemen de sinaasappel- en de citroendragers hier meer den vorm van een struik dan van een boom aan, en ontspringen reeds kort boven den bodem zware takken; doch zij geven talrijke en fijne vruchten. Vaak staat naast de bron of put een soort van ficus, de sycomore, die een hoogen ouderdom en een aanzienlijke hoogte bereikt, en zijn dichte schaduw werpt over hen die zich daar komen laven. Zijn vruchten zijn eetbaar, en uit zijn hout werden de kisten voor de mummiën vervaardigd, die de eeuwen trotseerden. Maar de oase-boom bij uitnemendheid is de dadel, de boom waaraan de Arabier, voor veel liefde niet vatbaar, evenveel liefde schenkt als aan zijn paard en kameel.

Men vindt hier dus plantengroei in drie verdiepingen. Hoog in de lucht wuiven de vederen der palmboomen, die een parasol vormen voor de veelkleurige vruchtboomen, en weer daaronder is de bodem bedekt met groene rogge, maïs en meloenen. De bewerking dezer tuinen geschiedt meestal in deelbouw.

Water — ik kom er nog op terug — is er echter noodig, om dezen weelderigen plantengroei uit de dorre woestijn te voorschijn te tooveren, en talrijke „guerbas" of putten waren daarvoor onmisbaar. Aan onder-

PUT.

grondswater is Tripolitanië zeer rijk, doch het moet naar boven worden gebracht, en vandaar die guerbas.

Honderden van die putten, „guerbas", die aan de Egyptische Shadoefs doen denken, ziet men dan ook alom verspreid; elk erf heeft zijn eigen put en woning, vaak nog een marabout, soms zelfs een kleine moskee. Van den duinrand der woestijn is het een aardig gezicht, deze kleine witte torentjes, opstekende uit die zee van groen.

Deze *guerbas* bestaan uit twee trapvormige steenen muren, door een dwarsbalk verbonden, waaraan twee rollen hangen en waarover touwen loopen; het eene touw zit vast aan een leeren zak die als emmer dienst doet, en een ander is aan den bodem van dien zak verbonden ten einde dezen, boven gekomen, tegen een haak te doen omkippen.

Als trekkracht dient een dier (koe, ezel en vaak kameel), dat langs een hellend vlak dalend, den gevulden emmer gemakkelijk naar boven haalt, om daarna, terugloopende, hem weer in den 25 à 30 m. diepen put te doen afdalen. Dit pad is vaak overdekt, dan wel als tunnel aangelegd, waardoor de trekdieren, bij den put beschermd door de reuzentakken van een sycomore, hun werk geheel in de schaduw kunnen verrichten. Aldus wordt het grondwater in houten goten geschept, naar een steenen réservoir geleid, en verbruikt naarmate de behoeften der cultuur.

De tuinen zijn door aarden dijkjes in kleine vierkante vakken van 1½ tot 2 m. verdeeld, die van tijd tot tijd met water worden gevuld om het langzaam te doen wegzinken: nauwkeurig wordt aan elken rechthoek de waterhoeveelheid toegemeten. Men is zeker van een goeden

oogst, indien men er in slaagt wekelijks éénmaal den grond tot aan de wortels der planten te bevochtigen. De Arabieren geven aan dit putwater, „haï" (levend), zelfs de voorkeur boven regenwater, dat zij „mejit" (dood) noemen.

Prachtige resultaten worden door hen verkregen; bijna alle soorten van vruchtboomen, zoowel Europeesche als tropische, worden er aangetroffen; sappige groenten van allerlei aard; bloemen van de rijkste kleurenpracht. Een rit door deze Méchia, dat wèlbevolkte plantenparadijs, is een waar genot, vooral bij het vallen van den avond, wanneer jasmijnen en viooltjes hun heerlijken geur verspreiden, of bij maneschijn wanneer de wuivende palmvederen glinsteren van licht.

En dit alles werd uit het dorre zand der woestijn te voorschijn getooverd door het water, door het water alleen!

Over de kosten en het werken van zulk een *guerba* heb ik getracht eenige gegevens te verzamelen. Voor een put, diep 18 m., duurde het neerlaten van een emmer 14 sec., het ophalen 30 en het ledigen daarvan 7 sec.; de tijd verloren door het omkeeren en weer inspannen van den kameel bedroeg 14 sec. In het geheel was noodig gebleken 76 sec. De emmer had een inhoud van 70 liter, derhalve was het debiet iets minder dan 1 liter per sec. Geput werd van 5 uur 's morgens tot aan het middag-gebed of half vier, met een rusttijd van één uur, in het geheel dus 9½ uur, gevende een totaal debiet van 31,5 M^3. per dag.

Het metselen van den put met toebehooren had fr. 700 gekost, de trekkracht fr. 120, en met andere zaken alles te zamen fr. 840. Als rente van kapitaal en slijtage der bespanning (in 12 jaar te amortiseeren) is dus op fr. 96 te rekenen, terwijl de Arabische geleider jaarlijks fr. 300 aan loon ontving; zoodat de dagelijksche uitgaven — de voeding van het trekdier inbegrepen — op fr. 1,50 kunnen worden gesteld. Daarvoor werden 31,5 M^3. water verkregen, tot een prijs dus van fr. 0,05 per M^3. of 2½ cent.

Wanneer twee guerbas door één drijver worden beheerd, zou het water nog goedkooper worden verkregen; wellicht zou een betere constructie van noria voordeelige resultaten geven, doch windmolens zouden duurder uitkomen. Niet alleen zijn de kosten van eersten aanleg veel grooter, doch het wisselvallige der winden zou òf groote réservoirs dan wel een reserve-guerba noodig maken, waardoor elk voordeel zou verdwijnen. Voorloopig zullen de Arabieren dus het beste doen de guerbas te behouden, die reeds ten tijde der Numidiërs en Puniërs (eeuwen vóór Christus) werden toegepast.

De gemetselde citernes langs de wegen, waarvan een gemetselde

vloer met naar het midden zacht hellenden bodem door een nauwe opening het regenwater naar een ondergrondschen kelder geleidt, dienen alleen om drinkwater te verschaffen aan menschen en dieren. Ik kom hierop nader terug.

En zoo leven hier, te midden van geurige bloemen, gouden vruchten en sierlijke boomen, duizenden menschen, wier woonplaatsen verscholen zijn achter de muren en onder het loof dezer altoos groene tuinen. Men vindt er hutten van Berbers, eenige steenen huizen van Maltezers, verder de lage tenten met gestreept zeildoek der Bedouïnen, doch ook de prachtige lustverblijven der aristocratie. Van een dezer Arabieren uit de hoogste klasse hebben wij de uitnoodiging aangenomen.

Ahmed Bey Montacer was een zoon van een der invloedrijkste hoofden, die gedurende den bloedigen burgeroorlog onder den laatsten Bey de hulp der Turken inriepen, wat thans door hen wordt betreurd. Met hun toenmalige vijanden, de familie der Karamanli, leven de Turken op goeden voet: de zoon van den laatsten vorst, door ons op de kameelenmarkt ontmoet, Hassan Pacha Karamanli, werd benoemd tot voorzitter der „Midzjeles” of „Beladia”, d. i. Raad der Stad, dus een soort van burgemeester. Zijn broeder is gouverneur van het Syrte-land (Cyrenaïca), wat vrij wel als een erfelijk leen wordt beschouwd, en waar nog steeds meer dan 20.000 H.A. vruchtbare gronden op de hand van den ontginner wachten. Beide groepen vormen een soort van adel, welks prestige op de bevolking niet moet worden onderschat. Een hunner, die de rijkste Arabier van Tripolitanië wordt genoemd, heeft een jaarlijksch inkomen van fr. 40.000 [1]. Waarschijnlijk is dit wel hooger; want zoowel in hun levensstaat, als in hun kleeding is 't de gewoonte in deze landen, het bezit van geld of goed zooveel mogelijk te verbergen.

Hoe dit zij, na ons zijn fraaie oranjerie te hebben getoond, waar de gouden appelen aan de boomen hingen en de grond daarmede was bezaaid, een aanblik, gelijk de tuin der Hesperiden (dien men in het bovengenoemde Cyrenaïca meende te vinden) moet hebben geschonken; na van die heerlijke vruchten van allerlei soort in de schaduw van een zwaren sycomore-boom te hebben genoten, en nadat ons bloemen waren aangeboden, bracht hij ons naar het buitenverblijf van een zijner vrienden, op een der hoogste punten der Méchia gelegen.

Na eenig wachten aan de groote steenen poort — waarboven de afbeelding van een visch en die van de „hand van Fatma” als geluk-brengers of onheil-afweerders dienst deden — beklommen wij het

[1] Deze was vroeger de leverancier van vleesch, graan en hout voor het leger, wat hem blijkbaar geen windeieren heeft gelegd; thans is hij schatrijk, doch — blind.

terras der woning, dat een heerlijk vergezicht opleverde. De eigenaar was afwezig, doch de kasten werden opengebroken om ons een koelen dronk te verschaffen. Voor deze vrijpostigheid zou hij zijn vrienden later dank zeggen, daar zij hem aldus de gelegenheid hadden verschaft, de onder Arabieren zoo hoog geschatte deugd der gastvrijheid te beoefenen.

Met veel ceremoniën, talrijke buigingen, een reeks van Arabische groeten en een voortdurenden glimlach ontvangen, nam het gesprek een steeds hoffelijker vorm aan en ontbrak het niet aan bloemrijke gezegden. Een enkel staaltje uit vele:

Sprekende over de afzondering der vrouwen, voor wie deze hooge kleimuren werden gebouwd, om ze in de gelegenheid te steilen van de vrije lucht te genieten zonder bespied te worden, was het antwoord: „De vrouwen in uw land zijn zoo schoon, dat zij spoedig een man vinden, wanneer hij haar ziet; bij ons zou het omgekeerde plaats hebben!"(?)

En toen ik zeide, dat hun leven in zulk een omgeving een voorproefje moest zijn van het Paradijs, maakten alle drie Arabieren een buiging en spraken een woord van innigen dank, daar zij zoo vaak als „sauvages" (onbeschaafden) worden aangezien. En bij het afscheid gewaagde hij van ons bezoek als „le meilleur moment de sa vie dans le villa". Het waren, in één woord, gezellige uurtjes.

Reeds begon de zon bloedrood aan de kim te verdwijnen, toen wij afscheid namen van onze gastheeren, en onze „cechas" bestegen, om de terugreis te aanvaarden. Langs een anderen weg zouden wij terugkeeren, en wij reden langs den zoom der woestijn en verder langs het strand der zee terug, waar een verroest oorlogsschip de geheele marine vertegenwoordigde, en opgestapelde hoopen alfa bewezen, dat de Bedouïnen dit gras dagen ver hadden aangevoerd, doch geen kooper vindende, het hier hadden achtergelaten.

Uit het zooeven gezegde over het oorlogsschip moge men niet de conclusie trekken dat de defensie door de Turken wordt verwaarloosd; eer het tegendeel: alom ontmoet men soldaten, goed gedrild, in khaki gekleed, uitstekend bewapend en van martiaal uiterlijk, nu onder 't nieuwe regiem hun soldij regelmatig wordt betaald. Ook de „zaptiés" (gendarmen), die de gouverneur op verdere tochten mede zond tot onze bescherming, waren in geen enkel opzicht meer de havelooze soldaten, waarvan vroegere reizigers spreken. Op zekeren avond in de woestijn zagen wij groote groepen militairen zich oefenen in het tirailleurgevecht, en kleine, doch krachtige forten op strategische punten wijzen er op, dat Turkije niet van zins is zijn laatste kolonie zonder slag of stoot te laten inpalmen. Doch hierover later meer.

Over dien avond in de woestijn sprekende, herinner ik mij levendig het prachtvolle schouwspel, toen boven die eindelooze vlakte de vlammende zon haar rossen gloed wierp op de donkere palmengroepen der oase en den violetten rand der duinen. Toen uit de verte de stem werd gehoord van den Moueddin, die van een hooge minaret in dit uur de geloovigen van het „Maghreb" opriep tot het gebed. En kort daarna een welsprekende stilte in deze eenzame omgeving — de nacht valt plotseling in — de woestijn slaapt....

Doch morgen verschijnt de zon weer aan dien verren horizon, de natuur ontwaakt, nieuw leven bruist op in plant en dier. Zal dit eenmaal het beeld zijn van dit beklagenswaardige volk, thans in doffe onverschilligheid, in loome berusting neergezonken?

HET VILAJET TRIPOLITANIË.

„HET LAND VAN DEN DORST". (ARABISCH GEZEGDE).

Toen in den vroegen ochtend van 20 Februari 1910, bij een heldere zon, de geheimnisvolle stranden van Tripolitanië zich voor mijn oog ontplooiden, voelde ik mijn hart sneller kloppen (zóó sterk toch had ik verlangd dit land te bezoeken!), en ondervond ik een dier gemoedsaandoeningen, welke een blijvenden indruk laten voor het gansche leven.

Tot op 't laatst dreigde mijn plan schipbreuk te lijden: de totale ondergang van de *Général Chanzy* in die dagen; de zware stormen, die deze voor schepen zoo gevaarlijke kust beukten, deden mij een oogenblik aarzelen mijn jeugdige dochter aan deze zeereis bloot te stellen. Doch wij voeren onder een goed gesternte, en mijn hartewensch was vervuld, toen het anker viel in het gezicht der kusten, eenmaal de stomme getuigen van veel bloedstorting en geweld, waar piraten op den uitkijk lagen, om met hun snelle vaartuigen met de driehoekige zeilen de galjoenen van het Westen te enteren; toen ik het land ging betreden, waarvan de naam alleen — *Barbarije!* — gedurende eeuwen de schrik was geweest van Europa.

Dáár lag dan dat geheimzinnige „Thrabéllse" (Arabisch), waar de reusachtige steppen met alfagras worden gevonden; waar struisveeren en ivoor uit Soedan worden aangevoerd, en in de zandige eenzaamheid der woestijn de Touaregs zoo vaak het bloed der ontdekkingsreizigers hadden vergoten [van een Dupéré, Joubert, Laing, de gezellen van Barth (1850), Edouard Vogel (1856), Moritz von Beurmann (1863) en Freule Tinne (1868), over wie later!]

Wel waren Rohlfs (1876) en Malthuisieulx (1901) als laatsten nog ongehinderd tot de binnenlanden van Tripolitanië doorgedrongen; maar

dra had de Turksche regeering den toegang tot het binnenland verboden aan alle vreemdelingen; een „iradé" van den Sultan was noodig om er te reizen. „Turkey jealous and suspicious, has preferred to segregate it from the world." [1] En eerder nog werd verlof naar het verre Mourzouk gegeven, dan voor een reis langs de kust naar Benghazi, waardoor men een inval in het land kon beramen. Zelfs een verleende „iradé" was vaak schijn, en bevatte geheime teekens om den gegeven last niet op te volgen; of een aanval van Bedouïnen werd door de Turksche regeering voorbereid, om de steeds door spionnen omringde reizigers, wier leven men echter zooveel mogelijk moest sparen, tot terugkeer te dwingen. Geen wonder, dat in dit land nog veel is te onderzoeken en te ontdekken, zoowel op het gebied van land- als van volkenkunde, van botanie en meteorologie, als op het terrein van geologie, van oudheidkunde en geschiedenis. De literatuur over Tripolitanië is dan ook uiterst arm.

Niet het fanatisme der inboorlingen was te vreezen — althans niet in de vroegere jaren vóór de bezetting van Tunesië en de troebelen in Marokko —, maar wèl de roofzucht der woestijnbewoners, bijna allen met geweren bewapend; de uitgehongerde maraudeurs, die nog in 1905 de onmiddellijke omgeving der hoofdplaats onveilig maakten, en de dweepzucht der marabouts en geëxalteerde derwischen, waarvan vroeger reeds sprake was.

Vandaar de slechts sobere gegevens die ik heb kunnen machtig worden, ondanks de welwillende hulp van den gouverneur en zijn Israëlietischen dragoman (tolk), generaal Krieger.

Het tegenwoordige Tripolitanië, tusschen Tunesië en het Egyptisch gebied gelegen, is de laatste Turksche provincie op Afrikaanschen bodem; het laatste overblijfsel van het Ottomaansche rijk, dat eenmaal (behalve Marokko) geheel Noord-Afrika besloeg. Thans is het een Turksch Vilajet, in het rechtstreeksch bezit der Porte, dat echter geenszins een geografische eenheid vormt.

Dit uitgestrekte gebied, vier maal grooter dan Italië, bestaat uit een viertal gewesten, door groote woestijnen gescheiden:

Westelijk ligt het eigenlijke Tripolitanië, loopende van de thans in onderzoek genomen grens van Tunesië, bij de Kleine Syrte, tot aan de Syrtenwoestijn aan de Golf van Hydra of Groote Syrte [2].

[1] Report on the Work of the Commission sent out by the Jewish Territorial organisation (1909).

[2] De naam Syrte komt van syrô: „Ik sleep weg". De vloed is hier veel sterker dan elders in de Middellandsche Zee, en voert bij hevigen wind leem, zand en rotsblokken mede, waardoor het strand en de reeden voortdurend van vorm veranderen en ondiepten ontstaan. Reeds 50 vóór Christus werd dit door den geschiedschrijver Sallustius opgemerkt.

Oostelijk vindt men het schiereiland Barka, omringd door de Lybische woestijn en met zeer onbestemde grenzen. Dit is het Cyrenaïca der oudheid, eenmaal door de Lybiërs bewoond. Bij Derna (het oude Leptis Magna) liggen de ruïnen van een groot paleis van Septimius Severus, met andere kunstschatten nog altijd in het zand bedolven! Van opgravingen — wegens het bekende verbod der Turken — is echter nog geen sprake.

In 1869 werd Barka als het Mutessariflik Benghazi van Tripoli gescheiden, in 1879 tot een afzonderlijk Vilajet verheven, doch het staat nog altijd onder het militair bewind van den Vali van Tripoli.

In den westelijken hoek, door bergen van het eerste district gescheiden, ligt Ghadamès, terwijl zuidelijk het grootste Sandschak, Fessan, met de hoofdplaats Mourzouk, een eigen natuurlijke zône vormt.

Vooral omtrent het zuidelijke „Hinterland" in de Sahara bestond veel verschil van meening, tot Frankrijk, door de Tractaten van Augustus 1890 en 21 Maart 1899 met Engeland gesloten, eenvoudig dit alles in beslag nam en zich een weg baande van de zuidelijke grens van Tunesië „vers nos futures possessions de Ouadai" [1]. Deze broederlijke verdeeling van den buit wekte veel ergernis in Italië en schudde de geesten in Turkije wakker.

Fessan is van Ghadamès door de Djebel es Soda, de vrijwel onbekende „zwarte bergen", gescheiden. Het Ghurian-gebergte, waar het in den winter flink vriest en vaak sneeuwt, vormt een der laatste uitloopers van het machtige Atlas-gebergte, de ruggegraat van Marokko, Algerië en Tunesië, en sluit zich langs de landengte bij Gabès in de nabijheid van Kairouan daarbij aan.

De oppervlakte van het land wordt, Barka niet medegerekend, op 1.051.000 v.k. k.m. geschat; met dit schiereiland er bij wordt dit ongeveer 1.200.000 v.k. .k.m. Daarvan zijn tot heden alleen de vruchtbare vlakte, de Sahel [2], benevens de strooken langs de Oueds en de dalen der bergen bebouwbaar gebleken. De kustlijn, grooter dan die van Tunesië en Algerië te zamen, heeft een lengte van 1900 k.m., of iets meer dan de afstand van Amsterdam naar Constantinopel.

Wat de bevolking betreft, zijn de cijfers al zeer weinig betrouwbaar. Volkstellingen werden nooit gehouden; en mocht men daartoe overgaan, dan zouden de onvoldoende contrôle, de groote moeilijkheden om de Nomaden op te nemen, en de vrees dat militieplicht dan wel zwaarder belasting daarvan het gevolg zullen zijn, toch tot onware opgaven leiden.

[1] Marcel des Bois. *La Tunisie au début du XXme siècle*, pag. 3.

[2] Sahel noemt men de strook lands langs de kust, loopende van Tripoli tot Mesrata.

De Hollandsche consul L. E. Testa schatte in 1856 het aantal inwoners op 1 à 1½ millioen, doch dit was nauwlijks de helft van vóór de jaren 1832 tot 1842, toen oorlogen en pest dit land teisterden. Latere opgaven spreken van toenemenden achteruitgang, en geven voor 1905 slechts 910.000 zielen [1], waarvan 300.000 voor het Sandschak Tripoli en 120.000 voor Fessan.

Tripoli is de eenige werkelijke stad, behalve de havenplaats Choms (in Barka); overigens vindt men slechts gehuchten van leemhutten of tenten, meestal rondom de Kasr's (garnizoensforten) gelegen; Benghazi vormt verder een der voornaamste centra der bevolking, met Mourzouk, enz.

Waar ik er later uitvoeriger op terugkom, hier slechts een enkel woord over het klimaat en wat daarmee samenhangt.

Over het geheel geniet Tripoli van een gezond klimaat, ondanks de snikheete dagen wanneer de woestijn-storm, de Samoem, waait, die de temperatuur wel eens tot 56° doet stijgen: Mourzouk is echter berucht door zijn veelvuldige koortsen. Wel is het klimaat veranderlijk, en wisselen warme dagen af met koude nachten, en zware stortregens met maandenlange droogte. De regenval vermindert van Noord tot Zuid, en wordt dan ook als loopende van 200 tot 450 m.M. jaarlijks opgegeven. Terwijl het in de hoofdplaats door de zeewinden nog betrekkelijk koel is, vangt reeds op één uur gaans van de stad de vuurgloed der Sahara aan.

De grootste en meest hinderlijke warmte heeft men van Augustus tot October. In November of December begint de regentijd, die tot in April duurt; doch het winterklimaat is hoogst aangenaam. Het klimaat der vlakten van Barka wordt „het heerlijkste der wereld" genoemd [2], en de versterkende, ozonrijke lucht die men in de woestijn inademt, „de meest gezonde van den aardbol" (Rohlfs).

Over het geheel is Tripolitanië echter een dor, boom- en waterloos land, minder vruchtbaar dan de andere landen langs de Middellandsche Zee; een troostelooze zandvlakte, waar mensch en dier wegkwijnen door de ongunst der natuur en de schuld der bewoners, zooals elders zal blijken.

Nog zijn van toepassing de woorden, die de oude Sallustius schreef over dit land der Numidiërs: „De zeeën zijn er onstuimig en zonder veilige havens; hemel en land zonder water, doch de bewoners gezond, krachtig en tegen vermoeienissen bestand."

Om een indruk te krijgen van dit „pays de la soif", zooals de Arabieren het noemen, werden enkele uitstapjes gemaakt in de woestijn,

[1] Ongeveer ⅙ dus van die van Nederland, zoodat de dichtheid, met 0.9 inw. per vk. k.m., niet meer dan 1/180 van ons land bedraagt.

[2] Edw. Ray. *The Country of the Moors.*

doch ook een vrij lange tocht naar de bronnen van Zara, zuidoostelijk van Tripoli op den weg naar Fessan gelegen.

Water treft men op meerdere of mindere diepte van den bodem aan. Dit grondwater dankt zijn ontstaan aan den regenval, die daalt tot dat de onderste lagen volledig verzadigd zijn, dan wel tot het op het ondoorlaatbare gesteente stuit. De voorraad daarvan moet zelfs in deze regenarme streek groot zijn, en kan — wat nader zal worden aangetoond — nog aanzienlijk worden vermeerderd. [1] Tot heden wordt daarvan in Tripolitanië slechts een minimum-percentage verbruikt, en toch, in de vergrooting van het volume grondwater en een meer doeltreffend verbruik daarvan, moet de oplossing van het watervraagstuk in dit woestijnland bij uitnemendheid worden gezocht [2].

De bekende Afrika-reiziger Rohlfs sprak van de bronnen van Zana, als van een meer, in het moeras gevormd door een uit het Z.-O. komende oued, die vrijwel de geheele Djefara-vlakte onderaards doorloopt, doch in deze terreinverzakking zichtbaar wordt, om dan weer te verdwijnen en zich westelijk van de hoofdplaats Tripoli bij Sensur in zee te werpen. In dit moeras zag ik op verschillende plaatsen duidelijk bronnen opwellen, die zelfs een vrij flinke beek vormden.

Kaarten waren er niet; toestemming voor een bezoek werd — als reeds eer vermeld — mij door den Wali, den Generaal Hussein Hasay Pacha, gereedelijk verleend, en zelfs een zwaar gewapende gendarme te paard, een „zaptié", als escorte medegegeven om ons eventueel tegen uitgehongerde maraudeurs te beschermen.

In een oude vuile „carrosa", die rammelend (met het geluid van een vat vol oud ijzer) voortholde over de hobbelige straatkeien der stad, kwamen wij weldra in het frissche groen der Méchia, waar lastdragende vrouwen, met breede armbanden om de bloote armen en de enkels, den zwarten sluier voor het gezicht, ons schuw voorbijgingen. Negers op gedrochtelijke wijze opgedirkt, behangen met amuletten en dierstaarten, trachtten al dansende op een primitieve trom slaande, op geraasmakende wijze ons enkele centen af te troggelen; aan vermagerde bedelaars, waaronder talrijke blinden, was trouwens in deze oorden

[1] De Commissie tot onderzoek van den hydrologischen toestand van den bodem in de prov. Utrecht, noemde den watervoorraad in het Eemgebied (onder de kleibanken) in een 100 meter dikke alluviale zandlaag aanwezig, „onuitputtelijk". *Stichter* in zijn „Motions of Underground waters", schat de totale hoeveelheid grondwater op den aardbol op 430 milliard M^3., dat is 1/3 van den inhoud der Oceanen.

[2] In Britsch-Indië, waar men het putten-stelsel op ruime schaal toepast, wordt van de totale hoeveelheid gevallen regen slechts 0,8 % aldus weer naar boven gebracht (*Indische Gids 1904* I, p. 558).

geen gebrek. Voort ging het langs zandige wegen, tusschen hooge kleimuren, nog met schietgaten voorzien wegens vroegere opstanden; soms tot de assen toe door het water rennende, ging het kort daarna rakelings langs een afgrond, waarbij ons voertuig meermalen dreigde het evenwicht te verliezen.

Nauwelijks had de schaduw der oase ons verlaten, of wij waren in het heete fornuis der woestijn gekomen; de kale Djefarasteppe nam een aanvang. Voor onze oogen ontrolde zich een eindelooze horizon, een troostelooze zandvlake, schel verlicht door de brandende stralen der zon, waarin alleen enkele duinenrijen een rustpunt schonken aan het oog. Een lichtbruine zandzee onder een strak blauw uitspansel, doch overigens „le pays du néant", alles even woest en eenzaam.

Verder op, na enkele terreinglooiingen in dit mulle zand (waar ons rijtuig diepe sporen in sneed) te hebben overwonnen, zagen wij in een soort van dal vrouwen met bloote armen ijverig bezig het spichtige gras te verzamelen, dat zij als veevoeder in de stad gaan verkoopen. In deze laagten die geen afvoer hebben, blijft het regenwater korten tijd staan alvorens te verdampen of verder weg te zinken; en dadelijk had de vruchtbare natuur haar rechten hernomen, en planten doen ontluiken. De weg zelf, een karavanenpad, was tamelijk onbruikbaar wegens de diepe geulen, door de regens der laatste dagen daarin gesneden; doch door een omweg te nemen in die woestijn werden deze bezwaren gemakkelijk overwonnen, al moest nog al vaak een heel eind te voet worden afgelegd.

Veel was er trouwens in deze stille oorden niet te zien, behalve hier en daar witte koepels, die den heiligen grond der Marabouts aanwezen.

Kwam men nu en dan menschelijke wezens tegen, dan waren zij gezeten op kameelen, ezels, paarden of muildieren, waarvan de laatste, wat taaiheid en kracht betreft, het winnen van de paarden, en daarom hier door de Turksche Ambtenaren, zelfs door den Wali, trouw worden bereden. Nu en dan doemden in de verte geheele karavanen op, de vrouwen met een bijltje op den schouder voorop, en de mannen met een lang vuurroer in de hand naast de zwaar belaste kameelen voortschrijdende, aldus tochten doende van weken, ja, soms lange maanden. De arme dieren, gewend aan vermoeienissen en ontbering, vaak noodeloos gemarteld door hun geleiders die geen mededoogen kennen, schreden kalm voort, den kleinen kop waggelend aan het eind van den langen hals, met een geduld en een lijdzaamheid, alsof ook zij aan de wet van het fatalisme gelooven. Op den grond knielende (liggen doet een kameel nooit) vormt hun bruinvuile kleur één egale massa

met den bodem, waaruit men dan eensklaps den slangennek ziet te voorschijn komen.

Nog vrij lang vóór wij Aïn Zara bereikten, waren op een hoogen rug sporen merkbaar van vroegere werkzaamheden. Breede geulen waren er in het losse zand gegraven, diepe schachten uitgehold, en hier en daar werden groote gemetselde réservoirs aangetroffen, die op bepaalde afstanden voortliepen tot aan de waterbron. Van deze hoogte was in de verte het uitgebreide moeras reeds te zien, blijkbaar niet veel meer dan ± 50 m. boven het stadspeil gelegen, waarheen men dit water wilde geleiden.

In het moeras zelf waren gemetselde gewelven zichtbaar, die het borrelende water moesten opvangen, en zelfs sporen van een stuwdam, die uit oude tijden dagteekende. De capaciteit der bronnen schijnt minstens 10.000 M³. per etmaal, in den regel echter wel 12.000 M³. te bedragen. [1]

Doch de Turksche Regeering had met dit werk een aanvang laten maken, blijkbaar zonder vooraf behoorlijke waterpassingen te doen nemen. Zoowel de Wali, als de Directeur van Openbare Werken en de Burgemeester hadden er zich mede bemoeid, en meer dan fr. 150.000 waren aldus op dwaze en volkomen doellooze wijze verspild. „L'eau ne voulait pas!" zeide mij een Turksch opzichter, wat aan het Javaansche „ajer tida maoe datang" herinnerde; dezelfde Oostersche indolentie en plichtverzuim op vèr uiteengelegen punten van den aardbol!

In de stad Tripoli had, eveneens korte jaren geleden, de Turksche genie een spuitende fontein gebouwd, doch toen deze geopend werd bleef het water 10 m. beneden de bodem-oppervlakte.

De bestaande werken bij Aïn Zara zijn dus een volslagen mislukking geweest; voor een nieuw project zullen zij in geen enkel opzicht bruikbaar blijken. Men zal dan het water moeten opvangen in open kanalen langs de hellingen, vóór dat dit in het besmette moeras komt, om een réservoir in de onmiddellijke nabijheid daarmede te kunnen vullen. Daarna dient het door buizen of gemetselde gangen te worden geleid, wijl open leidingen in dit klimaat spoedig tot vorming van groene wieren aanleiding geven, en vervuiling door de Bedouïnen niet kan worden tegengegaan.

Terug rijdende dacht ik met weemoed na over dit staaltje van menschelijk onverstand, dat zoo verlammend moet hebben gewerkt op den bouw van irrigatie-werken, waaraan dit droge land met zijn armoedige bevolking zoo dringend behoefte heeft.

---

[1] Gedurende mijn bezoek gaf een ruwe schatting als capaciteit der beek: 800 L. per sec.; doch toen waren er veel regens gevallen.

KARAVAAN.

Een put langs den weg gelegen, toonde mij reeds op 6 m. diepte den grondwater-spiegel, en wees weer op den rijkdom aan water onder deze dorre vlakte verscholen.

Prachtvol ging de zon onder, met vurige tinten zooals ze alleen in de woestijn gevonden worden. In de verte zag men op een hoogte, niet ver van de Méchia, het witte paleis van Sidi el Hani, berucht door het moordtooneel van 1714. Later tot ruïne gemaakt, was het vele jaren een spelonk voor dieven, terwijl het nu, herbouwd, een asyl voor kranke militairen is geworden. Op deze plek werd de alarm-trom geroerd, wanneer er weer een burgeroorlog was uitgebroken, wat in dit land met zijn bloedige historie meermalen is voorgevallen.

Op zekeren dag bezocht ik het hooge terras van dit gebouw, aan den rand der woestijn gelegen. Rechts van mij de wuivende palmen der oase en de groene halmen der graanakkers, links niets dan het witte zand en de blauwe hemel. En toch, wie weet, eenmaal zal ook dáár het plantenleven ontwaken, wanneer door het water in zijn boezem vruchtbaarheid zal worden geschonken aan dezen onuitgeputten bodem, waar kiemen van welvaart sinds eeuwen bleven sluimeren. Maar thans was men zoo ver nog niet. — Keeren we nog een oogenblik terug naar de menschen en dieren, welke we op dezen tocht ontmoetten. De vrouwen, die we het spichtige gras zagen verzamelen — echte werkdieren, gebukt onder zware lasten, liepen ons ietwat schuw voorbij; zij droegen een zwarten doek los voor het gelaat, en groote ringen (haar gansche fortuin) aan enkels, polsen en ooren. Het waren blijkbaar vrouwen uit de stad, die aldus een schamel stuk brood trachtten te verdienen.

Veel vrijer was de oogopslag der Bedouïnen-vrouwen, die met ongesluierd gelaat achter haar man aanstapten; toch waren zij verlegen genoeg, om, ons vreemdelingen tegenkomende, zich een doek in den mond te stoppen en daarop te bijten.

Terwijl zij, blijkbaar een langen tocht achter den rug hebbende, moeizaam voortstrompelden door het mulle zand, zat haar heer en meester lustig met zijn beide beenen de trom te slaan tegen de ribben van den werkezel, waarop hij was gezeten. Dat is hier en in alle Oostersche landen trouwens regel; de vrouw sleept zich te voet voort, en de man zit op den rug van een dier kleine, sluwe „bourricots", die als lastdragers, meer slaag dan eten krijgend, hun leven slijten.

Aan kameelen geen gebrek. Langs de groene hellingen van een Turksch fort waren geheele kudden aan het grazen; aan den horizon zagen we telkens de fijne silhouetten opduiken van deze, op een afstand sterk op struisvogels gelijkende dieren, met nekken als slangen, en altijd met zware vrachten beladen. Voorop gingen steeds groepen van vrouwen, soms haar sluier, die ook dienst doet tegen de zon, uitdagend ter zijde werpende, en dan volgden de kameelen met lange schreden en lichten tred, elk struikje of sprietje verslindende, dat hun geoefend oog mocht ontdekken. Krachtige mannen, het lange vuurroer over den schouder, wierpen een alles behalve vriendelijken blik op den „Roumi" en de schaamtelooze (immers ongesluierde) „beunnette", om dan met eenig ontzag naar den gordel van achterlaad-patronen te kijken, die borst en schouder van onzen zaptié omgaf...

Kameelen zijn voor zulke tochten van weken en maanden absoluut onmisbaar in dit waterlooze land. Het „schip der woestijn" is niet alleen zeer frugaal wat het voedsel betreft, doch weet in talrijke cellen zijner maag het vóór de afreis in massaas opgeslurpte water te bewaren en geleidelijk voor het onderhoud van zijn lichaam te verbruiken. Verbazend is hun weerstand tegen hitte en dorst. Met hun schommelenden gang kunnen zij bij dag en nacht doorloopen; dank zij hun breede pooten, zinken zij niet diep in het zand; zij genieten soms niet meer dan 2 uren rust per etmaal, slapende op hun knieën, want een kameel ligt nooit op zijn zijde. Door deze zware vermoeienissen en veelvuldige ontbering verdwijnt de bult op hun rug. Deze reserve van vet wordt automatisch door het dier verbruikt, is de graadmeter zijner gezondheid; een goed gevulde bochel wijst op behoorlijke rust en voldoende voeding, hem trouwens zelden verleend. Als zadel, waarop de goederen worden vastgemaakt, dient een ruwe, platte zak van kameelhaar met stroo gevuld, die vaak bloedige wonden moet bedekken. Voor dieren voelt de Arabier immers niet het minste mededoogen.

Om een kameel te doen knielen, geeft men hem korte slagen tegen den voorpoot, en daarna tegen de achterbeenen, terwijl het opstaan in omgekeerde volgorde geschiedt. Ten einde des nachts of in de weide het wegloopen te beletten, wordt een der beide voorpooten opgebonden, zoodat hij slechts op drie pooten hinkende zich kan voortbewegen. Hoe kinderlijk en zachtzinnig hun kop, klein voor zulk een groot lichaam, er moge uitzien, zij kunnen soms geweldig van zich afbijten, en elke beet met hun stinkende tanden kan een groot gevaar van besmetting opleveren.

Men onderscheidt scherp van elkaar de dure en goed gedresseerde rijkameelen, „meharis", en de lastdragende kameelen, „dzjmèl" (meerv. „dzjmul"), die 150 tot 200 k.g. dragen; de sterkere 300, ja soms 400 k.g. De betaling voor dit transport is uiterst gering: een dier dat bv. 200 k.g. hydraulisch samengeperst alfa-gras draagt, en dit 7 dagreizen ver moet vervoeren, verschaft zijn eigenaar slechts een inkomen van 7 francs in het geheel, waarvan hij dan nog zichzelf en zijn kameel moet voeden. Wel is waar kost de voeding van deze dieren niet veel: zij stellen zich tevreden met enkele droge struiken of takken, die zij op den kalen bodem vinden. Doch hun gang wordt daardoor vertraagd, en meer dan 4 k.m. per uur legt een lastkameel niet af.

Ook de kameeldrijver is niet te benijden: hard is zijn bestaan. De scherp-koude nachtelijke wind dringt door zijn burnous heen; rustige slaap wordt hem niet gelaten, want voortdurend zit hij in angst voor roovers en dieven. Nauwelijks op het eindpunt der lange reis aangekomen, moet hij een nieuwe karavaan vormen voor den terugtocht, daar fr. 30 voor 90 dagen arbeids geen rusttijd toelaat. Zwerven, waken, wederom zwerven, steeds honger en dorst trotseeren, is dan ook zijn dagelijksch lot.

De karavaan-handel is bijna uitsluitend in handen van Arabieren, die karavanen, ter grootte van soms 2 à 400 kameelen of meer, coöperatief uitrusten; de geldschieters nemen dan in den regel de helft van de behaalde winsten. De karavaan-voerders zijn bekend wegens hun stipte eerlijkheid, waarom hun dan ook langdurig crediet wordt verleend; valsche opgaven der behaalde prijzen in verre landen (dus bezwaarlijk te contrôleeren) werden nooit ontdekt. Wanneer — en dit geschiedt meermalen — de kameelen bezwijken, deponeert de leider de goederen in de woestijn, en is zeker — al is het soms een jaar later — ze onaangeroerd terug te vinden. Talrijke ambachtslieden, kleine venters, Negers van de kust, ja avonturiers sluiten zich bij zulk een karavaan aan, welker omvang dus steeds groeiende is. Twee dagen vóór de aankomst op een wachtplaats (oase) wordt een mehari vooruit gezonden, om de

komst aan te kondigen; de koopers zijn dan (met hun ruilgoederen) ter plaatse, en na 2 dagen is de markt afgeloopen, en trekt de karavaan weer verder, steeds verder.

Een tocht van Tripoli naar Soedan duurt 6 maanden bij 20 uren reizens per dag; de Arabieren verstaan de kunst, zittende op hun kameel te slapen. Vele kameelen worden dan te zwaar afgebeuld en moeten onderweg worden afgemaakt, waarna hun vleesch tot voedsel dient. Om het water der maag te drinken (gelijk men wel eens vertelt) wordt nooit een kameel gedood, daar het een zuren, viezen smaak heeft verkregen.

Wanneer de Samoem in aantocht is, wordt de zon loodkleurig geel en eindelijk vuurrood; de lucht sist en knettert, en weldra vaart die gloeiende wind met dof geruisch pijlsnel over den bodem. Om zich tegen het inademen der schroeiende lucht te beschermen, hullen de mannen hun hoofd in zware doeken en steken de kameelen neus en mond in het zand [1]. Door zijn groote hitte en droogte verschroeit hij soms toch in korten tijd mensch en dier.

Aldus is het land. Wie zijn daarvan de bewoners? Hoe is en was hun lot?

DE BEWONERS DEZER LANDEN.

> BENEATH A SPACIOUS PALM, THE WICKED WIGHT
> WAS PLACED; AND TO HIS LUTE, OF CRUEL FATE
> AND LABOUR HARSH, COMPLAIN'D, LAMENTING MAN'S ESTATE.
>
> THOMSON, THE CASTLE OF INDOLENCE.

Voor een ethnograaf is Tripolitanië een land van belofte; talrijke rassen en hun kruisingen kan hij er waarnemen, in aanraking komen zoowel met de meest beschaafde, als met de achterlijke en vrij primitieve vertegenwoordigers van het menschdom. Naast de aloude Berbers, vindt men er Arabieren en Mooren, hier in vaste woonplaatsen vereenigd, ginds zwervende als Nomaden. Negers van velerlei stammen wonen er naast Turken, benevens Joden met een roemrijk verleden, en een talrijke kolonie Maltezers. En alle dezen hebben hun eigen geschiedenis, doorliepen een verschillende evolutie, belijden uiteenloopende godsdiensten, onderscheiden zich door karakter en leefwijze, haten dan wel verachten elkander, al geven ze slechts zelden uiting aan die gevoelens.

In de hoofdplaatsen leven de Mooren; op het platteland de nomadische Arabieren (Bedouïnen), alom vermengd met Negers, terwijl de Maltezers zich in Tripoli en de Joden zich eveneens in deze stad en

[1] Bij lichte Samoems is het voldoende den wind den rug toe te keeren en op ezel of kameel te blijven zitten, daar het zwaardere en verstikkende stof zich dan niet hoog boven den bodem verheft.

Bedouïnen.

enkele andere centra vestigden. Geographisch laat zich de bevolking verdeelen in verband met de geaardheid van den bodem: langs de kusten de Arabieren met vaste woonplaatsen; in het meer bergachtige achterland de zuivere Berbers en Arabieren; in de onvruchtbare steppen der woestijn de Nomaden, en een van Noord tot Zuid toenemend aantal Negers, alom verspreid. Van de 910.000 inwoners belijden alleen de 15.000 Joden en 5.000 Maltezers en Kopten niet den godsdienst van Mohammed.

Berbers is de algemeene naam der oorspronkelijke bevolking van Islamietischen stam, die eenmaal het Noordelijk deel van Afrika bewoonde van de Roode Zee tot aan den Atlantischen Oceaan, en van de Middellandsche Zee tot aan de Negerlanden van Soedan. In de VIIe eeuw door de Arabieren overvleugeld en teruggedrongen, worden zij thans nog het zuiverst aangetroffen in Tripolitanië en langs den Boven-Nijl,

in Zuidelijk Algerië benevens Kabylië, en in het Westen van Marokko. In Tripolitanië vindt men ze vooral in de afgelegen berglanden en in de oasen Andzjila en Dzjofra; in het Westen meer dan in het Oosten. Elders zijn zij sterk met Arabisch bloed vermengd en reeds voor een groot deel opgeslorpt door hun overwinnaars. Meest allen landbouwers of herders, voelen zij zich geenszins verwant aan de Arabieren, en steunden steeds gaarne den Turkschen invloed tegen de Nomaden der woestijn.

De dappere Touaregs vormen in Tripolitanië een hunner machtigste stammen. Steeds gebrek lijdende in hun arm land, zijn zij wel genoodzaakt met hun groote rijkameelen op groote afstanden te gaan rooven, om zich voedsel te verschaffen. Het is een goed gebouwd, zeer donker gekleurd volk met lang haar, en dadelijk te herkennen aan een zwarten doek (litam) voor het gelaat, waarvan alleen de woest-blikkende oogen vrij blijven. Deze roovers belemmeren den karavanen-handel, en zullen eerst verdwijnen, wanneer spoorweg en telegraaf dezen belangrijken verkeersweg tusschen het barbaarsche Negerland en het beschaafde Europa hebben vrij gemaakt. Ook behoorlijke irrigatie — zooals we later uitvoeriger hopen aan te toonen — zou medewerken, om door cultuur van den bodem deze Nomaden te herscheppen in rustige en vreedzame landbouwers, wier behoeften dan toenemen. Reeds nu is het hier en daar merkbaar.

De Arabieren, die na Mohammed hun rijk in drie werelddeelen uitbreidden, speelden vooral een belangrijke rol in Afrika, tot in het hartje waarvan zij doordrongen, en waar zij nog steeds een grooten invloed uitoefenen. In heel Tripolitanië — evenals we reeds te Tripoli zagen — sterk vermengd met de inheemsche rassen (Berbers en Negers), is het zuivere Arabische type met zijn gebogen neus een zeldzaamheid geworden, al steekt hun meer bleek en ovaal gelaat soms nog sterk af tegen dat der Berbers met hun vooruitspringende jukbeenderen. Ongeveer de helft hunner zijn nog Nomaden, en worden daarom meestal onder den naam „Bedouïnen" aangeduid, in tegenstelling met hen die van landbouw en handel leven, de „Hadaris". Afkeerig van alle individueel grondbezit, blijven hun zwerftochten toch in den regel tot een vast deel der woestijn beperkt, en velen dezer Nomaden komen zelfs nooit in Tripoli, het éénige punt der Noordkust van Afrika waar de Islam nog despotisch heerscht.

Mooren noemt men de afstammelingen der Arabieren en de verschillende lagen der andere bevolking, voornamelijk de Berbers, waarvan zij zich in zeden en gewoonten echter even sterk onderscheiden als van de Bedouïnen. Een juiste grens voor dit volksdeel is moeilijk aan

te wijzen, al wonen zij bijna uitsluitend in de steden en steekt hun weelderige kleeding, met doorschijnende burnous, zijden broeken en geborduurde vesten, sterk af tegen den soberen, eenvoudigen mantel van den Arabier en den baracan vol gaten van den Berber.

Aan een karakterbeschrijving dezer Islamieten durf ik mij niet wagen; „l'âme Arabe" blijft een onoplosbaar raadsel, zelfs voor hen die lange jaren in dagelijksche aanraking kwamen met hun mannen of vrouwen.

Van arbeidslust en plichtsbetrachting zal wel niemand hen verdenken; de Islam zelf is trouwens een godsdienst, vijandig jegens den akkerbouw en vriendelijk gezind voor het Nomadendom, waaraan hij zijn oorsprong ontleende. Dat zij, althans de meer beschaafden onder hen, hoffelijk zijn, vriendelijk en gastvrij, wordt door velen erkend. Trouw en eerlijk zijn zij, volgens de meeste reizigers, alléén zoolang en wanneer zij niet anders kunnen zijn; liegen schijnt hun anders tot een tweede natuur geworden. Sober in de hoogste mate, zoowel in spijs als drank, komen (althans in Tripoli) moord en doodslag zelden voor, tenzij bij wijze van bloedwraak, en de meeste diefstallen zijn een gevolg der heerschende ellende.

Hun eenvoudige en sierlijke wijze van groeten kan de vreemdeling zich spoedig eigen maken. Men brengt met een snel gebaar de rechterhand aan hart, lippen en voorhoofd en geeft daarmede te kennen: „Mijn hart klopt slechts voor u, mijn lippen zullen uw lof verkondigen, en mijn gedachten zijn steeds aan u gewijd."

De inboorlingen herhalen deze beweging tallooze malen, zelfs wanneer men iets uit hun handen aanneemt. Omgekeerd als bij ons, groet de meerdere den mindere het eerst, wat dezen het recht geeft daarop te antwoorden, en wat bij ons in de praktijk heel wat zinledig hoedafnemen zou besparen.

Wel ontmoet men, gelijk we reeds opmerkten, in de straten van Tripoli kleederdrachten van allerlei soort, zoowel wijde als nauw-aansluitende, rijke als armoedige; de Negers loopen half naakt. Gaat een zwaarlijvig burger voorbij met een pofbroek en veel blauw in den tulband, dan is het een Israëliet: zoo niet, dan staat men tegenover een Arabier. De landbouwer loopt er rond, gehuld in een vuil hemd, roo den gordel en linnen broek. Hoofddeksels ziet men er in verschillende kleuren en van velerlei vormen, al naar den landaard der dragers. Tulbanden, chéchias (in Egypte fez), hoofddoeken, mutsen en strooschijven volgen elkander in bonte verscheidenheid op.

Doch wat sierlijkheid en doelmatigheid betreft, wint het Arabische costuum, met de statige en toch zwierige plooien van den breeden

burnous en den fraaien, het hoofd koel houdenden tulband,[1] het verreweg van alle andere kleederdrachten. De gestreepte „gandoura" der mannen is in elk opzicht te verkiezen boven onze dwaze wanstaltige, onzinnige jas, vest en broek; en telkenmale dat ik eenigen tijd hun kleeding heb gedragen, deed ik daarvan met leedwezen weer afstand, slachtoffer der Europeesche mode! Ruim, licht, gemakkelijk te drapeeren naar goeddunken, vervormt de burnous zich naar de oogenblikkelijke behoefte; beschermt hij, loshangende, tegen de warmte; vrijwaart hij, nauwer aangetrokken, tegen de koude. Door de keuze der kleur en de verschillende omhulsels, handhaaft de Arabische kleeding een constante warmte, en wel die van het lichaam zelf. Ieder, die Afrika bereist, diende zich oogenblikkelijk van zulk een kleed en hoofddeksel te voorzien.

[illegible]

De roode jasmijn achter het oor en de muskus-pommade[2] kunnen dan echter gerust achterwege blijven, evenals het rusteloos kauwen op een soort van boon, uit de Sahara verkregen.

De vrouwen, zooals reeds vermeld, loopen allen als waggelende ganzen, met gemaskerd gelaat en gerold in een eindeloozen witten lap, de „m'laia", waardoor haar gestalte op een reuzennet gaat gelijken. Zoo zijn zij althans op straat; doch binnenshuis doen de breede pofbroek van lichtkleurige zijde, om de enkels vastgebonden, de witte blouse, gedekt door een geborduurd buisje, een zijden foulard, van de haren tot de schouders vallende, en de vergulde schouderstukjes waaruit de bloote armen steken, denken aan de plaatjes der Arabische nachtvertellingen.

Een groot aantal goed gevlochten haartressen vallen over het vaak fijn besneden gelaat, terwijl groote zilveren ringen, aan voeten, polsen en ooren, met een waren uitdragerswinkel van breloques op de borst en een getatoueerde „gelukshand van Fatma" op het voorhoofd, benevens geel gekleurde nagels en voetzolen, de middelen zijn om èn de vrouwelijke ijdelheid èn het bijgeloof te bevredigen. Haar verdere schoonheid is, in de oogen harer mannen, rechtstreeks evenredig aan

---

[1] De „burnous" is een dichte, uit wol geweven kapmantel; hij is meestal [illegible]. „Tulband" noemt men een 10 tot 15 m. langen lap fijn katoen of wol, ontelbare malen rondom het hoofd gewonden en op sierlijke wijze daarop [illegible].

[2] Deze pommade, „lebed", wordt verkregen uit het zweet van een [illegible] geprikkelde muskus-kat; dit is ook het voornaamste bestanddeel der „pastilles du Sérail" en veroorzaakt dien hinderlijken geur, aan elke Arabische omgeving eigen.

haar omvang; „vleezig" en „schoon" zijn bij hen woorden van gelijke beteekenis; zwaarlijvigheid is dus daarvan het kenmerk. Door voortdurend balletjes of pillen te slikken van een zekere graansoort, met schapevet of olie gemengd, streven de vrouwen dan ook trouw naar het verkrijgen dezer betwistbare schoonheid.

Want den man behagen en hem te blijven bekoren, is bij dat polygame huwelijk vrij wel het eenig levensdoel der vrouw.

Dank zij haar vroege huwelijk en onhygiënische levenswijze, is zij reeds op jeugdigen leeftijd, 25 tot 30 jaren, verschrompeld, [1] waarom de man reeds spoedig naar een jonger exemplaar begint uit te zien. Vooral met de Turksche ambtenaren schijnt dat het geval te zijn, die de eerste vrouwen in Constantinopel laten, om — naar het heet — voor de opvoeding der kinderen te zorgen, doch een jeugdiger Osmaansche als tweede of derde echtgenoote doen uitkomen, en deze is jonger. naarmate de man grijzer is geworden.

De Turken, behoorende tot de Tataarsche volkenfamilie, waren oorspronkelijk Nomaden in Noordwestelijk China, en beheerschen reeds meer dan 3½ eeuw dit land, doch zonden alleen ambtenaren en soldaten er heen. Deze laatsten hebben daar door kruising met inlandsche vrouwen een krijgshaftig ras geschapen, „Koulouglis" genaamd, waarvan het aantal op 50.000 wordt geschat. Wegens hun bijzondere eigenschappen als zeeroovers bleven zij voornamelijk langs de kust wonen, doch zij versmelten steeds meer met de inheemsche Arabische bevolking.

De bereden marechaussee's, de „Zaptiés", belast met de handhaving der orde en de bescherming van have en goed, zijn meestal Turken uit hun land verbannen, wat eveneens het geval was (althans onder het vorige regiem te Constantinopel) met de civiele ambtenaren en officieren, die dan ook Tripoli als een ballingsoord beschouwden, en geen ander doel hadden dan er zoo spoedig mogelijk weer vandaan te komen. Van kolonisatie door Turken is dus eigenlijk nooit sprake geweest.

Geheel anders staat het met de Maltezers, die, op hun nabijgelegen en zwaar bevolkt rotsachtig eiland geen middel van bestaan vindende, hierheen togen en door handel en scheepvaart, niet zelden sluikhandel, doch tevens door vlijt, spaarzaamheid en sluwheid, er zich bovenop wisten te werken, en nu een der minst arme elementen der bevolking vormen. Des Zondags dragen zij dan ook de fraaiste kleeren van allen, terwijl de jonge meisjes, in haar rose of blauwe toiletten, met groote hoeden vol bloemen en bonte parasols, de bewondering van het straatpubliek trachten te wekken.

De 50.000 Negers die thans nog in Tripolitanië wonen, zijn voort-

[1] Vooral in Tripolitanië is dit verschijnsel zeer sterk.

gekomen uit den voormaligen slavenhandel in Centraal-Afrika. Vroeger een rijke bron van winsten, toen jaarlijks ongeveer 8.000 slaven door razzia's (vooral der Touaregs) onder de niet-Islamietische bewoners van Borkoe werden gevangen, moet hij — naar sommigen beweren — zelfs in de tuinen der Méchia nog thans wel voorkomen, ondanks de „toevluchten voor de slaven" te Benghazi en Derna. Ook schijnen nog altijd in de bergstreken slaven te worden aangetroffen, die zich echter geenszins ongelukkig gevoelen, en vaak blijde zijn uit de klauwen hunner despotische vorsten te zijn verlost.

De sterfte onder de tegenwoordige Negers is zeer groot, waardoor, ondanks het groote aantal kinderen, hun getal eer schijnt af te nemen dan aan te groeien. Op de uiteenloopende typen die onder hen worden aangetroffen, werd reeds bij de bespreking van het Negerdorp Dahara gewezen. Elk dier bewoners van dat karakteristieke dorp heeft minstens eenmaal, te voet en zwaar beladen, een langen woestijntocht afgelegd, een afstand doorloopen veel verder dan bv. van Amsterdam naar Moskou. Doch in Dahara komen zij samen, mannen uit allerlei oorden van Afrika, sprekende voor elkander onverstaanbare talen, belijders van verschillende godsdiensten, aanhangers van velerlei bijgeloof, doch allen vreemd van hart voor elkander.

Een andere groep bewoners, die nog meer aan de grijze oudheid doen denken en eenmaal veelvuldig in Abyssinië werden aangetroffen, zijn de „troglodieten" of holbewoners. Vooral in de steile hellingen van het Ghurian-gebergte (100 k.m. ten Z. van Tripoli) komen zij nog voor, en zij hebben daar op verschillende verdiepingen een doolhof van gangen en vertrekken uitgehold, hier en daar door een luchtkoker met de bovenwereld verbonden. Als veiligheidsmaatregel tegen roovers vormt de ingang een nauwe opening, die men niet dan kruipende kan doorkomen, en die eerst na veel omwegen toegang geeft tot deze onderaardsche verblijven. Op korten afstand onzichtbaar, ontdekt men vierkante gaten, ware putten, waardoor het gehuil van kinderen, het geloei van dieren, scherpe vrouwenstemmen, zelfs lachgeluiden opstijgen uit de diepten, waar in den regel laffe, luie, doch fanatieke inwoners huizen met hun vee en voorraden. De lijken worden in het volle daglicht begraven, zoodat zich hier het feit voordoet, dat de dooden zich boven den grond en de levenden zich er onder bevinden. Ook vindt men er in holen levende Joden: bewoners van een tweetal dorpen, waar de mannen als smeden, landbouwers en venters, de vrouwen met het weven van gandoura's en het verzorgen van vruchtboomen, de kinderen als herders een nijver, doch sober bestaan leiden.

JOODSCH KERKHOF.

En thans, ten slotte, een kort woord over dit belangrijk, doch beklagenswaardig deel der bevolking van Tripolitanië, over de *Joden*.

De Israëlieten vormen een belangrijk deel der bevolking van Tripolitanië; 15 à 20.000 hunner zijn verspreid over Tripoli, Amrous, Tadjoura, Homs en in de spelonken van het Ghurian-gebergte. Reeds ten tijde der Ptolemeërs kwamen deze volken van Semietisch ras hierheen uit Egypte, terwijl zij ettelijke eeuwen vroeger langs de landengte van Suez hierheen togen, een uittocht die vooral na de verovering van Jeruzalem door Titus (70 na Chr.) een grooten omvang heeft aangenomen. [1]

In den regel is hun verhouding tot de meer naverwante Berbers beter dan die tot de Arabieren, ofschoon zij tot 1850 hun lijfeigenen waren; ook kunnen zij veiliger in het binnenland reizen, dan dit met Christenen het geval is. Doch hun historie is overigens een marteling van eeuwen: gekneveld, vertrapt en vernederd, blootstaande aan mishandeling en gruweldaden, zijn er weinig volken, die zoo veel en zoo zwaar hebben geleden als deze beklagenswaardige natie.

Veracht als ras; steeds als mindere beschouwd; nog thans in een soort van middeleeuwsche lijfeigenschap levende, zijn zij verplicht een kenbare kleedij te dragen, van paard of ezel te stijgen wanneer zij een Muselman ontmoeten; het hoofd te ontblooten, wanneer zij voorbij een moskee komen. Vaak werden hun synagogen verbrand, dan wel de kerkhoven met de gebeenten hunner voorvaderen vernield. Door ge-

[1] Men leze daarover het uitstekend gedocumenteerde standaardwerk van N. Slousch: *Introduction à l'histoire des Juifs et du Judaisme en Afrique (Judéo-Berbères)*, dl. VI van *Des Archives Marocaines*.

schenken moesten zij zich de bescherming der Sheiks in het binnenland koopen, die hen desondanks uitplunderden en hun vrouwen en meisjes wegnamen. Onder de Beys der Karamanli en de Pacha's der Turken ging het hun (uitgenomen in de laatste jaren) niet veel beter. Geen krenking zoo groot, geen gruwel zoo wreed, of zij hebben daaraan blootgestaan; door eeuwen van lijden en verdrukking — waarvan hun karakter dan ook den stempel draagt — hebben zij zelfs het klagen verleerd, en dragen zij hun harde lot in stilte, alleen gesterkt door een krachtigen geest van solidariteit, en de onverflauwde hoop op de komst van den reddenden Messias, dien zij jaarlijks in de woestijn op ezels tegemoet rijden. Het fanatisme van den Islam, dat de Europeanen ontzag uit vrees voor de groote mogendheden, heeft zijn vollen hartstocht kunnen botvieren op deze weerlooze, door niemand gesteunde Joden. Waarlijk, vooral na een bezoek aan Tripoli, vindt weerklank in mijn hart de smartkreet, waarmede Adolfo Cassuto zijn artikel in „Il Versillo Israëlitico" over de scholen van de „Alliance" te Tripoli eindigt: „*Quanto triste sarebbe la sorte dei nostri correligionari!*" (hoe droevig is het lot onzer geloofsgenooten!) [1]

In de straten van Tripoli ontmoet men veelvuldig Joden van vrij groote gestalte, met zwart haar en zwarten baard en levendige donkere oogen in hun ovaal gezicht. Ofschoon gekleed in Arabisch costuum, zou men vaak meenen een man uit de Jodenbuurt van Amsterdam voor zich te hebben, wat na meer dan 20 eeuwen scheiding de taaiheid van het ras bewijst. Om het hoofddeksel dragen zij een blauw-rood geblokten doek, als kenteeken van hun godsdienst.

De vrouwen, schoonheden zoolang zij jong zijn, worden meest allen op lateren leeftijd zwaarlijvig; zij verbergen haar breede pantalons en geborduurde kleederen onder een wijden baracan, terwijl het bolle, bleeke gezicht door donkere doeken aan het oog wordt onttrokken. De vuile, ongezonde wijk waarin zij wonen, doch waarin zij thans des avonds niet meer worden opgesloten, is reeds vroeger beschreven. De onreinheid die daar heerscht, als trouwe gezellin der ellende, is — ondanks hun orthodox geloof — in volslagen strijd met de vaak zoo hygiënische voorschriften van den Talmud, en zou bij een verstandig bestuur weldra verdwenen zijn.

In den omgang worden deze Joden geroemd boven hun Algerijnsche en Tunesische geloofsgenooten. Gastvrij zijn zij in de hoogste mate, ondanks hun armoede; en groot is hun zucht naar onderwijs en ontwik-

[1] Er worden intusschen middelen beraamd, om „ces éternels martyrs" te hulp te komen, en door ons in Parijs de oprichting van een „Comité international de secours aux Juifs de la Tripolitaine" overwogen.

keling, waarvan ik bij mijn bezoek aan de scholen der Synagoge en der Alliance Israélite de meest treffende bewijzen zag. Van handel en velerlei ambachten levende, is het niet de ijver die hun ontbreekt, wel de middelen om een zelfs sober bestaan te veroveren. Hun armoede is groot, hun lichamelijke ellende spot dan ook met alle beschrijving.

De voeding dezer verschillende Oostersche rassen loopt niet ver uit elkander, is voor allen zoo frugaal mogelijk, terwijl de Neger eenvoudig alles verslindt wat hem onder de tanden komt, hetgeen meestal niet veel zaak is.

Zeer sober van aard, geven de Arabieren voor hun voeding slechts weinig uit; hun eten is zoo eenvoudig mogelijk. Wegens de algemeen heerschende armoede in Tripolitanië, zijn de levensmiddelen er trouwens uiterst goedkoop. Dadels, vijgen, maïs, brood in olie gedoopt en kouskoussou vormen met een weinig water en melk hun dagelijksche voeding. Zij zijn dus overwegend vegetarisch; eieren behooren er tot de genotmiddelen; wanneer vleesch wordt genuttigd, is het schapevleesch van de taaiste soort.

Bij gebrek aan boter wordt alles met schapevet gebraden; want de schapen, overigens klein van stuk, zijn in het bezit van een breeden, kwabbigen staart, soms 10 k.g. wegende, die in rijken voorraad geel vet bevat. Het vet wordt daar uit gesmolten, wat een walgelijke lucht verspreidt, die iemand bij het binnentreden eener woning den adem beneemt; in kruiken bewaard, blijft het vloeibaar. Behalve dadels worden als vruchten, door hen die ze bezitten, natuurlijk ook sinaasappelen, meloenen, granaten en vijgen genoten; voorts nuttigt men een soort van eetbare wormen, die in den smaak meevallen.

Geroosterde maïs speelt, in den herfst, een gewichtige rol bij de voeding der armen; anders tarwemeel met olie gebakken, dan wel (wanneer deze goedkooper blijkt) rijst. Visch, die er zeer duur is wegens de zware belasting op de visscherij, komt er niet op tafel; en daar de menschen geen vleesch kunnen koopen, is het ras er zwak en daardoor vatbaar voor allerlei ziekten en kwalen. Doch wat men ook verorbere, geen spijs zonder roode peper (filfil àchmar) is denkbaar voor de inboorlingen: elk stuk vleesch zwemt letterlijk in die scherpe, roode saus, wat de oorzaak is van hardnekkige maagkwalen. De ronde, saffraangele broodjes zijn reeds vroeger besproken; behalve deze vormen de vruchten van den hier welig groeienden Johannesbroodboom (caroubier) een gewichtig voedingsmiddel voor de armere klassen.

Doch de volksspijs bij uitnemendheid, voor rijken zoowel als voor armen, is de kouskoussou. Kouskoussou is een gerecht van rogge-griesmeel (semoule), gekookt met ranzige boter, en opgevuld (naar ieders eigen

inzichten, dan wel naar den inhoud zijner beurs) met rozijnen, olijven, eieren of vleesch. Soms treedt de kouskoussou terug naar den tweeden rang, als toespijs bij een schaap, dat in zijn geheel op houtskoolvuren in de open lucht geroosterd wordt. In welken vorm ook genoten, was dit gerecht — dat veel overeenkomst heeft met de Indische rijsttafel — voor ons beiden steeds een heerlijk maal.

Vóór den aanvang van een maaltijd moet men bij de gegoeden eerst een kopje drabbige koffie drinken, daarna de handen wasschen in een koperen kom, wat na afloop nogmaals moet geschieden. Een overtollige weelde is dat niet te noemen; want elke gast rukt met mes en vingers een reep vleesch los, dat hij dan snel verslindt, dan wel — als uiterste beleefdheid — zijn buurman toereikt.

Als drank, behalve koffie, water en melk, die er eén hoofdrol spelen, treedt in de laatste tijden ook thee meer op den voorgrond. Wijn of bier wordt er natuurlijk nooit gedronken, wel het sap der druiven, vóór nog de gisting is ingetreden. De nationale drank is echter de „legbi", uit het palmiet van de dadelboomen verkregen, wat vaak den ondergang van dien boom ten gevolge heeft, dan wel enkele jaren van onvruchtbaarheid, in ruil van 6 à 7 liter legbi per dag. Dit zoete, mousseerende sap, dat veel op cocos-melk gelijkt, gist echter snel, en moet dus versch genuttigd worden, wil men niet na één etmaal niets dan een stinkend slib terugvinden, waarin myriaden roode insecten krioelen.

Daar ik niet in Tripolitanië, wel in Tunesië en Algerië, Bedouïnententen en Arabische woningen bezocht, dient de beschrijving daarvan tot nader order te worden uitgesteld; bovenstaande is voldoende, om een oordeel te vellen over de volkeren en rassen die heden ten dage Tripolitanië bewonen.

Doch onmisbaar daarvoor is tevens eenig inzicht in de weinig-bekende geschiedenis van dit land, welks gansche historie slechts — naar we zullen zien — een lang relaas is van leed en strijd.

HET LAND VAN DEN HONGER.

I HEARD, AS ALL HAVE HEARD, THE VARIOUS STORY
OF HUMAN LIFE, AND WEPT UNWILLING TEARS.
SHELLEY, REVOLT OF ISLAM.

Wat deert den Hemel het geblaf der honden? [1]

Nauwelijks zet gij in Tarabôlos voet aan wal, of de ellende grijnst u aan. Havelooze pakkendragers verdringen zich aan de kade om

[1] Arabisch spreekwoord, dat duidt op de onverschilligheid der regeeringen voor de klachten en nooden des volks.

enkele centen te verdienen; vieze bedelaars klampen u aan; kinderen, bijna naakt of in lompen gehuld, springen om u heen, de hand voor een aalmoes opgeheven. De mannen in de straten (alle inheemsche vrouwen zijn gesluierd) zien er meestal armoedig uit; slechts enkele dikke Turken of Joden vormen daarop een uitzondering. Hoe vooral in de „Harra", wijk der Israëlieten, menschen en dingen spreken van honger en ontbering, en men er walgt van de verregaande vuilheid, alom de trouwe gezellin der ellende; we hebben dit bereids gezien.

Nog beter leert men de economische toestanden kennen door een bezoek aan scholen en markten, aan hospitalen en werkplaatsen. En daar het mijn doel is de armoede dezer bevolking te schetsen, wil ik niet alleen hun middelen van bestaan opsommen, maar ook mededeelen wat ik daar zag, om aldus eenigen indruk te geven van hun droevig leven.

a. Onderwijs.

Er bestaat een schreiende behoefte aan meer en beter *onderwijs* voor de meer dan 2000 *Israëlietische* jongens en meisjes in Tripoli, waarvan er nauwelijks 400 eenig nuttig onderricht genieten. Na een langen zwerftocht door een labyrinth van smerige stegen en holen, baggerend door de modder van wegen, waarin de fel neervallende plasregen diepe gaten had uitgehold; slierend langs vuil en goor uitziende huizen met gescheurde muren, meende ik het doel van mijn tocht in de Jodenwijk (die nog sterk aan de middeleeuwsche ghetto's herinnert) te hebben bereikt.

In plaats echter van in een der scholen van de „Alliance" waren wij — mijn dochter en ik — omringd door een zwerm nieuwsgierigen, aangeland in de godsdienst-school der „Société Jagdil Tora" bij de *Synagoge Seroussi.* Door een groote poort op een somber plein gekomen, werden wij omstuwd door talrijke jongens met een bleek, armoedig uiterlijk, aan wie wij ons evenmin verstaanbaar konden maken als aan eenige eerwaardige grijsaards van zuiver Oud-Testamentisch type. Wel werden wij geleid door slechte donkere lokalen (zoo donker, dat er slechts zeer weinig viel te onderscheiden), in welke vervuilde klassen alleen godsdienstonderwijs werd gegeven en Hebreeuwsch lezen geleerd. Natuurlijk kan ik van dit onderricht niets navertellen, wijl ik er niets van verstond, en alleen door gebaren met de onderwijzers van gedachten kon wisselen. Ook zagen wij de werkplaatsen, waar goedkoop schoeisel werd vervaardigd om de voeten dier haveloozen te bekleeden, doch veel uitleg gaf men ons niet. De rusttijd brak aan, en in onstuimige vaart stoven deze uitgehongerde kinderen naar de plek, waar hun

dagelijks de helft van een vijfcents broodje, in olie gedrenkt, als schoolvoeding (voor velen de voeding van een gansch etmaal vertegenwoordigende) werd verstrekt. Gelukkig kwam prof. Maïr Levy, die van de straatscènes had vernomen, ons afhalen, werd het misverstand opgehelderd, en konden wij de scholen der „Alliance" bezoeken, die een sterk contrast met de pas beschreven scholen vormen.

De „*Alliance Israélite Universelle*", in 1860 opgericht, en over den ganschen aardbol verbreid, telt thans 35 à 40 duizend leden, en beschikt over een inkomen van ongeveer anderhalf millioen francs 's jaars. Haar doel is de verdediging van het Jodendom tegen elke onderdrukking, de stichting van scholen (reeds heeft ze voor 120 te zorgen!), het bevorderen van landbouwbedrijf en ambachten, en vooral de geestelijke en zedelijke verheffing harer geloofsgenooten.

In de stad Tripoli bezit zij één lagere school voor jongens, één voor meisjes, en twee ambachtsscholen met 40 leerlingen; haar jaarlijksch subsidie bedroeg in 1909 14.623 francs.

De Directeur, de heer Levy, een man die sinds jaren, in samenwerking met zijn echtgenoote, zijn beste krachten wijdt aan het onderwijs dezer zoo verwaarloosde jeugd, liet ons alles in oogenschouw nemen, en verstrekte met de meeste welwillendheid alle gevraagde inlichtingen.

De *jongensschool* was gevestigd in een goed gebouw, met flinke luchtige lokalen; 158 leerlingen zijn er in 5 klassen verdeeld, en leeren er, behalve de gewone vakken, ook enkele talen en ambachten, terwijl er bovendien godsdienstonderwijs wordt gegeven. Als leertaal wordt het Fransch gebruikt dat, zonder eenig noemenswaard accent, door de ouderen goed en vlot werd gesproken. Een groot bezwaar voor de ontwikkeling is het ongunstig milieu, waarin de kinderen buiten de school verkeeren, waarom „l'éducation morale avant tout!" de voornaamste leus is. Door de „leçons de choses" wordt het waarnemingsvermogen en het eigèn denken der kinderen bevorderd; door hygiënische voorschriften een nuttige invloed uitgeoefend op de ouders, en de veelvuldig voorkomende tuberculose naar krachten bestreden. In sprekende opschriften langs de wanden wordt tegen het verderfelijke drankmisbruik gewaarschuwd, op eenvoud in de kleeding aangedrongen, en worden wijze zedelessen den kinderen ingeprent.

De Turksche Regeering — veel vrijheid in het leerprogram latend — had alleen op een cursus in de Turksche taal aangedrongen, waarvoor echter een kleine subsidie (fr. 360) wordt verleend. De school staat open voor leerlingen van elken godsdienst, doch wordt bijna uitsluitend door mingegoeden bezocht, waarom aan 136 (of 87 pCt.) der leerlingen kosteloos onderwijs wordt verstrekt.

Ook deze kinderen verkeerden in de meest droeve ellende; een Syrische onderwijzeres, die er ons eenige staaltjes van vertelde, kreeg daarbij de tranen in de oogen. Als schoolvoeding wordt hier een soep, gekookt van rijst en olie, rondgedeeld, en voor velen dezer stumperds was dit het éénige eten dat zij in een gansch etmaal kregen; ook aan behoorlijke kleeding voor de jongens was nijpend gebrek. Van de 12.000 Israëlieten in Tripoli mogen er 9000 tot de zeer armen worden gerekend; 2500 leven er van de hand in den tand, en bij nauwelijks 500 is van eenigen welstand sprake; bepaald rijke Joden zijn er in deze geheele stad niet meer dan 8 aan te wijzen. Liefdadigheidsinstellingen bestaan er niet; aan weeshuizen kan niet worden gedacht; voor deze 12.000 menschen is slechts één geneesheer beschikbaar; van een Israëlietisch hospitaal is geen sprake. Overal heerscht ellende, en in hun nooden wordt geen leniging gebracht.

Nog erger was de toestand in de *meisjesschool* onder de flinke directrice, Mad. Benchimol. Van de 206 meisjes, waaronder ook Italiaansche, kregen er 142 gratis onderwijs, gedurende een cursus van 4 à 5 jaren. Het schoolgebouw, een voor 600 fr. gehuurde Arabische woning, vormt een scherp contrast met de jongensschool. In donkere, slecht geventileerde, benauwde hokken zitten de meisjes saamgepakt op enge banken, in gewrongen houding wegens de te kleine ruimte en het gebrekkige licht; op heete dagen valt er nu en dan een flauw. Het Arabisch costuum blijft hier gehandhaafd, daar zulk een ongezoomde lap van schamel katoen, die 's avonds als deken dienst doet, nog de goedkoopste dracht blijkt te zijn; doch zelfs deze is voor het volk nog te duur. Reeds moest de „Alliance" fr. 1400 voor kinderkleeding beschikbaar stellen; vele ouders schamen zich, hun in lompen gehulde dochtertjes naar school te zenden; en opdat de meisjes er in de schooluren behoorlijk zullen uitzien, worden er bij de lessen zwarte schorten uitgedeeld, die bij het uitgaan der school weer worden afgelegd en in het lokaal bewaard. Ook hier getuigt dus alles van kommer en gebrek.

Goed onderwijs wordt er gegeven; nuttige handwerken en huishoudkunde worden er geleerd; op zindelijkheid (in deze landen zoo schandelijk verwaarloosd!) wordt aangedrongen. De blik der meisjes wordt verruimd; haar wordt een betere uitweg dan de prostitutie gewezen; doch de krotten waarin zij met hun ouders moeten wonen vormen een grooten hinderpaal voor de verwezenlijking dezer idealen. Ondanks de overgevulde lokalen moeten er voortdurend meisjes worden afgewezen, en zij die de school bezoeken, doen dat onder de meest ongunstige omstandigheden, zooals uit het bovenstaande blijkt.

En toch — onderwijs is in dit arme land het eenig middel om deze verstootelingen te sterken in den zwaren strijd om het bestaan, waarbij thans de meesten (vooral onder de meisjes) geheel te gronde gaan. „Seul l'instruction peut nous sauver!" zeide mij een Israëlietische grijsaard. Degelijk, ontwikkelend onderwijs zal hun meer zelfbewustzijn, en daarmee meer besef van eigenwaarde schenken.

De zucht naar geestelijke ontwikkeling wordt steeds grooter [1]; zelfs onder de Muselmannen is dit merkbaar; en een inrichting voor meer uitgebreid onderwijs b.v. zou velen hunner trekken naar de scholen der Alliance.

Doch vóór alles moeten hier de dochteren Israëls geholpen worden, die ondanks haar treurige omgeving de zucht naar iets hoogers in zich voelden wakker worden, en die als 't ware dé armen smeekend uitstrekken, om getrokken te worden uit den poel van ellende waarin reeds zoovelen harer verzonken. Daarvoor is echter noodig de oprichting van een nieuw schoolgebouw, om zoodoende voor haar het pad van den vooruitgang te effenen, en aan haar zedelijke opheffing mede te werken.

„L'âme juive," schreef Paul Lapie in zijn „Les Civilisations Tunisiennes", „est orientée vers l'avenir!" en tal van verschijnselen in Noord-Afrika bevestigen die meening. Na eeuwenlange onderdrukking nadert ook dáár het uur van verlossing. Maar nòg eens, verstandelijke ontwikkeling kan daarbij niet worden gemist. [2] Verzet van de zijde der Regeering is hierbij gelukkig niet te duchten; zij toch laat volle vrijheid wat het leerplan betreft, zoowel hier als op de scholen der Italiaansche regeering, waar een sterke concurrentie wordt gedreven tegen de Roomsch-Katholieke scholen, hier (om politieke redenen), gesubsidiëerd door het Fransche gouvernement, doch ook door Joden en Muselmannen bezocht. Aan godsdienstscholen is hier geen gebrek, daar in de hoofdstad alleen drie „Médersas" de Oelemas voorbereiden, die echter eerst in Caïro dien titel kunnen verwerven.

De Turksche regeering doet alle moeite om haar taal ingang te doen vinden. In bijna alle scholen is een Turksche cursus verplichtend gesteld, ook omdat slechts weinig ambtenaren de taal des lands, het Arabisch, verstaan. De onderwijzers in de gewone lagere scholen zijn

---

[1] In Tunis zijn de helft der leerlingen van het *Lycée français* Israëlieten, en op de Fransche Bibliotheek ziet men bijna uitsluitend Israëlietische lezers.

[2] Een oproep tot steun, gericht tot de Nederlandsche Israëlieten, gaf niet wat ik er van verwacht had. Toch had ik de voldoening, van 't Hoofdbestuur te Parijs te vernemen, dat mijn arbeid in dezen er den stoot aan had gegeven, *trots alles*, de zoo noodige school te stichten.

Schoolmeisjes Witte Zusters.

bijna allen in Constantinopel opgeleid. Het onderwijs is er wel kosteloos, doch nog zéér gebrekkig, en vele ambtenaren zenden hun kinderen dan ook liever naar de Fransche scholen. In alle districtshoofdplaatsen, „Kaimakamats", zijn zulke scholen opgericht, zelfs in eenige forten der woestijn, waaromheen Nomaden zijn gelegerd. Doch de vraag naar het onderwijs van deze Turksch-Arabische scholen is nog gering; de ouders voelen daaraan voor hun kinderen geen behoefte, en meenen met wat Koran-geprevel te kunnen volstaan.

Er is anders, wat de soorten van scholen betreft, in Tripoli keuze genoeg. Men heeft er, behalve de bovengenoemde theologische-, staats- en Europeesche scholen, sedert 1901 een goede industrieschool gesticht, waarop alleen weezen worden toegelaten en waaraan eerlang een landbouwschool zal worden toegevoegd. Ook voor meisjes bestaat zulk een ambachtsschool, waarop echter alleen kinderen van ambtenaren worden toegelaten; er worden prachtige tapijten vervaardigd.

De militaire school wordt druk bezocht; zij telde bij mijn bezoek 230 leerlingen; het eindexamen voor den officiersrang wordt echter alleen in Constantinopel afgenomen.

De tegenwoordige directeur van onderwijs, Ismaël Naily Bey, geeft zich veel moeite voor de ontwikkeling des volks, en in zijn gezelschap bezocht ik nog de niet vermelde secundaire school voor jongens, waar het Fransch leeren wordt in de hand gewerkt; en de normaalschool (eerst voor 3 maanden opgericht) met een vijfjarigen cursus. Verder zag ik een „softa-school" en, als bizondere gunst, een meisjesschool.

Die Islam-scholen ontstaan bij toeval. Voelt een softa daartoe de neiging, dan verzamelt hij in een vuilen marabout eenige leerlingen en laat allen, onverschillig van welk leerjaar, tegelijk verschillende

Koran-spreuken in koor opdreunen en van buiten leeren, en dat 5 à 6 uren per dag gedurende 2 à 3 jaren. Geen fout in de uitspraak ontsnapt zijn scherp gehoor, en deze wordt door een tik met een meterlangen stok bestraft. Het schoolgeld bedraagt niet meer dan 10 à 20 ct. per week, doch soms schenken de „habous" eenige toelage voor dit uitsluitend godsdienstig onderwijs.

De meisjesschool is wat ver buiten de stad gelegen, en na een langen rit moesten wij geruimen tijd wachten in de brandende zon, voor aan ons kloppen (bellen kent men in Tripoli niet) werd gehoor gegeven. De reden van dit wachten was dat, vóór ons binnentreden, alle onderwijzeressen zich snel het gelaat met een sluier moesten bedekken en het lichaam van top tot teen in een leelijken zak moesten steken. Van haar uiterlijk kan ik dus niets mededeelen, evenmin van de Turksche gesprekken, die werden gevoerd; doch onder de leerlingen zag men mooie, fijnbesneden gelaatstrekken, waaruit glundere oogen ons toeblonken, terwijl achter den rug der gemaskerden blijkbaar veel kattekwaad werd bedreven, wat ons beider vroolijkheid opwekte.

Dat het onderwijs onder het vorige regime der Oud-Turken schandelijk verwaarloosd werd, blijkt wel hieruit dat, naar schatting, van de inheemsche bewoners der hoofdplaats zeker niet meer dan 3% kan lezen en 1,5% schrijven, terwijl het aantal analphabeten in het binnenland op 990 per duizend wordt geschat!

Van een behoorlijke ontwikkeling van landbouw, handel en industrie, kan onder zulke omstandigheden dan ook geen sprake zijn.

b. Landbouw en veeteelt.

Landbouw. — Deze verkeert nog in de meest primitieve toestanden: alleen de oppervlakte van den bodem wordt losgewoeld met een handhaak (soort van patjol) of een wigvormige plank met ijzeren punt, die door een stok van 4—5 c.M. in den bodem wordt geduwd en door mensch of dier wordt getrokken. Het terrein wordt door dijkjes in vierkante hokken van 2 m. zijde verdeeld om het water tegen te houden; men werpt wat zaad uit, onmiddellijk na de eerste regens, en wacht of er meer regen valt en dus geoogst kan worden. Wanneer men elke 4 jaar één goeden oogst maakt, is de landbouwer reeds gelukkig te achten.

In hoofdzaak bestaat de aanplant in rogge (zelden tarwe) en verder olijfboomen en dadelpalmen; de zaaitijd valt meestal tusschen Augustus en December, en dan oogst men de rogge in Mei of Juni. Voor den graanoogst is natuurlijk geen gemiddelde aan te geven; dadels of olijfboomen plant men ongeveer 100 stuks per H.A., en men trekt van elk jaarlijks 5 à 6 gl.

De landarbeider die een „séha" moet bewerken, ontvangt in gewone jaren 15 à 20 fr. geld, en voedsel gedurende de 20 à 30 dagen arbeids. Enkele maanden later komt hij voor het oogsten terug, krijgt weer een kameel en tent tot zijn beschikking, en ontvangt $^{1}/_{4}$ van den oogst, dien hij geheel moet dorschen, en voor $^{3}/_{4}$ vervoeren naar de woning van den grondeigenaar, dan wel in een „ogla" opschuren. „Ogla" noemt men diepe geulen, waarin verschillende personen hun granen of vruchten ondergronds bewaren, dank zij de hermetische afsluiting, soms 2 à 3 jaren lang.

Dit soort van „desa-loemboengs" bestaat hier reeds sedert eeuwen. Door een vaandel wordt reeds dagen vooraf de plaats aangegeven, waar elk zijn voorraad kan bewaren; en deze wordt voortdurend bewaakt door een of meer leden van den stam.

In de Méchia is — naar we zagen — de cultuur nog het verst gevorderd, doch ook daar worden ziekten in de gewassen bestreden door het verbranden met huid en haar van drie schapekoppen; krijgt men meer vruchten van een luien olijfboom door hem (als een gewoon Turksch ambtenaar) door een „backshisch" te smeren, en wat goud onder zijn schors te verbergen. Felle droogten worden er bezworen door 70 zakken, waarvan elk precies 100 steentjes bevat, onder het prevelen van een aantal tooverspreuken in kuilen te werpen. Valt de regen dan nòg niet, dan heeft men zich eenvoudig in het aantal vergist!

In het algemeen is de bodem van Tripolitanië minder vruchtbaar dan die van de andere landen der Noordkust van Afrika; drie vijfden van het land, bestaande uit de vegetatielooze streken der Hammadas en Perirs, uit rotsen en kiezelwoestijnen benevens zandduinen, kunnen bezwaarlijk in bouwgrond worden herschapen [1]. In Cyrenaïca vindt men echter een uiterst vruchtbaren bodem, nauwelijks voor $^{1}/_{20}$ ontgonnen, en de maagdelijke zandgrond der woestijn kan, door gebruik te maken van den rijkdom aan onderaardsch water, in weelderige landouwen worden herschapen. Waarover later meer uitvoerig.

De oranje- en citroenboomen dragen talrijke vruchten, terwijl de bodem onder onze voeten als met gouden kogels was bezaaid; eerst in de laatste jaren heeft men betere variëteiten ingevoerd of verkregen.

Voor de cultuur van olijven eigent de grond zich uitstekend, doch daar aan enten vroeger niet werd gedacht, bleef de olie bitter en ransig, dus van minder waarde, ook door de slordige bereiding.

De dadelpalm (volgens de legende door God gemaakt van hetzelfde leem waaruit de mensch werd geschapen, dus „de broeder van den

[1] De Italiaansche consul schat de bebouwbare oppervlakte op 389 vk. k.m., waarvan slechts 59 werkelijk ontgonnen zijn.

mensch" genoemd) kan — naar zij meenen — alleen goed groeien in landen, waar de Islam heerscht. Daar bestuiving door de mannelijke boomen noodig is, worden zij meest in wouden vereenigd, die aan al deze landen hun kenschetsend uiterlijk geven.

Aan velerlei soort van vruchtboomen is geen gebrek: vijgen, amandelen, druiven, granaten, appelen en peren worden er aangetroffen en in de „oueds" talrijke acaciasoorten, waaruit een goed soort van gom, „talka", wordt verkregen.

Oogsten kan men er dan ook elke maand van het jaar: van November tot April sinaasappelen en mandarijnen; van April tot Juni abrikozen, amandelen en granen; van Juli tot September vijgen en druiven, en van October tot December dadels en olijven, terwijl het geheele jaar door rijpe citroenen er voor het grijpen hangen. Op het schiereiland Cyrenaïca oogst men achtereenvolgens op de breede strook langs de kust; intusschen rijpen de gewassen in de heuvelstreken en nauwelijks zijn deze geplukt, of men kan in de bergstreken weer aan den gang gaan.

Het alfa- of esparto-gras, hier „bechna" genaamd, haalt men per kameel uit de steppen. Vroeger alleen voor het vlechten van matten en (in tijden van droogte) als veevoeder gebruikt, is het thans een der voornaamste uitvoerproducten geworden (dank zij de vraag van Engelsche papierfabrieken) met 45 à 50.000 tons per jaar. Volgens een heerschend bijgeloof neemt dit spichtige gras de ziekte der menschen over, mits geschikte tooverspreuken worden gebruikt.

Waar de bevolking door eeuwenlang wanbeheer kunstmatig verarmd, zoo onwetend, en de cultuur slordig en verwaarloosd is, kan de landbouw niet veel opleveren. In het geheel werden in 1906 dan ook niet meer dan 800.000 H.L. granen verkregen; van de opbrengst der vruchtboomen konden mij geen cijfers worden verschaft.

Wat het grondeigendomsrecht betreft, wordt er vaak onderscheid gemaakt tusschen dat van den bodem en dat der boomen, doch eigendomsbewijzen ontbreken, evenals een kadaster (wat de Jong-Turken thans trachten in te voeren). In de nabijheid der steden is dat alles beter geregeld, en juichen de gegoede klassen dat aldus bevorderen van het individueel bezit, wat hun vele voordeelen schenkt, van ganscher harte toe. Onder de Bedouïnen zijn Arabieren van alle grondbezit uitgesloten en blijft de lijfeigene onafscheidelijk aan den bodem verbonden, doch zijn heer heeft het recht hem zijn vee of zijn vrouw te ontnemen, wat hij, wegens de diepe minachting die hij voor zijn slaaf koestert, echter meestal niet doet.

Landaankoop is de Europeanen geoorloofd, en vruchtbare gronden zijn er zeer goedkoop te krijgen, doch door de heerschende onrust en

onveiligheid werd tot heden daarvan nog geen gebruik gemaakt [1].

Arabische Spinster.

In de oasen, vooral in de Méchia, worden de zorgvuldig ommuurde en gesloten tuinen der eigenaren meestal door „métayers" (halfdeelers) bewerkt. Nieuw te ontginnen grond wordt vaak voor 10 jaren verpacht, met de verplichting, minstens de helft der oppervlakte met dadels of olijven te beplanten. Wanneer de eigenaar zaad of meststof moet leveren, ontvangt hij $^{3}/_{4}$, anders $^{1}/_{2}$ van den vruchtenoogst terwijl alle groenten of granen den pachter behooren.

V e e t e e l t. De als transportmiddel veelvuldig gebruikte ezels zijn klein van bouw, doch taai; de paarden zijn van betere kwaliteit, doch zij worden afschuwelijk mishandeld; kameelen vindt men er natuurlijk in overvloed. Schapen en geiten komen er in grooten getale voor, daar zij weinig zorg en onderhoud vereischen. Over het gebruik van het vet uit den dikken staart der eerste als boter sprak ik reeds; de wol is echter vol zand en onreinheden, en dus van geringe verkoopwaarde wegens de slordige behandeling. De melk der geiten strekt in het binnenland de lijfeigenen tot voedsel, wanneer zij niet van honger omkomen in hun armoedige lederen tenten.

c. N i j v e r h e i d e n h a n d e l.

De inlandsche industrie is al zeer onbeduidend, en van de Europeesche zijn nauwelijks de eerste sporen aan te wijzen. De inheemsche nijverheid, die steeds meer wordt beperkt door de overzeesche fabrikanten, bepaalt zich tot de vervaardiging van wollen stoffen, zoowel in de hoofdplaats als bij de Nomaden. De roode ordel, het vuile hemd, de linnen broek en de laneg (wollen omslagdoek van den landman), evenals de zijden broek, het hemd en vest en het omhulsel („hôli") der vrouwen, worden steeds meer van elders aangevoerd. Alleen de van ouds bekende „tarbouchs" of roode fez dan wel „chéchias", ziet men

[1] Kort na onze afreis werden in de hoofdplaats zelf de Amerikaansche consul en zijn dragoman aangevallen en vrij ernstig gewond.

hier nog in de open lucht vervaardigen, en door Turken zonder, door Arabieren mèt den wollen tulband dragen.

Van de rogge, het hoofdproduct van den landbouw, wordt meel gemaakt en verder semoule (gries) voor de „mehammsa" en andere lekkernijen der Arabische keuken. Een stoommeelmolen werd door Italianen gebouwd, doch kon er — gedurende de droge jaren — geen voldoende grondstof vinden.

Een fabriek voor het maken van olijfolie ziet er van buiten vrij grootscheeps uit; wij konden er echter niet inkomen, daar de directeur ver daar vandaan zijn „siësta" deed. Zij is buiten den vervallen ringmuur der stad gelegen, aan gene zijde der druk bezochte broodmarkt, waar de koopers hun indigesties gaan opdoen.

Inlandsche oliepersen ziet men alom in de Méchîa langs de wegen staan. Op een gemetselden vloer draait een rund of kameel een molensteen om een (meestal oud-Romeinsche) zuil als as. Aan reinhouden wordt niet gedacht, zoodat slechts een matige kwaliteit van olijfolie wordt verkregen, in hetzelfde land, dat in vorige eeuwen beroemd was om de fijnheid van dit in de oudheid veel gebruikte product.

Stipt men nog even de sponsenvisscherij aan, waardoor gedurende de stille zeeën (Mei tot Augustus), vooral in de groote Syrte, jaarlijks tien ton gouds wordt gewonnen — de sponsen met netten verzameld schijnen beter dan die door duikers losgerukt —, dan heeft men vrij wel de voornaamste bronnen van inkomsten uit nijverheid besproken. De veeren der wilde struisvogels uit Sokota en elders worden steeds meer verdrongen door die der getemde aan de Kaap, zoodat deze handel — en de daaraan verbonden industrie van reinigen en sorteeren — vrijwel stervende is.

Aan de toekomst van den mijnbouw behoeft men geenszins te wanhopen. Stofgoud is reeds gevonden in het zand der Noordelijke Oueds aan het zeestrand, ėn in rijke aderen nabij Fessan. In de streken, door den machtigen stam der Ourchefana bewoond, werden zwavelneerzettingen aangetroffen, en bij Benghazi moest de Turksche regeering voor fr. 350.000 terugkoopen een concessie, door veile ambtenaren aan een Fransche vennootschap verleend.

Rijke phosphaat-beddingen (waaraan Tunesië zijn opkomst heeft te danken) werden in het Ghurian-gebergte geconstateerd, en langs de Syrte-golf neemt de exploitatie daarvan een steeds grooter vlucht. Een Fransch ingenieur der Tunesische regeering, met wien ik op reis kennis maakte, acht de kans groot dat er eenmaal steenkool zal gevonden worden. Naar het silphium, waarvan Herodotus sprak als uit Cyrenaïca aangevoerd, dat als zweetopwekkend middel en als excitans voor de

Romeinen schatten waard was en een panacee werd geacht tegen alle kwalen, zal men wel tevergeefs zoeken; doch van een rijken voorraad aan zout en natron is men reeds nu verzekerd. Beide zijn tot een regeerings-monopolie gemaakt. Het zout der Tadjoura-meren langs de kust was reeds in de middeleeuwen beroemd om zijn uitmuntende kwaliteit, en Venetiaansche kooplieden kwamen het er halen. Daar het zoowel in Soedan als in de Sahara aan zout ontbreekt, speelt dit een belangrijke rol in den handel van Centraal-Afrika.

Noordwestelijk van Mourzouk wordt uit twee meren natron gewonnen, dat de Bedouïnen, voor slechts f 4.20 per centenaar, 80 dagreizen ver op kameelen naar de stad Tripoli moeten brengen, waarom zij het liever over de grenzen van Tunesië smokkelen en daar clandestien verkoopen.

De handelsomzet loopt sterk uiteen in de verschillende jaren, naarmate misoogsten de koopkracht van de bevolking verminderen, doch toont een sterke neiging tot dalen.

De voornaamste artikelen van uitvoer waren in de laatste jaren: huiden, sponsen, alfagras, droge vruchten, honig en was; ook saffraan; maar deze, eenmaal de best bekende, is door vervalsching met meel en olie thans minderwaardig geworden. Ook eieren, rogge, henné (roode kleurstof), matten, ivoor en natronzout maken deel uit van den uitvoer.

De invoer bestaat in hoofdzaak uit rijst, meel, suiker, koffie, thee, tabak, kaarsen, manufacturen, kruit en wapens, benevens drogerijen, zijde, passement, glaswerk en papier. De Engelsche katoentjes vormen daarvan het hoofdbestanddeel, terwijl voor fr. 1.2 millioen aan meel en fr. 500.000 aan suiker wordt ingevoerd, ondanks den sterken smokkelhandel uit de Sahara en Algerië; de koffie wordt als drank steeds meer door de thee verdrongen.

Door de onbeduidendheid der inheemsche industrie overtreft de waarde van den invoer geregeld die van den uitvoer, doch beide gaan achteruit. In vroeger jaren (omstreeks 1850) werden in gunstige tijden veel zilveren muntstukken ingevoerd, die tot armbanden en oorringen voor de Bedouïnen-vrouwen werden versmolten. Kwam daarna eens een jaar van droogte en hongersnood, dan werd de handelsbalans hersteld, door die sieraden weer in den vorm van zilveren staven naar Zuid-Europa terug te zenden. In de jaren 1900—1901 bedroeg de gemiddelde invoer 10.9 en de uitvoer 9.4 millioen francs, een totale handelsomzet dus van fr. 20.3 millioen. In 1905 was de invoer fr. 11.1 en de uitvoer nog fr. 9.5 millioen (waarvan alfa 2.1, sponsen, 1.2 en huiden 1.1 millioen fr. uitmaakten), om in 1907 tot fr. 7.6 millioen te dalen, dat is nauwelijks fr. 8.50 per inwoner. Italië en Engeland wed-

ijveren om den grootsten afzet, elk 1/5 van den invoer; terwijl Turkije zelf daaraan deelneemt voor fr. 1.9 millioen, doch waarvan fr. 1.1 millioen door de regie-tabak wordt verkregen. Van den uitvoer gaat 1/3 naar Engeland, 1/5 naar Frankrijk en Tunesië en 1/6 naar Turkije.

d. Verkeerswegen.

Eenmaal „un des plus riches entrepôts de l'Afrique" (Primaudaie), toen het (in de XIVe eeuw) de producten van het mysterieuse Soedan ruilde tegen de fabrikaten van Frankrijk en Italië, is deze ruilhandel thans vrij wel verdwenen door verschillende omstandigheden. De onveiligheid voor de karavanen in de landen der Touaregs, de mindere vraag naar struisveeren en de beperking van den slavenhandel, zijn daarvan wel de voornaamste oorzaken. De „beperking", want al komen jaarlijks geen 8.000 slaven meer aan de kust, en al is deze handel officiëel verboden, tot in de allerlaatste tijden worden (naar men beweert) nog clandestien per jaar ongeveer 3.000 vrouwen en mannen verkocht, vooral aan Turkije.

Ook zijn uit Soedan thans andere afvoerwegen gevonden, waarlangs de karavanen zich bewegen, de kameelen worden afgebeuld, en de geleiders een sober en hard bestaansmiddel vinden. Toch is de kust van Tripolitanië, zoowel wat den afstand als de afwezigheid van bronnen en oasen in de door te trekken woestijnen betreft, daarvoor het best gelegen, ook door het gemakkelijk verkrijgbare van kameelen, in deze woestijnen het beste en goedkoopste vervoermiddel. Eenmaal kan Tripolitanië worden wat Rohlfs er van verwachtte, „de sleutel van Afrika", de groote route der toekomst, waarlangs de beschaving der blanken kan binnendringen in die donkere oorden, waar — zooals Homerus ze noemde — wonen de menschen „aux visages brûlés".

Doch tot heden deed de regeering niets om de wegen te onderhouden of te verbeteren, in tegenstelling met Tunesië, waar alom spoorwegen en harde wegen worden gevonden; langs de kust redt men zich met zeilschepen, ondanks de vaak zware stormen, doch met het binnenland is het verkeer al uiterst moeilijk, en eischt elke reis weken, ja maanden tijds. Een „chemin de fer de pénétration", zooals Egypte, Tunesië en Algerië er meerdere bezitten, zou hier van groot nut zijn en geen groote kosten van aanleg medesleepen. Daarvoor is Turkije echter te arm, en het heeft in eigen land reeds de handen vol; voor 30 jaren was er zelfs geen enkele vuurtoren op die zoo lange en gevaarlijke kust van Tripolitanië te vinden!

Wat het bankwezen aangaat, wantrouwt men uit politiek oogpunt de „Banco di Roma"; er is te Tripoli met regeeringshulp een Muselmansche

landbouwbank gesticht, om de uitbreiding van Italiaansch grondbezit tegen te gaan, wat dan ook volkomen is gelukt. Noodig zal het blijken, door credietbanken voor den kleinen man den woeker tegen te gaan, die hier tergende verhoudingen heeft aangenomen, soms 300 % rente eischt, en de reeds zoo groote ellende van de massa des volks onophoudelijk vergroot.

e. De heerschende ellende.

.... CE SOUPIR MÉLANCOLIQUE ET VAGUE
QUE L'AIR PROFOND DES NUITS ROULE DE VAGUE EN VAGUE.
A. DE LAMARTINE, LA CLOCHE DE VILLAGE.

Mocht Tripolitanië in lang vervlogen eeuwen, ten tijde der Romeinen, welvaart en vrede hebben gekend, thans is daarvan geen sprake meer; overal wordt honger geleden. Honger lijden de woeste Touaregs in het Zuiden, die soms op hun strooptochten afstanden van 7 à 800 k.m. afleggen om ook eens vleesch te kunnen eten. Honger lijden de Nomaden, als zij, 's avonds voor hun tent gezeten, den sterrenhemel bewonderen, en droomen van rijke bronnen en weelderige graanvelden, zoo zelden aangetroffen. Honger lijden de holbewoners van het Ghuriangebergte, de karavaanvoerders, de sponsenvisschers, de zoutrapers en de zeelieden. Doch vooral wordt er vaak honger en gebrek geleden in de hoofdplaats van Tripolitanië, waarvan wij maar àl te duidelijk de bewijzen konden aanschouwen.

Door de voortdurend heerschende armoede zijn daar de levensmiddelen goedkoop, de behoeften der inwoners, wat betreft voedsel, woning en kleeding, gering; doch zelfs dat weinige kunnen de meesten niet verdienen. Met oogen als van uitgehongerde wolven, zag men knapen begeerig kijken naar de saffraangele broodjes, voor de bakkerijen opgestapeld. Nog herinner ik mij de smeekende blikken der schamel gekleede meisjes, die, de spichtige armen wijd uitgestrekt, ons om een aalmoes vroegen; de magere Negerinnen met gerimpeld vel, gevolgd door een half dozijn naakte kleuters, allen met de ellende op het gelaat. Eerwaardige grijsaards, met diepe groeven over het voorhoofd, hadden geen andere uitkomst dan de publieke liefdadigheid, onder Muselmannen gelukkig trouw betracht.

In het centrum der soukhs kon men in het volle daglicht een jongetje van honger zien sterven. Van de nooden der schoolkinderen, van de diepe ellende waarin zooveel duizenden Joden leven, werd reeds gewag gemaakt.

Is het wonder, dat overal zwermen bedelaars ons vergezelden? Gaf men enkelen hunner een aalmoes, dan rukten de anderen u de kleeren van het lijf om ook iets te krijgen, zoodat men het noodgedwongen

wel moest opgeven. Een „barra!" klonk te hard in mijn ooren; met een „Yà rezz àq" (God zal voor u zorgen) moest men hen afschepen.

Gedurende ons verblijf werden op een ochtend rondom het graf van een Marabout twintig menschen gevonden, van honger gestorven... Berustend in hun noodlot, hadden zij zich naast elkander neergevlijd, opdat Allah's wil geschiedde.

„Mektoub", — het stond geschreven: en onwankelbaar in hun geloof, gingen zij kalm, in tragische grootheid, den dood, doch tevens een leven zonder honger te gemoet...

Drie jaren lang waren de oogsten mislukt, en de brooduitdeelingen waren gestaakt wegens den grooten aandrang van hongerlijders; de huizen der Europeanen werden bestormd door drommen nooddruftigen.

Van velen kon men de beenderen tellen; anderen (vooral moeders met kinderen) waren zelfs te zwak om nog te gaan bedelen; rondom Arabische gaarkeukens zag men soms menschen, razend van honger, rottend vleesch en vuilnis met waren geeuwhonger verslinden. Voor enkele dagen was een ongekende koude hun lijden nog komen vermeerderen; een koude, waartegen hun krotten en hun lompen hun weinig bescherming verleenden, en waaraan hun verzwakte of zieke lichamen geen weerstand konden bieden. Ditmaal was het geen pest, zooals in vorige tijden, doch de hongertyphus, welke velen dier armen ten grave sleepte.

Gottlob Adolf Krause (zie „Een Vergeten Heldin") verhaalde mij hartverscheurende feiten uit zijn onmiddellijke omgeving. Hij herinnerde mij aan het sprookje van den knaap die uittrok „um das Fürchten zu lernen"; hier moet men komen om „vreeselijke ellende te leeren kennen".

En thans, nog meer dan op het oogenblik zelf, welt onweerstaanbaar in mij op een diep gevoel van deernis met al die ellendigen, voortdurend geteisterd door honger en ontbering. En het is mij, bij het herdenken van dat land, „cette terre de désolation", alsof ik heel in de verte hoor opstijgen een droef gekreun van eindelooze smart en lijden, de „soupir mélancolique et vague", waarvan de Lamartine schreef.

f. Geschiedenis van Tripolitanië.

IT IS THE VOICE OF YEARS THAT ARE GONE!
THEY ROLL BEFORE ME WITH ALL THEIR DEEDS.
OSSIAN.

Voor een oogenblik mijn reisverhaal afbrekende, wil ik eenige aandacht vragen voor de geschiedenis van dit land, — voorheen een boek met zeven zegelen. Een korte samenvatting van het reeds behandelde ga vooraf.

Dat Tripolitanië reeds in de grijze oudheid bewoond werd, blijkt uit de aanwezigheid van menhirs (de orakelsteenen der oude Noren in het vóór-Runentijdperk) en van dolmens (grafsteenen), eveneens uit het steentijdperk.

Reeds in den grauwen vóórtijd, nog vóór de eerste rijken in Egypte werden gesticht (30 eeuwen vóór Chr.), was het door Hamietische Berbers bewoond, nauw verwant aan de Semieten, volgens Genesis 10.

In later eeuwen kwam dit land in handen der Carthagers, die er de Grieken uit verdreven; na den tweeden Punischen oorlog moesten zij het zelf weer aan de Romeinen afstaan, die het (201 v. Chr.) in leen gaven aan den vorst der Numidiërs, doch het (46 v. Chr.) opnamen in de Romeinsche provincie Ifrikia. Onder Trajanus kwamen de Joden er in opstand, doch zij werden weer onderworpen, waarbij zij niet minder dan 200.000 dooden lieten.

Als een zwerm vernielende sprinkhanen doemden eensklaps (V[e] eeuw) onder Genserik de Vandalen op, die zich de uitvoerders waanden van Gods wraak; doch in de VIe eeuw verdreef Belisarius deze wilde horden en werd Tripolitanië een deel van het Byzantijnsche keizerrijk.

Nieuwe veroveraars zetten voet aan wal op deze stranden: tallooze ruiters naderden in 644 uit Arabië, de inboorlingen vermoordende, de steden verwoestende, en vruchtbare landouwen herscheppende in dorre woestenijen. Bloed en puinhoopen merkten hun doortocht, en waar eenmaal de groene standaard van den Profeet was geplant, heerschte de stilte des doods. Aan de welvaart werd de doodsteek toegebracht, en de Berbers werden naar het binnenland teruggedrongen.

Met Tunesië vereenigd, bleef het sinds dien tijd aan den Islam onderworpen, die er dieper wortel schoot dan ergens elders. Gelijk we zagen, mocht het dappere verzet en de hardnekkige verdediging van El-Djem door de Joodsch-Berbersche vorstin en priesteres, Kahena, niet baten: Mohammed zegevierde ook toen.

Alweer andere veroveraars doemden op als aan het zwerk de wolken. In 1146 werd Tripoli — terwijl er hongersnood heerschte, velen naar Sicilië vluchtten en er zelfs menschenvleesch werd verslonden — de prooi van Roger den Noorman, die er met wreede hand het gezag voerde, doch het reeds 13 jaren later weer moest afstaan aan Abd-el-Moumen, den Sultan der Almohaden. In 1355 werd Tripoli geplunderd door de Genueezen [1]. Peter van Navarre bestormde met een Spaansch leger de hoofdplaats en nam vrij wel de geheele bevolking als ge-

[1] De koning van Fez, toen heerscher in Tripoli, betaalde de Genueezen een losgeld van 50.000 ducaten; dezen zeilden weg, en bemerkten eerst later dat die geldstukken valsch waren.

vangenen mee (1510). Tevergeefs bouwden de matrozen van Karel den Vijfde er forten (onder andere het nog bestaande Seraï voor de Maltezer Ridders); de zeeroover Barberousse verdreef hen met het zwaard reeds 3 jaren later. Wel wist een Spaansche vloot de zwaar geteisterde stad opnieuw te veroveren om haar aan deze afstammelingen der Kruisvaarders terug te schenken; maar een Turksch admiraal verdreef hen in 1551, en plantte er voorgoed de Halve Maan als teeken der Ottomaansche suzereiniteit.

Voortaan deelde Tripoli het lot der voornaamste steden van Barbarije; zeeroovers schuimden er op de Middellandsche Zee; gruwelen en burgeroorlogen waren er aan de orde van den dag; opstanden der rassen van het binnenland werden bloedig onderdrukt, en bloedige weerwraak werd op geregelde tijden door de mogendheden genomen. Naar buiten vormt haar gansche historie slechts een opeenvolging van stoute zeetochten, van belegeringen en bombardementen; naar binnen van knevelarij en afpersing, van bloeddorst en geweld. Tripolitanië werd een Turksche provincie, eerst gesteld onder het despotisme van piraten, later lijdende onder de anarchie van Janitscharen.

De Turksche heerschappij werd er gehandhaafd door een eigen militie, „oudjak". Verder wist zij den steun van oorlogzuchtige stammen te verwerven, door deze vrij te stellen van belastingen, wanneer zij slechts een „maghzen" (leger) wilden vormen. Groot was hun macht niet, wèl de moed waarmede hun kleine schepen de groote zeevaarders dorsten aantasten, en Turkije bleek weldra machteloos om de rooverijen te beletten, door eerzuchtige avonturiers en gewetenlooze schurken geleid.

Talrijke Christen-slaven, vooral uit Zuid-Europa, bevolkten gedurende drie eeuwen de bagno's van Tripoli. Hun lot was hard; velen werden doodgemarteld, en slechts weinigen slaagden er in zich vrij te koopen, daar steeds buitensporige rantsoenen werden geëischt. De Pacha hield de ambachtslieden; de anderen werden aan particulieren verkocht of naar de „beristan" gezonden. En de Turken, wier heerschappij meer nominaal was, werden zelf op hun beurt verdreven door het bloedige verraad van Karamanli. Niet ver van de stad ligt op een heuvel Ksar el Hani, door ons 20 Februari 1910 bezocht. Hier noodigde in het jaar 1714 deze hoofdman der ruiterscharen het Turksche garnizoen op een luisterrijk feest. Na afloop daarvan moesten de gasten een smalle, donkere, onderaardsche gang passeeren, waar sluipmoordenaars hun werk deden, en alle 400 Turken op gruwzame wijze werden vermoord. Door ruime geschenken wist hij van Sultan Ahmed II een firman te koopen, die hem als Pacha erkende. Daaraan had de dynastie der

Tripolitaansche Deys[1], die zich 120 jaren lang wist te handhaven, haar opkomst te danken.

Veel goeds heeft zij dit arme land niet gebracht: hongersnooden, epidemieën, opstanden en gruwelen waren er aan de orde van den dag.

Zoo leest men onder meer van een hongersnood in 1784, weldra door een pestepidemie gevolgd, waaraan meer dan 1/3 van de inwoners der stad bezweek, zoodat men de dooden niet eens kon begraven, doch de lijken bleven liggen in de straten, waarin niets dan klachten en smartkreten weerklonken. Daar de godsdienst verbood de besmetting te ontwijken, verspreidden postloopers de pest in de woestijn, terwijl scheepsladingen kleederen van pestlijders naar Europa werden vervoerd.

Een avonturier, Ali Borghol, vulde de meest bloedige bladzijden dezer aan gruwelen zoo rijke historie. Hij zoog de bevolking uit tot den laatsten druppel; dwong de Joodsche gemeente 240.000 francs te storten op straffe van een algemeenen moord; doodde Muselmannen onder de meest dwaze voorwendsels, alleen om hun goederen in bezit te nemen (1795). Eindelijk moest de vorst zelf hem in zijn eigen hoofdplaats bestrijden door een beleg, waarvan de wreede episoden nog heden de harten der inwoners met schrik vervullen; zelfs schoolkinderen moesten nu vechten. Gedwongen te vluchten, liet Ali alle gevangenen wurgen, leegde de schatkist, en nam alle voorwerpen van waarde mede, die hem in handen vielen. Vreugde heerschte alom bij den val van dien tiran, en jaarlijks wordt de dag der bevrijding van dit monster door de Joden plechtig herdacht. Tripoli keerde daarna weer onder de heerschappij der Karamanli terug.

Een hunner, Sidi Youssouf, doorstak in 1796, om zich van den troon meester te maken, op verraderlijke wijze zijn ouderen broeder, en dat nog wel voor de oogen zijner moeder, de schoone en milddadige Lilla Halluma. Het hoofd van den rechtmatigen troonopvolger werd door den sluipmoordenaar zelf door de straten gedragen, en Youssouf maakte zich, door de hulp van huurlingen, meester van Ksar el Hani, om zich daar te nestelen, tot hij bij den dood zijns vaders (Pacha Hamet den Groote) het heft in handen nam.

De sheiks der bergen kwamen echter in opstand, doch werden met de hulp eener Turksche vloot onderworpen en vreeselijk getuchtigd. Youssouf had een lange regeering, en was een der meest actieve en energieke vorsten van zijn geslacht.

Diefstal werd met den dood gestraft, waarbij Joden gedwongen

[1] *Dey* noemt men de heerschers uit bezettingstroepen (Janitscharen) voortgekomen; *Bey* is meer de erfelijke vorst; de *Pacha* een gouverneur, door den souverein gezonden of erkend.

werden als wurgers op te treden. Reeds in die dagen beschikte hij over politiehonden, die men liet uithongeren en dan op weggeloopen misdadigers afzond. Zijn leger was klein en goedkoop, daar het bestond uit in het binnenland gekochte Negers; de ambtenaren werden niet betaald, doch leefden eenvoudig op den zak der bevolking. Hij vervalschte de munt, perste zijn volk uit, doch slaagde er niet in zijn schulden te betalen, wegens de afnemende inkomsten uit zeeroof. De Hollandsche jenever stond in hooge eere aan het hof, en gewoonlijk begaf het vorstelijke echtpaar zich in flink beschonken toestand ter ruste, vergezeld van talrijke slaven en volgelingen.

Zeeroof was voorheen de voornaamste bron van inkomsten, en de Bey — dat was de oudste zoon van den Pacha —, kreeg daarvan het monopolie, en liet zelf de vloot bouwen door gevangengenomen slaven. Eenmaal in open zee, hadden de „raïs" of scheepskapiteins de vrije hand; alleen moesten zij $^1/_8$ van hun buit afstaan aan den zoon van den vorst. De Bey zelf verklaarde zich den beschermer dezer zeeroovers, die aldus naar hartelust hun winzucht konden botvieren. Vooral Youssouf organiseerde dat bedrijf en beschikte over een talrijke vloot; scheepsladingen slaven werden soms aangevoerd, die dan aan de kust in massa werden verkocht, om daarna en détail naar het binnenland te worden verzonden.

Op aandrang van Napoleon I beloofde Youssouf geen Franschen meer tot slaven te zullen maken (1801), doch hij brak zijn woord. In 1819 ankerde een Engelsche vloot voor Tripoli, en dwong hem harde voorwaarden aan te nemen. Fransche en Engelsche admiraals beteekenden hem den wil der internationale conferentie te Aken, om een eind te maken aan elken zeeroof en allen slavenhandel, wat hem een rijke bron van inkomsten ontnam. Toen in 1830 een Fransch leger in den roofstaat Algerië landde, verklaarden Tunesië en Tripolitanië zich solidair met dien Dey, waarom een landingsleger hem dwong, het tractaat van 11 Augustus 1831 te teekenen. De Bey moest een schadeloosstelling uitkeeren, voor altijd de roofvaart afschaffen, schipbreukelingen beschermen, en den vrijen handel en de vrije scheepvaart in zijn land toelaten.

Daarmede verdween een stelsel, en de verdere geschiedenis der Karamanli is niet anders dan de doodstrijd van een in het hart getroffen systeem; de macht van intriganten, despoten en wreedaards zou weldra een einde nemen. Niet langer zou een tergende weelde heerschen in de paleizen, terwijl door de straten een menigte van ellendige wezens liepen, in lompen gehuld, en die gedood werden, zoo zij het waagden een blik te slaan op de vrouwen van den Pacha, als die zich, in palankijnen

op kameelen, naar de moskee begaven. Vooral wanneer de regens achterwege bleven, waren die „starving objects" in de straten „shocking to behold" (R. Tully, in 1816).

Buiten de hoofdplaats zetten de erfelijke haat der stammen en de welig tierende bloedwraak het geheele land in vuur en vlam, en vond men alom lijken langs de wegen (1827). Vaak daalden Bedouïnen van de bergen, plunderden de dorpen of de karavanen, vermoordden de bewoners, en verdwenen weer ongestraft in hun ontoegankelijke oorden. Gevangenisstraf kende men in Tripoli niet, alleen lijfstraffen, die dan ook zonder verwijl werden toegepast. Bracht de misdadiger er het leven af, dan werd hij ook na afloop der executie op vrije voeten gesteld.

De energieke les, door Frankrijk aan Youssouf toegediend, was het begin van verzwakking zijner macht; zijn gruweldaden deden het smeulende vuur uitbarsten [1].

De bevolking van het binnenland, steeds tot opstand geneigd, wierp zijn juk af; de boeren der Méchia roerden de oorlogstrom („tabel") en trokken met 5000 man naar de hoofdstad, waar de tiran zich verschanste met 1200 hem trouw gebleven soldaten. Drie jaren duurde het beleg, en hongersnood teisterde de inwoners; Youssouf echter deed afstand van den troon ten behoeve van Ali Bey.

Op aandrang van Engeland en op verzoek der notabelen kwam er een Turksche vloot; de commandant nam Ali Bey verraderlijk gevangen (20 Mei 1835) en voerde hem naar Constantinopel, waar hij stierf. De oude Youssouf, getuige van den val van zijn geslacht, behield het leven, doch werd in zijn woning gevangen gehouden. Tripolitanië werd weer een Turksche provincie.

Doch aan het lijden van deze sedert eeuwen zoo zwaar geteisterde bevolking kwam nog immer geen einde. Het „Vilayet" kwam onder het rechtstreeksch bestuur van den Grooten Heer, en „werd een prooi van allerlei bloedzuigers in den vorm van soldaten en ambtenaren van hoogeren en lageren rang, die zich tot iederen prijs verrijkten en alle welvaart tegenwerkten" (M. A. Perk. *Zes jaren in Tripoli.* 1875).

De rust rondom de stad was spoedig hersteld. Achmed, de pretendent en het hoofd der opstandelingen, pleegde zelfmoord, doch de stammen der woestijn handhaafden hun zelfstandigheid. De Turken, verlekkerd door het succes, besloten ook Tunesië weer onder hun

[1] Van alle opperhoofden had hij een zoon of naasten bloedverwant als gijzelaar genomen, en zich daardoor sterk wanende, liet hij een extra-belasting heffen van elken dadelboom en elken waterput. Toen de gelden niet spoedig binnen kwamen, liet hij enkele gijzelaars ombrengen, en hun lijken op den grooten weg werpen, om door honden en roofvogels verslonden te worden.

gezag te brengen, doch een krachtig dreigement van Lodewijk Philips deed hen terugdeinzen.

In Tripoli zelf had Turkije trouwens de handen reeds vol. Voortdurend werd daar de vaan van den opstand tegen het Turksche juk opgestoken, en dan die opstand op barbaarsche wijze in bloed gesmoord. Ondanks een plechtig bezworen vrijgeleide, liet de Pacha Ashar-Ali (in 1842) een paar oproerige sheiks dooden, hun hoofden door de straten sleepen, en ingezouten naar Stamboul zenden. Gedurende den Krimoorlog werd er opnieuw gevochten, en wel werd de rust hersteld, doch het was een rust als die van het kerkhof; een aanzienlijke legermacht bleef noodig om in bedwang te houden al die stammen, gesard door knevelarijen van ambtenaren en allerlei soort van afpersingen, en daardoor tot steeds dieper armoede gebracht. Een ware heldenkrijg met roemrijke episoden werd hier gedurende jaren gevoerd, vooral in de bergstreken van Ghurian en Ifren, waarbij van weerszijden tal van wreedheden werden bedreven.

Gedurende de vredesonderhandelingen werden in dat laatste gewest 60 Arabische en Berbersche chefs verraderlijk gevangen genomen en onthoofd; hun schedels werden in Tripoli tentoongesteld. Elders werd op last van Achmed Pacha een oproerige sheik gevild en op een zwaard gestoken, en dit werd in den bodem geplant. De nationale held Ghoma, uit den kerker te Constantinopel ontvlucht, deed in 1855 de oproertrom roffelen, en is er als een tweede Abd-el-Kader opgetreden. Al die troebelen beletten elken landbouw en deden voedingsschaarschte ontstaan. Eenigen tijd later, door den vijand verrast, zat hij reeds te paard om zijn vervolgers te ontvluchten; doch toen riep zijn dochter de mannen op ten strijde, en daar de gewoonte eischt, dat bij den oproep eener vrouw allen het zwaard grijpen en zich weren tot den laatsten snik, keerde hij terug, en zoo vond deze held der Djebel al strijdende den dood.

Eerst toen de „pacificatie" met zachter middelen werd beproefd, en vooral nadat mannen van het nieuwe (Jong-Turksch) regime, met name Redjeb Pacha, er als Vali zijn opgetreden, is de toestand rustiger geworden, hebben die bloedige veeten een einde genomen, schijnt de zucht naar onafhankelijkheid in de harten gesmoord, en kon er een aanvang worden gemaakt met de werken des vredes. Ook de afstammelingen der Karamanli zijn, zooals wij elders aantoonden, thans in aanzien hersteld. In hoeverre onder het latere Turksch bestuur de aloude armoede en verarming van dit land begint plaats te maken voor welvaart en vooruitgang, — dit zal het onderwerp van de volgende afdeeling uitmaken.

Want dit behoort tot het tegenwoordige. Doch de geschiedenis van het verleden is gebleken te zijn één lange aaneenschakeling van misdaden

en gruwelen der grooten, en van lijden en verdriet voor de kleinen, voor de dervende massa's, slachtoffers van het meest schandelijk wanbeheer.

HET TURKSCH BESTUUR.

LA DOULEUR SERA VIVE ET SANS DOUTE PROFONDE,
MAIS POUR NAÎTRE OU CRÉER. TOUT SOUFFRE DANS CE MONDE,
MÊME LA GRAINE, POUR GERMER, POURRIT D'ABORD,
CAR *LA VIE* EST UN FRUIT DE L'ARBRE DE LA MORT.

ANTAR, DOOR CHEKRI GANEM.

a. De ambtenaren.

Terwijl het donkere werelddeel, Afrika, zoo goed als geheel in stukken werd gesneden door de Europeesche mogendheden, die de brokken onderling verdeelden, bleven slechts vier landen gespaard: Abyssinië, waaruit de Italianen met bebloede koppen werden teruggedreven; Marokko, slechts tijdelijk door den naijver van Duitschland voor Fransche overheersching behoed; de neger-republiek Liberia; en Tripolitanië, een provincie van Turkije.

Tripolitanië is tevens het eenige land van het overwegend Mohammedaansche Afrika, waar nog de groene vlag van den Profeet waait, daar het als een pachaliek of regentschap (vilajet) namens den Grooten Heer door een Turkschen gouverneur-generaal wordt beheerd.

Het Osmaansche keizerrijk, „Memelik I Osmanije", kent rechtstreeks bestuurde gewesten en vazallen-staten. Na den verraderlijken aanval in het jaar 1835, werd het leenrijk der Karamanli in een Turksch vilajet herschapen, dat weer verdeeld is in 5 departementen (sandzjaks); deze zijn onderverdeeld in 23 kantons (kazas); en als kleinste eenheid heeft men talrijke nahijes of districten, aan het hoofd waarvan een „nadir" of een „moedir" staat. De pacha of stadhouder is er dus vertegenwoordiger der Turksche regeering, en had er voorheen een vrij wel despotische macht, die na de revolutie der Jong-Turken echter door een constitutie en een parlement werd beperkt.

Het vroegere regeerstelsel was dus het despotisch beheer van Turkije, alleen met nog meer gestrengheid en gewetenloosheid doorgevoerd.

Den vali stond een adviseerende raad ter zijde, meestal samengesteld uit ambtenaren door den sultan benoemd, evenals alle leden van den gemeenteraad in de hoofdplaats door den vali werden aangewezen.

De minister van financiën maakt van rechtswege deel uit van dien raad, „Mekkema Seraïa" genaamd, waarin verder de door den sultan benoemde kadi (rechter), de mufti (algemeene ontvanger), de algemeene secretaris en 6 andere leden, benevens 2 secretarissen zijn opgenomen.

De ambtenaren zijn daaraan blijvend verbonden; de overige leden worden periodiek vervangen. Naast dezen „conseil administratif" bestaat thans — naar de dragoman generaal Krieger mij mededeelde — een „conseil général", gevormd door de 5 gouverneurs der sandzjaks, die jaarlijks éénmaal gedurende 40 dagen in Februari en Maart te zamen komen om het budget en de noodige hervormingen te bespreken.

Elk dezer gouverneurs wordt zijnerzijds bijgestaan door een adviseerenden raad, „Mekkema", waarin, naast fanatieke geestelijken, ook de sheikhs der dorpen en stammen zijn opgenomen. Het gewest rondom de hoofdplaats gelegen wordt door den vali rechtstreeks bestuurd, die, benevens voorzitter dier verschillende raden, ook president der „Medjlis", d. i. commissie van financiën, is.

Elke nomadische stam en elk dorp heeft een sheïkh aan het hoofd, die, onbezoldigd zijnde, „rend et vend la justice et coûte cher au pauvre peuple." Hij wordt aangesteld door de regeering, die hem voornamelijk gebruikt voor de inning van belastingen en de rechtspraak, wat door hem geschiedt op de boven omschreven wijze. De druk der belastingen wordt — volgens deskundigen — door zijn malversatiën met minstens 10% verhoogd.

Bij de democratisch gezinde Berbers is deze sheikh of burgemeester onderworpen aan het toezicht van de „djemâa", waarin alle inwoners deel kunnen nemen aan de beraadslaging. Deze vergadering regelt de verdeeling der belastingen, spreekt in sommige gevallen recht, en kan schuldigen verbannen uit hun woonplaats.

Het gehalte der ambtenaren liet, althans tot voor weinige jaren, zeer veel te wenschen over; slaafschheid tegenover de hoogeren, hardheid voor en knevelarij van de kleinen waren, benevens veilheid en trouweloosheid, vaste karaktertrekken van het bestuur.

Vaak werden — naar we reeds gelegenheid hadden op te merken — hierheen, als naar een ballingsoord, ambtenaren gezonden, die te Konstantinopel in ongenade waren gevallen, en in Tripoli geen ander doel kenden dan zich zoo snel mogelijk rijk te stelen en weer naar de oevers van den Bosporus terug te keeren. Zelfs de enkele eerlijke gouverneurs bleken niet in staat, paal en perk te stellen aan de hebzucht der talrijke hoogere en lagere ambtenaren en beambten, van minister af tot „kawas" of politie-agent toe, waar zij mede moesten werken. Vertrouwbaar en eerlijk was niemand, zoo min de dienaren van den godsdienst (oelemas), als die „van de pen" (bestuur) of „van de sabel" (leger en vloot).

Voortdurend wisselden de gouverneurs, hierheen gezonden nu eens als slachtoffers van hof-intrigues, dan weer door vuig gunstbetoon. De taal van het land bleef hun onbekend; de toestanden van het volk

waren voor hen een gesloten boek: het welzijn der inboorlingen, voor wie zij slechts diepe minachting koesterden, liet hun koud.

Vóór de totstandkoming van het nieuwe (Jong-Turksche) regiem, dat thans nog geenszins algemeen is doorgevoerd, voelde ieder zich door spionnen omringd en door verraders omgeven. — „Een gesprek als wij thans voeren," zeide mij een verdienstelijk ambtenaar, „had ik voor enkele jaren niet kunnen houden; niemand durfde zich eerlijk uitlaten, daar elk oogenblik zijn bestaan en levensgeluk op het spel stonden". [1] — De conservatieve sleur heerschte oppermachtig, en zelfs het weinige goede, dat men nu en dan beoogde, werd gebrekkig uitgevoerd, dank zij den onwil of het onverstand der ambtenaren.

De Freiherr von Maltzan, die Tripoli in 1870 bezocht, verhaalt van een pacha (Alyy Ridhà), die boomen liet planten in het zand van de woestijn, doch — vergat voor water te zorgen. Hij stichtte een bank en — dwong elk ambtenaar als aanvangskapitaal twee maanden tractement te storten; hij ontnam de slaven aan de slavenhandelaren om — ze ten eigen bate te verkoopen. Vele rechters werden door hem gebruikt om door valsche acten huizen op zijn naam te doen overschrijven.

Eenige jaren vroeger, verhaalt de Nederlandsche consul L. E. Testa (1856), bleef het civiele en militaire personeel soms 6 maanden zonder inkomen; de leveranciers van het gouvernement werden niet betaald op de vervaldagen, en de schatkist was zonder geld, zelfs voor de meest noodzakelijke uitgaven. Betrekkingen werden door den vali geschonken aan allen die hem geld in handen stopten; boeten opgelegd aan hen, die niet aan de geldelijke eischen van dezen hebzuchtigen gouverneur „aux mains prenantes" (met grijpklauwen) voldeden (G. Valbert. *Voyage malheureux à travers la Tripoli.* 1881.)

b. Wetgeving en rechtspraak.

De wetten en officiëele bekendmakingen worden geschreven in de Turksche taal; zijn dus voor de overgroote meerderheid der bevolking volkomen onverstaanbaar. Van vrijheid der drukpers was hoegenaamd geen sprake; zelfs schrijfmachines werden geweerd, daar zij bij wijze van drukpers konden worden gebruikt. Elk boek, dat een vreemdeling medebracht, werd op het Seraï aan een strenge censuur onderworpen. Alle electriciteit was uit den booze; zelfs electrische schellen voor huiselijk gebruik waren streng verboden. Thans vindt men er echter

[1] Hun vrouwen werden als onderpand hunner trouw in Konstantinopel gehouden, daar men vreesde, dat de gouverneurs-generaal geen weerstand zouden bieden aan de verzoeking om zich onafhankelijk te maken. In latere jaren stond men hun toe, hun harem mede te nemen.

een primitieve cinema electrisch verlicht, waar het vol was van Arabieren; daar was ik in de gelegenheid een paar Turksche ministers de hand te drukken! Ook verschijnen er thans, dank zij het nieuwe regiem, sinds kort 2 Italiaansche, 1 Arabische en 3 Turksche couranten [1], terwijl vroeger geen drukpers mocht aanwezig zijn, ja zelfs het invoeren van drukletters strafbaar was gesteld.

Ook de telegraaf was niet vrij, en elk bericht aan streng toezicht onderworpen; de onschendbaarheid van het briefgeheim achtte men uit den booze, waarom Franschen en Italianen er nog altijd hun eigen postkantoor op na houden.

De rechtspraak is er op Europeeschen voet ingericht, volgens het Turksche recht, doch schijnt nog altijd zeer langzaam en duur te wezen, zij het ietwat meer vertrouwbaar dan vroeger. Het strafrecht is er nog erg primitief, en elke verbetering vordert — door den grooten afstand van Stamboel — een langen tijd van voorbereiding. De Joden verschijnen er voor dezelfde rechtbanken als de Arabieren; alleen wanneer het godsdienstzaken betreft (echtscheiding, erfrecht, enz.), wordt daarvoor de hulp van het Rabbijnen-tribunaal ingeroepen. De Mohammedaansche erfenissen worden door den kadi geregeld, die ieders aandeel daarvoor bepaalt. Daar de Arabieren in den regel lang in een onverdeelden boedel blijven voortleven en de meisjes niet erven, wordt deze verdeeling na enkele geslachten van uiterst ingewikkelden aard.

De veiligheid van personen en goederen laat tegenwoordig betrekkelijk weinig te wenschen over; zelfs voor de karavanen in de woestijn (daar telegrafisch weken vooraf hun aankomst bekend is geworden) worden politiesoldaten (zaptiés), die aan elken „kaïmakam" zijn toegevoegd, ter bescherming uitgezonden.

Het grondbezit heeft — naar we met een enkel woord reeds opmerkten — in Tripolitanië eigenaardige vormen aangenomen. In de oasen behooren de bodem en de vruchtboomen (dadels en palmen) vaak aan verschillende eigenaren, terwijl de Arabieren aldaar van elk grondbezit, zelfs door erflating, zijn uitgesloten, al mogen zij de boomen hun eigendom noemen. Rondom de steden verdwijnt door Turkschen invloed steeds meer het collectief bezit en ontstaat een klasse van Turken en Kouloughlis, die door hun individueel grondeigendom een hooge mate van welvaart hebben weten te bereiken, en daarom ook op de invoering van een kadaster aandringen.

De Bedouïnen echter (elken rechtstitel op den grond door hen in

[1] Een dezer bladen, de *Taamin-i-Hurryet*, verschijnt sedert 1909, doch wordt alleen voor de ambtenaren geschreven en bevat vaak scherpe aanvallen tegen elke inmenging van vreemdelingen.

gebruik genomen missende) verzetten zich daartegen met hand en tand, al lijden zij geducht door deze rechtsonzekerheid, een altijd vloeiende bron van langdurige processen. Ook de geestelijke orden, vooral die der Senoussi, belemmeren de verdere kadastreering, daar zij zooveel mogelijk goederen aan de kloosters, „zaouïa", dus in de doode hand, willen brengen, waardoor den landbouwer, als vruchtgebruiker, tevens vrijdom van belasting wordt verzekerd.

c. De belastingen.

Deze zijn direct en indirect, nemen nu eens den vorm aan van pachten, dan weer van monopoliën.

De voornaamste heffing was die der tienden op granen, vruchten en vee, dus op alle producten van den bodem. Doch om deze belasting te ontduiken, deels om vexatiën te voorkomen, zonden voorheen vele rijke Arabieren een groot deel hunner kudden van kameelen of schapen naar de woestijn; arme landbouwers velden dikwijls nog vruchtdragende dadel- of olijfboomen, ten einde de zware heffingen te ontgaan. En voor velen was dit een reden om geen of weinig vruchtboomen te planten, want ofschoon ze gedurende 4 jaren van elke belasting waren vrijgesteld, werden deze tienden door de ondergeschikte ambtenaren toch geheven.

Sedert 1902 is de heffing in natura (een rijke bron van knevelarij) vervangen door een geldelijke belasting op de gronden en huizen, benevens een algemeen te betalen hoofdgeld. Deze „verga" eischt van elken volwassen man 25 piasters (van ruim tien cents), voor elken kameel 35, voor een koe 17 en voor een schaap 3½ piaster; paarden, ezels en muilezels zijn daarvan vrijgesteld. De verga blijkt in het binnenland bezwaarlijk te innen, daar de meeste stammen verklaren geen geld te bezitten. Als dwangmaatregel mogen daarom groenten en vruchten eerst ter markt worden gebracht na betaling der verschuldigde belasting, waartegen de Bedouïnen zich steeds zoo lang mogelijk en met ware hardnekkigheid trachten te verzetten.

Van sommige stammen wordt een jaarlijksch tribuut geheven, dat niet te zwaar zou drukken, wanneer slechts elk misbruik daarbij kon worden geweerd. De palmboomen zijn met 1,5 piaster per stuk belast, doch in sommige streken geheel vrijgesteld om de cultuur daarvan aan te moedigen. De drank daaruit verkregen (de „legbi"), wordt echter zeer zwaar en onverbiddelijk getroffen. En dit eensdeels met het doel om dit vaak doodelijk insnijden van den boom te voorkomen, anderzijds om de Turksche soldaten deze vloeistof te onthouden, die op hen — weinig gewoon aan sterken drank — een bedwelmenden invloed uitoefent.

Doch hoe het zij, de tienden, deze klassieke belasting in het Oosten, zijn nog steeds een bron van inkomsten voor den fiscus, en worden voor een ruim deel nog in natura betaald. Vrijstelling wordt nogal eens gegeven, hetzij wegens rampen of nooden, dan wel wegens verleende diensten. Zoo werden in vroeger jaren meer dan 2000 tuinen der Méchia daarvan vrijgesteld, onder voorwaarde, op eerste aanvraag een bereden en gewapend krijgsman te leveren, geschikt om dadelijk uit te rukken.

Elders hadden krijgszuchtige stammen, die men „maghzen" noemde, noch tienden (achour) noch hoofdgeld (lezma) te betalen, indien zij de taak op zich namen, deze van de andere meer onderworpen stammen af te dwingen ten bate van de Turksche regeering.

Wat de grondbelasting betreft, maakt het gemis van elke volkstelling en vaak van eigendomsbewijzen het benoemen eener speciale commissie noodig, die thans nog bezig is een behoorlijken aanslag der gebouwde en ongebouwde eigendommen voor te bereiden.

Verder worden nog velerlei indirecte belastingen geheven, waarvan de heffing jaarlijks in het openbaar werd verpacht. Voorheen wisten hooge ambtenaren, soms wel de pachas zelf, door het gebruik van stroomannen, die pacht te veroveren en daardoor groote winsten te verkrijgen. Aldus werd een pacht van elk geslacht beest geheven; beslag gelegd op 8% der waarde van alle visch die op de markt werd gebracht, enz. Voor het waarmerken van gouden en zilveren voorwerpen, het wegen van goederen, enz., moet eveneens een bepaalde som worden betaald. De zoutwinning en de tabakverkoop worden geheel als regie gedreven en vormen een rijke bron van inkomsten voor de schatkist, alleen door de douane-rechten overtroffen. Evenals andere tolrechten van het Turksche rijk, zijn zij voor staatsleeningen verpand, en in de laatste halve eeuw zijn de invoerrechten van 5 tot 8% der waarde verhoogd, de uitvoerrechten van 12 tot 1% verlaagd. Van tabak en alcohol wordt een veel hooger percentage dan het normale geheven, wat vooral den smokkelhandel langs een uitgestrekte en vrij wel onbewaakte kust ten goede komt.

Van Joden wordt ter vervanging van den militie-plicht een soort van weergeld, de „askeria", geheven, waarvan de verdeeling, in verband met de draagkracht, tot talrijke klachten aanleiding geeft. Ook wordt deze krijgsbelasting van hen geheven in streken, waar de inboorlingen geen van allen aan den dienstplicht moeten voldoen.

Onder het oude regiem werd het budget van Tripolitanië zooveel mogelijk geheim gehouden. In het midden der vorige eeuw waren blijkbaar de inkomsten voldoende, om 10.000 man troepen te onder-

houden en alle kosten van bestuur te vergoeden, benevens een jaarlijksch saldo van 4 à 500.000 frs. naar Konstantinopel te zenden. Gedurende den Krim-oorlog werd een buitengewone belasting van 4000 „bourses", d. i. 2.6 millioen francs, geheven.

In het begin dezer eeuw schijnen de inkomsten tusschen 10 en 15 millioen frs. te hebben bedragen, afhankelijk van de natte en droge jaren, dus van het al of niet slagen der oogsten. Het gunstige jaar 1906 schonk een oogst van 800.000 hectoliter tarwe en deed de middelen tot 20 millioen stijgen, een bedrag, nauwelijks voldoende om de bestuurskosten en de militaire uitgaven te dekken.

Tripolitanië is dus een lastpost geworden voor de Porte, en het arme, vaak hongerende volk kan nu eenmaal niet meer opbrengen.

d. De bestuurstaak.

Voor een deel is dit te wijten aan de omstandigheden, doch de hoofdschuld dier ellendige omstandigheden komt neer op het Turksche bestuur. Wel is Tripolitanië — we zagen het reeds — wat vruchtbaarheid, rijkdom aan water en delfstoffen betreft, waarschijnlijk minder bevoorrecht dan de andere drie Atlas-landen van Noord-Afrika, doch uit de vorige hoofdstukken bleek tevens, dat er heel wat meer welvaart kan worden geschapen. De bloeitijd der Romeinen kan althans ten deele weerkeeren, en een verstandig en doeltreffend bestuur zou weer nieuw leven doen opspringen uit de puinhoopen van verval.

Welk nuttig werk voor den landbouwer zou kunnen gedaan worden, wordt in het hoofdstuk: „Het vraagstuk van het Water in Tripolitanië, het Land der Woestijn", uitvoerig geschetst. Thans gaat in de jaren van droogte een groot deel der kudden verloren, leveren de akkers onbeduidende oogsten, verdwijnen de enkele spaarpenningen, staat de handel stil en is nergens arbeid te vinden, dus geen loon te verdienen, en wordt er vreeselijk honger geleden in dit land. En dat alles door de onverschilligheid, de harteloosheid en de bekrompen inzichten der machthebbenden.

De salpeterlagen bij Fessan, op de aardkorst gelegen, wachten nog op den éérsten spade-steek; naar steenkolen, waarvan (als ik reeds zeide) een Fransch ingenieur de aanwezigheid vermoedt, is nog nooit een onderzoek ingesteld; elk onderzoek naar delfstoffen wordt op allerlei wijzen bemoeilijkt.

Een aanbod, om de gevaarvolle haven der hoofdplaats in een veilig toevluchtsoord te herscheppen, werd zonder overwegen van de hand gewezen; een vuurtoren bij Benghazi (de toegangspoort tot het veelbelovende Barka) moest door een Fransche maatschappij worden gebouwd

en onderhouden. De kademuren van Tripoli liet men jarenlang ondermijnen door de golven der zee, tot eerlang een dure herstelling onvermijdelijk zal blijken. Bronnen, die de dorstige karavanen moesten laven, liet men verstoppen door het zand der woestijn. Aan een volkstelling werd nooit gedaan; meteorologische waarnemingen, van zulk groot belang in deze streken, bleven kalmweg achterwege ....

En wanneer men — na lang dralen — eindelijk iets uitvoert, geschiedt dit op de meest onverstandige wijze. Een militair kamp werd gebouwd vlak aan het strand, zoodat het door een enkel pantserschip aan flarden kan worden geschoten. De dwaasheden, begaan bij eenige artesische boringen, de domme geldverspilling voor de waterleiding van Aïn Zara, enz. enz. werden reeds aangeduid. Alles wordt uitgesteld, alles op de lange baan geschoven; en als men eindelijk meént, dat de tijd van uitvoering is aangebroken, vertrekt de gouverneur-generaal, en moet alles opnieuw den kringloop van beloven en uitstellen doorloopen.

De wegen — het werd reeds meer aangetoond – zijn er gering in aantal en even slecht aangelegd als onderhouden; spoorwegen, waaraan dit zoo uitgestrekte land een schreiende behoefte heeft, worden er niet gevonden, tenzij men een klein lijntje van 6 k.m. lengte, dat steenen uit de groeven van Benghazi voert, als verkeersmiddel wil beschouwen.

Tripoli kan een entrepôt worden voor het hartje van Afrika rondom het Tschad-meer, doch Frankrijk en Engeland zullen het, ondanks den grooteren afstand, de loef afsteken. Mourzouk, een kruispunt van karavanenwegen, kon langs een spoorbaan van Tripoli in 20 uren worden bereikt, waarvoor thans 225 uren per kameel (slechts kleine lasten dragende) noodig zijn. Door den bouw van een tweetal, wegens weinig kunstwerken geenszins dure spoorwegen, kan Tripoli weer worden wat het eenmaal was: de koningin der Sahara.

Doch zoolang het Turksche bestuur daarvoor de kracht en den goeden wil mist, zal de treurige toestand van hulpeloosheid en verval blijven duren, en de bevolking wegkwijnen door honger en gebrek.

Wel is in de laatste tijden eenige kentering merkbaar onder het nieuwe Jong-Turksche regiem, dat, na jarenlang plichtverzuim en verwaarloozing van het oude-, althans de eerste stappen heeft gezet op den weg des vooruitgangs, vooral door het bevorderen van het volksonderwijs en de verbetering der geneeskundige hulp.

De toestand van het onderwijs werd reeds hiervoren geschetst; thans dus een enkel woord over

Een uitvoerig bezoek aan de *hospitalen* gaf mij daarover nog de meeste inlichtingen, evenals over den toestand der volksgezondheid. Hoe vreemd dit klinken moge, dank zij het warme, doch droge klimaat, is de gezondheidstoestand in het algemeen gunstig te noemen, behoudens in enkele moerassige streken (Mourzouk en Tadjoura), waar veel malaria-koortsen heerschen. Oogziekten komen door het schelle licht, het scherpe zand der woestijn en het gemis van reinheid echter veelvuldig voor, meestal in den vorm van trachoom.

Deze tast zoowel de Arabieren als — naar we zagen — de Joden aan, vooral de armere klassen; op de school der Synagoge zag ik vele kinderen lijdende aan acute trachoom, dus in de periode dat besmetting waarschijnlijk is [1]. Beide volken zijn voldoende Oostersch om een en ander lijdzaam te laten voortwoekeren, en treurig is de aanblik van het groote aantal blinden en halfblinden, vooral onder het opkomende geslacht.

Doch overigens is onder deze zoo arme en zoo vuile bevolking het aantal epidemieën in onze eeuw niet talrijk meer, en zijn endemische ziekten er uiterst zeldzaam, dank zij de alles genezende kracht der zonnestralen. Toch maken gebrek en onvoldoende voeding de inboorlingen vatbaar voor allerlei ziekten en kwalen, en veroorzaken de sterk gepeperde spijzen veel maagaandoeningen.

De gegoede klassen daarentegen lijden veel aan vetziekten, wat door trouw nakomen der voorschriften van den Koran (die bij de dagelijksche gebeden veel gymnastische beweging voorschrijft) kan worden voorkomen, evenals door minder afkeer van lichamelijken arbeid. Ook de lintworm schijnt in hun ingewanden welig te tieren.

Voor pest, die in 1785 en 1829 de bevolking decimeerde, bleef zij in de laatste halve eeuw bewaard; hongersnood, die er zoo vaak intreedt, heeft echter steeds een typhus-epidemie als nasleep. Die van 1872 en van 1893 eischten talrijke slachtoffers; in April 1893 was „een vijfde der inwoners aangetast; velen stierven, en nog altijd woedt de typhus-koorts in volle kracht" (*Lancet*, 8 April 1893). Ook de voedingsschaarschte, die ik in Februari van dit jaar bijwoonde, werd weer gevolgd door een hevige uitbarsting van die zelfde krankheid.

Syphilis komt er veelvuldig voor onder de Arabieren, minder onder de Joden, die jong huwen en geen omgang hebben met de inheemsche prostituées. Vooral de Bedouïnen schijnen daaraan nog meer te lijden

[1] Ook in Egypte is de trachoom-ziekte een ware plaag geworden. Uit een in 1909 gehouden onderzoek bleek, dat in de gouv.-scholen van Caïro niet minder dan 51% der leerlingen daaraan leden.

dan de stadsbewoners, daar zij de kwaal rustig laten voortwoekeren. Ook in dit opzicht staat Mourzouk, de stad der woestijn, vooraan, terwijl aldaar tevens veel teringlijders worden aangetroffen. Op de groote sterfte onder de Negers werd reeds vroeger gewezen; vooral de kinderen moeten het daarbij ontgelden.

Doch thans iets naders over ons bezoek aan het Turksche hospitaal te Tripoli.

Door speciale aanbeveling van den pacha kon het inlandsche hospitaal worden bezocht, waar wij uiterst vriendelijk en met tal van plichtplegingen werden ontvangen. Aan buigen en groeten geen gebrek, en van den weeromstuit was ook mijn ruggegraat voortdurend in actie. De Turksche groet, d. i. de hand leggen op mond en hoofd, werd door de hoogeren op gelijke wijze beantwoord; de mindere goden raapten dien groet van de voeten op, om daarna de hand naar boven te brengen als de voorgaanden. Handjes geven is eigenlijk uit den booze; de hand van een braaf Islamiet zal niet spoedig de hand van een Christen aanraken, vooral niet van een vrouw. En daar mijn dochter, de zeden des lands niet kennende, dezen en genen zonder erg de hand toestak, zal zij gewis degenen, die er niet aan ontkomen konden, menig gemoedsbezwaar hebben opgelegd, en wellicht een enkel Turksch geweten aan het knagen hebben gebracht, een bezigheid, waarin dat zich trouwens wel mag oefenen.

Dit hospitaal, in de stad gelegen, dateert eerst van de laatste jaren en liet tot voor korten tijd nog zeer veel te wenschen over; de behoefte aan zulk een inrichting werd toen trouwens minder gevoeld. Het fatalisme van den Arabier doet hem weinig vertrouwen stellen in het nut der doctoren, en deed hem meer geloof schenken aan de gezegende kracht van die personen, aan wie door Gods genade de „bloed-zege" was geschonken. Baron von Krafft, die in 1860 Tripoli bezocht, zag zulk een man, „die deze gaven te danken had aan het afslaan van veel menschenkoppen," zijn medische kunst uitoefenen. Vrouwen en kinderen vol afzichtelijken uitslag werden daarvan binnen enkele dagen genezen door het slaan van vonken uit een vuursteen boven hun hoofd en het prevelen van sommige Koran-verzen (*Globus*, 1861, p. 134).

Thans hadden echter in dit hospitaal 4 geneesheeren met hun helpers handenvol werk, om de 110 zieken (waaronder 27 vrouwen) deskundige hulp te verschaffen. In tien luchtige zalen lagen de patiënten op zindelijke bedden. Alleen arme patiënten worden hier opgenomen, de kosten van het hospitaal worden door de gemeente gedragen, terwijl de officieren van gezondheid (aan het militaire hospitaal verbonden) hier kosteloos hun diensten beschikbaar stellen. Ook de vrouwen worden

hier door deze mannen geholpen. De kranken, zeiden zij, lieten zich zeer gewillig verplegen, verdroegen geduldig hun lot, doch hadden een doodelijken angst voor operatiën, al lieten zij zich gaarne electrisch behandelen.

De meesten hadden — na hun uitsluitende tarwemeel-voeding — versterkende middelen noodig (b.v. kip) en behalve hongerkoortsen waren er veel gevallen van cachexie, een voedingsziekte, die bloedarmoede en ontsteking der ingewanden veroorzaakt, en vaak uitloopt op tuberculose. Bij sommigen was door slijmvorming opzwelling van het lichaam ingetreden, en dan waren zij den dood nabij. Syphilis was er in ruime mate vertegenwoordigd, evenals typhus, terwijl er ook een lepra-lijder werd aangetroffen, die niet eens was afgezonderd. Tering en natuurlijk oogziekten kwamen er veelvuldig voor, terwijl menige patiënt, met bleek gelaat en gezwollen beenen of handen, moedeloos voor zich uit lag te staren.

Van het consultatie-bureau werd blijkbaar druk gebruik gemaakt; doch door gebrek aan zorg, verpleging en behoorlijke voeding wordt van dit consult niet het volle nut getrokken, terwijl in den regel geen goedkoope medicijnen mogen worden voorgeschreven, wegens een contract met den apotheker gesloten.

Toch wint het vertrouwen in de moderne geneeskunde gaandeweg veld, en wordt het godsdienstig fanatisme steeds meer op den achtergrond gedrongen.

f. De Islam en de Regeering.

Al is Tripolitanië een der meest zuiver Mohammedaansche landen van den aardbol, de Islam had er geenszins zijn meest dweepzieke gedaante aangenomen. Wel waren de Arabieren trouwe volgers van den Profeet, terwijl de meer onverschillige Berbers daarbij veel oude gebruiken hadden gehandhaafd, doch uitspattingen van fanatisme tegen de ongeloovigen kwamen niet voor, en ook de moord op freule Tinne was niet daaraan toe te schrijven.

De Christelijke klooster-orden werden er van oudsher vrij toegelaten, en konden kosteloos onderricht geven op haar scholen; doch al werden zij niet bemoeilijkt, van ernstige bekeering der Muselmannen was geen sprake [1]. Onverdraagzaam bleken deze laatsten dus niet; wel boezemde het bijgeloof aan het domme volk eenigen angst in voor „het booze oog" van den Roemi, en keeren de gesluierde vrouwen den vreemdeling vaak den rug toe. Trouwens, alle soorten van stille kracht, tooverij,

[1] Nog thans bevinden zich in Tripolitanië de Zusters van den H. Joseph en de Broeders-Marianisten, die de gelofte moeten afleggen, nooit meer naar Frankrijk terug te keeren.

hekserij en sortilegie vinden in dit land een vruchtbaren bodem, wat zoowel bij het opwekken van regen als bij ziekten in de gewassen en bij het verkrijgen van moedermelk voor de zuigelingen te voorschijn komt.

Doch fanatiek in den waren zin van het woord zijn — althans waren — de Tripolitaniërs niet, en naarmate men van Marokko meer naar het Oosten komt, wordt die dweepzucht der Islamieten geleidelijk minder [1]. En wanneer voor het fanatisme een prijs moest worden uitgeloofd, zou men waarlijk niet weten wien men hem toe moest kennen: den Mohammedaan die pocht op den Islam, den Jood die de borden verbrijzelt waarvan andersdenkenden hebben gegeten, dan wel den Maltezer Christen, die zich verre verheven waant boven beiden.

Eerst in de laatste jaren is er verandering gekomen: de bezetting van Tunesië door de Franschen (1881), de inbeslagneming van Egypte door de Engelschen (1882), de roofplannen in Marokko, de berichten van botsingen in de Sahara en het bloedbad te Wadaï (niet ver van den zetel der Senoessi) hebben den afkeer tegen de kafirs opgewekt en het godsdienstig gevoel doen herleven. Aan de dweepzieke confrerieën is na 1870 nieuw leven ingeblazen; hun aantal en invloed groeiden na elke geweIddaad der Europeesche mogendheden.

Vooral de sekte der Senoessi is dit ten goede gekomen. In het afgelegen Borkoe (in het achterland van Tripolitanië achter de Lybische woestijn) heeft deze machtige orde haar zetel opgeslagen. Machtig is ze, en rijk door schenkingen en het bezit van uitgebreide goederen in de doode hand. De Muselmannen geven veel weg voor liefdadige doeleinden, soms stipt volgens den Koran $^{1}/_{10}$ van hun inkomen, wat dan de armen en kloosters ten goede komt. Aldus kwamen deze ordebroeders, die van aalmoezen leven en de belofte van armoede hebben gedaan, in het bezit van onmetelijke rijkdommen, tellen zij hun leden (alleen door ingewijden te kennen) bij duizenden in talrijke oorden van Afrika en Azië, ja ook in Australië en zelfs in de koloniale legers. Hun doel is, den Islam in zijn oorspronkelijken zuiveren vorm te herstellen, en hem eenmaal te doen zegevieren, door alles in stilte voor te bereiden voor den Heiligen Oorlog.

De Turksche regeering ontziet hen en weet dat zij Christenen en Turken over één kam scheren, ja dat er geruchten hebben geloopen, hoe zij toenadering zochten tot de Europeanen, om die gehate ketters uit Tripoli te verdrijven. Zij vreest een open kamp met hen en trachtte

[1] De ingenieur Hegly, dien ik daar aantrof, vertelde mij, hoe hij zelfs bij zijn opmetingen baken had geplant op het heilige graf van een marabout; de Arabieren waarschuwden hem lachend voor de gevaren, doch weken later bleek alles nog onaangeroerd.

door de stichting van een Anti-Senoessisch genootschap hun macht zijdelings te ondermijnen, wat reeds tot botsingen aanleiding gaf.

Dr. Mahum Slousch, die enkele dagen in hun voornaamste klooster gastvrijheid genoot, is vol lof over deze orde. Hij schildert de Senoessi als vreedzame mannen, die eenvoudig en streng leven, de reizigers beschermen, den landbouw verbeteren, en streven naar de zedelijke volmaking der stammen, die zich om hun zaouïas vestigen en waaraan zij godsdienstonderwijs verschaffen. Zij leven als een communistische kolonie in democratischen geest; Jood noch Christen heeft reden zich over hen te beklagen; zij bleken de ware vrienden te zijn der Berbers en Arabieren. „De Senoessi", zoo eindigt deze bij uitstek deskundige schrijver de reeks zijner artikelen in de *Revue du Monde Musulman* van 1906 en 1909, „danken hun invloed enkel en alleen aan hun bescherming en verdediging der inboorlingen tegen de knevelarij en verdrukking van het Turksche bestuur."

Ook hier blijkt weer, voor de zooveelste maal, dat schijnbaar religieuse opstanden in den regel een economischen ondergrond hebben. De Islam is alléén een gevaar voor regeeringen, die haar plicht verzuimen, geen welvaart weten te verschaffen aan de bevolking en haar het noodige onderwijs onthouden!

De Turken, ondanks hun kalief en hun Mohammedaanschen godsdienst, zijn in Tripolitanië niet populair; jarenlang hebben de stammen uit het binnenland tegen hen gevochten. Trots de éénheid van geloof bleef de toenadering der overheerschten tot hun overheerschers achterwege, en de invloed der Halve Maan is in vele provinciën nog uiterst gering, zoodat de belastingen slechts met veel moeite worden geïnd. Zelfs in Fessan doet de macht der Turksche regeering zich niet veel verder gelden dan rondom de fortjes, „ksoers", en zoo ver de karabijn draagt. Meer naar het Zuiden, in de richting van Borkoe, erkennen de hoofden den sultan van Turkije wel als geestelijk hoofd van den Islam, doch denken er niet aan, eenig tribuut te storten.

Trouwens, het begrip van staatkundige gemeenschap of samenhoorigheid is vele Bedouïnen of Nomaden niet duidelijk. Ieder kent en leeft slechts in zijn eigen landstreek of oase: Tripolitanië is voor hem niets dan een vaag begrip, en nog veel minder is Turkije voor hem een vaderland. Zijn liefde en eerbied beperken zich tot zijn Profeet en Allah, en de Turken hebben niets gedaan om zijn nationaal gevoel aan te wakkeren.

Toen de troepen der Turken, na den val der Karamanli, te Tripoli landden in Europeesche kleeding, meenden de inwoners dat zij Christenen waren. Tot de school der Hanafieten behoorende, werden zij door de

Malekietische Nomaden als half-ongeloovigen beschouwd en als vreemde overheerschers gehaat, toen zij belastingen wilden heffen. De Turken leven geïsoleerd midden onder het volk, waarvan zij het land noch de taal kennen, terwijl voortdurend nieuwe stadhouders worden gezonden. Eerst thans is de heerschappij der Turken meer effectief geworden, al blijft er nog wat te doen over. En dat is het werk van:

g. Het Jong-Turksche regiem.

Het Oostersch despotisme van Sultan Abdoel Hamid was gebroken. Deze gruweldader, die, met schending der eenmaal door hem bezworen Constitutie van 1876, de hoogste geestelijke en wereldlijke macht in één hand vereenigde en daarvan op tirannieke wijze misbruik maakte door het meest schandelijk wanbeheer, was door dé Jong-Turken van zijn bloederigen troon gestooten. Een kentering in de historie van Turkije was ingetreden, en hiervan deed zich de nawerking, zij het nog zwakjes, ook in Tripolitanië gevoelen.

Door de bevolking werd deze vrij wel vreedzame revolutie echter niet begrepen. De plechtige afkondiging der nieuwe grondwet gaf zelfs aanleiding tot vijandige demonstraties en protest-meetings onder leiding van Hassana Pacha (een afstammeling der Karamanli), die de Constitutie bestreden, op afschaffing daarvan aandrongen en zelfs dreigden met gewapend verzet.

De Turksche ambtenaren daarentegen jubelden bij dit aanbreken van een nieuw tijdperk, vol hoop voor de toekomst. Verbroederingsfeesten werden gevierd met de Joden en Christenen, de politieke gevangenen werden vrijgelaten, en velen spoedden zich van dit ballingsoord, „cette Sibérie au Soleil", naar Stamboel terug.

Oorspronkelijk had dit alles de Arabische stadsbewoners koud gelaten; men begreep nauwelijks, wie de nieuwe meesters waren, doch weldra werden zij medegesleept door het reactionnaire priesterdom en de inheemsche aristocratie. De volksmassa kwam in opstand; zij voelde het onderscheid niet tusschen politieke en gewone misdadigers, en begreep niet, waarom ongeloovigen van de boeien werden verlost en geloovigen (dieven en moordenaars) neergeschoten.... Zij trachtte alle gevangenen te bevrijden en predikte verzet tegen de regeering der Jong-Turken, gevaarlijker ketters dan de Roemis. Het huldigen der vrijheid, „Hourrva", zou de heerschappij der ongeloovigen brengen en men eischte de terugzending van alle mannen der nieuwe richting.

Onder de vorige regeering zou men zulk een opstand weldra in bloed hebben gesmoord; de gouverneur, generaal Redjek Pacha, koos een andere oplossing. Zijn adjudant, Ibrahim Pacha, werd door hem

tot gouverneur ad interim benoemd, en hij noodigde alle Jong-Turken, zoowel civiele als militaire ambtenaren, uit, zich met hem naar Konstantinopel in te schepen. Bijna de geheele Turksche kolonie gaf daaraan gehoor. Weldra werd het stil en eenzaam in de straten der hoofdplaats, en men was verheugd, toen Redjek Pacha terugkwam en als gouverneur-generaal het heft weer in handen nam.

Om ook in het binnenland te doen gevoelen, dat andere toestanden waren ingetreden, werd een vroegere politieke gevangene, die jarenlang in Mourzouk was opgesloten geweest, tot gouverneur van het sandzjak Fessan aangesteld. Weldra werd het de bevolking duidelijk, dat het der regeering ernst was met haar beloften: vexatiën, knevelarijen werd met krachtige hand de kop ingedrukt; omkoopbare rechters werden ontslagen, malversatiën gestraft. Wegen werden verbeterd; met den aanleg van waterleidingen werd een begin gemaakt; een landbouwbank opgericht; voor meer en betere scholen, benevens hospitalen gezorgd. De politie werd gezuiverd van slechte elementen; meer veiligheid en rechtszekerheid verschaft en het gezag uitgeoefend zonder aanzien des persoons; de pers werd van haar banden bevrijd en de publieke opinie kon zich voortaan naar hartelust uiten. De „muchir" (maarschalk) won in korten tijd veler harten, kreeg den krachtdadigen steun van alle elementen van den vooruitgang, wist rust en vrede te brengen in de gemoederen. Zijn overlijden (als minister van oorlog te Konstantinopel) werd dan ook door velen betreurd.

Ook de tegenwoordige gouverneur, de generaal Hussein Hassay Pacha, maakte bij mijn bezoeken een uitnemenden indruk. Een man op leeftijd, met energiek gelaat en flink uiterlijk die, ofschoon militair, op de hoogte bleek van landbouw en waterverschaffing, en volgens een vast plan zijn zware taak wilde volvoeren. Vooral de noodzakelijkheid om door onderwijs de geesten te verhelderen en door medische hulp de harten te winnen, wordt door hem diep gevoeld. De man wil het goede, doch het moederland, dat zelf in zooveel moeilijkheden verkeert en de handen vol heeft om zich te handhaven tegen binnenlandsche reactie en buitenlandsche intrigues, kan — vooral wat geldelijken steun betreft — nog niet voldoende hulp verschaffen aan deze eeuwenlang verwaarloosde en zoo afgelegen provincie. En het grootste deel van het geld, dat Turkije kan bijdragen ten bate van Tripolitanië, wordt alweer verslonden door

h. De militaire uitgaven.

Het imperialisme, dat in Afrika zoo gretig zijn rooflust botvierde, heeft daarvan een groot deel op zijn geweten. Niet het handhaven der

orde in eigen land, doch het weren der kapers daaruit maakte in Tripolitanië zulk een sterk garnizoen noodig.

Vooral Italië ligt er reeds meer dan 30 jaren op de loer, en trachtte er door het stichten van hospitalen en van scholen, waar kosteloos onderwijs wordt gegeven, door het oprichten van banken en industriëele ondernemingen, verder door het aanstellen van een duren consul-generaal (fr. 24.000) vasten voet te krijgen. Van alle Europeanen (althans wanneer men de Maltezers tot de Italianen rekent) zijn zij in aantal (5 à 6000) het best vertegenwoordigd. In het Italiaansche parlement werden in Januari 1910 redevoeringen gehouden over het achterland van Tripoli, ofschoon het niet duidelijk is, met welk recht deze staatslieden zich daarmede bemoeiden, tenzij het gerucht waarheid bevat, dat na de verovering van Tunesië door Frankrijk, een geheim tractaat is gesloten met Italië, om het in dit Turksche land de vrije hand te laten. Een zinsnede in het artikel *La Tripolitaine*, door V. Bérard, zou daarop wijzen. „L'accord franco-italien," lezen we daar, „marque un grave changement dans notre politique .... nous délaissons l'intégrité de l'Empire ottoman" (*Revue de Paris*, février 1902, p. 897).

Frankrijk kreeg daarentegen vrij spel in het achterland, na een tractaat met Engeland in 1899, waartegen de Porte protest aanteekende. En dat, nadat het Traité du Bardo van 1881 (wat nooit door de Turksche regeering als rechtsgeldig werd erkend) reeds Tunesië aan haar suzereiniteit had ontnomen! Toen dit in Tripoli bekend werd, liepen groepen Moslems door de stad onder den kreet: „Dood aan de Christenen!" De Senoessi zonden zendelingen naar Tunis om tot den Heiligen Oorlog aan te sporen; de Turksche gouverneur werd door het gepeupel gedwongen een „liva", kolonel, met troepen naar de Tunesische grens te zenden, en nog gedurende onze reis hebben botsingen tusschen de wederzijdsche benden op de grenzen onzen tocht over land onmogelijk gemaakt. De wrok en wrevel daardoor opgewekt mogen schijnbaar gesust zijn, bezworen zijn die nog geenszins, en Turkije is na dien steeds op zijn „qui vive" gebleven.

Elke nadering van een schip op de kusten wordt met wantrouwen begroet; reizigers weert men van de strategische plekken op het land. Langs alle centra van karavaanwegen zijn forten gebouwd en de hoofdplaats Tripoli is door versterkingen omringd. En dat alles om zich te handhaven in het bezit dezer voornaamste toegangspoort tot het hart van het Mohammedaansche Afrika.

Met den afkeer der Arabieren van den dienstplicht heeft men niet langer rekening gehouden, want de belofte, in 1835 afgelegd, hen daarvan bevrijd te laten, heeft men geschonden door in 1901 den

militieplicht in te voeren, al wist men, op verzet te zullen stuiten. Dit laatste is dan ook niet achterwege gebleven: van een gezantschap als protest naar den vali gezonden, werden 20 sheiks gevangen gehouden. Vijfduizend Koulouglis naderden reeds de stad, en 10.000 stonden bij de bronnen van Aïn Zara gereed om den kamp aan te binden, toen een uitval der regeeringstroepen (23 November 1901) hen terugdreef, 90 hunner doodde en de overigen — ook door omkooperij en het verleenen van ridderorden — van verder verzet deed afzien.

Daar Abdoel Hamid zooveel mogelijk soldaten rondom zijn paleizen te zamen trok ter bescherming van zijn lafhartig persoontje, waren in vorige jaren voor de geheele zoo uitgestrekte landstreek nauwelijks 6 à 7000 soldaten overgebleven, die soms gedurende 2 jaren geen soldij ontvingen, in 14 dagen geen brood kregen, en dan eenvoudig de bazaars plunderden, soms zelfs dreigden (April 1901) den gouverneur op te hangen. Thans wijst een sterk, goed gedrild en geregeld betaald garnizoen, van de meest moderne bewapening voorzien, en dat wij bijna dagelijks langs de kust zagen manoeuvreeren, op den ernst, om deze provincie te verdedigen tegen elken aanval. Een bekwaam generaal staat aan het hoofd, terwijl de zaptiés in geval van nood de weerkracht van het leger kunnen vergrooten.

En wat de bevolking zelf betreft, zoo zullen bij de éérste landing van een Europeesch leger alle onderlinge verschillen als bij tooverslag verdwijnen, de dweepzucht zal ontvlammen, en allen zullen deelnemen aan den Dzjad, den Heiligen Oorlog, tegen de ongeloovige veroveraars.

En thans nog een woord over:

i. Hetgeen de toekomst brengen zal.

Dat laat zich bezwaarlijk voorspellen. Veel, ja alles, zal afhangen van de verdere ontwikkeling van het Jong-Turksche regeerstelsel, en nog is de tijd niet gekomen om daarover een oordeel te vellen.

Het onverwachte optreden der hervormingspartij, krachtig gesteund door het leger, werd door alle rassen en godsdiensten van het Balkanschiereiland met geestdrift begroet. Het despotisme, de corruptie en de begunstiging eener paleis-regeering zouden plaats maken voor de vrijheid en gelijkheid van een parlementair stelsel; geloofsvervolging voor een verbroedering der volken. Tot heden is men van dat schoone doel nog verre verwijderd: godsdiensttwisten zijn er aan de orde van den dag, sociale hervormingen blijven achterwege, de organisatie der arbeiders wordt er belemmerd, en nog veel onrecht heerscht in dit zoo moeilijk te regeeren land. Aan de grievende vernedering, dat het beheer zijner financiën door het schandelijk wanbestuur der voorvaderen onder de

curateele van gehate en grijpzuchtige vreemdelingen is geraakt, trachtte het (September 1910) tevergeefs te ontkomen. In de twee en een half jaar van het nieuwe regiem is Turkije de financiëele moeilijkheden nog geenszins te boven gekomen, en de bewijzen van bekwaamheid, om zoowel het rijk in Europa als dat in Afrika goed te beheeren, moeten nog worden geleverd.

Tripolitanië zal daarvan de lasten dragen. Het land is zeer zeker vatbaar voor verdere ontwikkeling, zoowel wat landbouw als handel en nijverheid betreft; doch daarvoor is geld noodig. In veel opzichten is het zelfs een rijk land te noemen, waarvan heel wat te maken is, wanneer aan de drainage (vooral van oneerlijke ambtenaren) paal en perk blijft gesteld en het moederland er voldoende kapitaal in steken kan. Het conservatisme der bewoners, het reactionnaire van den ouden Islam, waar hij nog niet door de moderne evolutie wordt meegesleept, zijn voorloopig evenveel hinderpalen op den weg des vooruitgangs. De kudde [1] moet eerst door onderwijs en ontwikkeling haar fatalisme afwerpen en door de opwekking van het gevoel van eigenwaarde leeren optreden voor haar eigen belangen, strijden voor haar eigen rechten. Weet de turksche regeering dien plicht *niet* te vervullen, dan zal Tripolitanië voor haar een steeds zwaarder drukkende lastpost blijven; zou men — door diep medelijden bezield voor het lot dier arme inwoners — hun een anderen heer en een beteren meester toewenschen.

Want deernis, innige deernis vervult den reiziger bij het aanschouwen van zooveel lijden en ellende, die nu reeds eeuwenlang het droeve lot waren dezer menschen. Zij hebben genoeg geleden; hun smart was hevig en diep genoeg om — volgens het motto dezer afdeeling, ontleend aan een lied van den Arabischen dichter Chekri Ganem — nu eindelijk een nieuw en gelukkiger leven te mogen zien ontspruiten. Na een vlammenzee van smarten te hebben doorloopen, zullen zij eindelijk wel eens de vreugde en het geluk leeren kennen. Niet eeuwig kan een vloek blijven rusten op de inwoners van dit troostelooze land. Aan den schijnbaar dooden en vermolmden stronk vormen zich, thans nog onzichtbaar, nieuwe loten, en eenmaal zullen de groene bladeren van hoop en geluk toch ook dáár aan het daglicht treden. Moge die tijd niet àl te verre zijn!

[1] De inwoners noemde men vaak „Rajahs", dat wil zeggen „onderdanen", een „kudde, die als schapen door de Pacha's werd geschoren en uitgemolken".

Tripolitanië, — we hadden reeds eer gelegenheid dit op te merken — zoo dicht bij Europa gelegen, is een der minst bekende landen van den aardbol. De turksche regeering weerde zooveel mogelijk alle vreemdelingen, en menig ontdekkingsreiziger werd er vermoord door de voorheen vrij wel onafhankelijke stammen dezer binnenlanden van Noord-Afrika.

Gunstig gelegen voor het binnendringen in het donkere werelddeel; ruim voorzien van kameelen, dat onmisbare vervoermiddel in de woestijnen, was Tripoli het uitgangspunt van koene reizigers als Dupéré, Joubert, Hornemann, Laing, van de metgezellen van Barth, van Ed. Vogel en Moritz von Beurmann, die er allen den dood vonden in dienst der wetenschap. Ook onze landgenoote freule *Alexandrine Tinne* viel (Augustus 1869) daaraan ten offer.

Een gelukkig toeval deed mij 24 Februari 1910 den eenig overlevenden Europeaan van haar reisgezelschap ontmoeten, *Gottlob Adolf Krause*, die mij in een langdurig gesprek veel wetenswaardigs mededeelde [1].

Na lang zoeken in Dahara hadden mijn dochter en ik teleurgesteld den terugtocht aanvaard. *Malam Musa*, onder welken naam hij hier als Arabier leeft in een ongezellige, armzalige woning, was afwezig, en de toestroomende inlanders deden niets anders, dan ons ouder gewoonte wat leugens op de mouw spelden ....

Bij het beruchte Seraï der vroegere Dey's sprak ik op straat iemand met Germaansch uiterlijk aan en .... de gezochte was gevonden! Eenigszins schuw in zijn optreden, in boeken zijn eenig gezelschap, in studie der Afrikaansche talen zijn eenig genot zoekende, sprak hij langzaam, op zachten bedeesden toon, over deze droeve herinneringen van zijn leven. Alleen toen later de vreeselijke toestanden in dit land van honger en ellende ter sprake kwamen, en hij hartroerende staaltjes van lijden verhaalde uit zijn onmiddellijke omgeving, klonk er duidelijk een toon van smart in zijn stem.

Krause was juist met enkelen uit het gevolg van freule Tinne van Mourzouk teruggezonden naar Tripoli, toen westelijk van deze plaats bij *Wadi Abert Schudsch* de gruwzame slachting plaats greep.

Evenals alle Afrika-reizigers dier dagen (bv. Nachtigall, Rohlfs, enz.), had freule Tinne een Arabischen naam en de Arabische kleeding aan-

[1] Een lieveling van freule Tinne, een jonge Neger van het Niam-Niam ras, door haar „Jasmina" gedoopt, leeft nog, thans op bejaarden leeftijd, te Choms in Tripolitanië.

genomen, wat verschillende voordeelen oplevert. Ondanks haar gesluierd gelaat werd zij echter overal herkend, en noemden de inboorlingen haar „*bint mtare*", d. i. dochter van een koning, dan wel de „Milorda", terwijl er fabelachtige geruchten over haar rijkdom en de medegenomen schatten werden verspreid.

Alvorens dit land der Touaregs binnen te dringen, had onze reizigster alle mogelijke voorzorgen genomen. Arabisch echter sprak zij weinig en daarom schreef zij haar woorden op een lei, wat met het oog op de velerlei dialecten hier in gebruik, feitelijk beter is, doch alleen omgang met enkele hoofden mogelijk maakt.

De tachtigjarige Sheikh, Ische Moyen, hoofd eener federatie van stammen, had haar zijn krachtigen steun beloofd en een escorte verstrekt. In onmin levende met andere stammen, waren zijn listige tegenstanders er echter in geslaagd hun mannen voor dit geleide te doen aanwerven, ten einde den doodsvijand moeilijkheden te bezorgen. Van deze politieke intrigue en de opgewekte hebzucht werd freule Tinne het slachtoffer; godsdienstig fanatisme was daarbij in geen enkel opzicht in het spel.

Liever dan het drinkwater in geiten-vellen te bewaren, had Tinne dit in ijzeren kisten medegevoerd, waarin de Touaregs goud verborgen waanden; haar goed hart voor de inboorlingen had zich geuit in gulle milddadigheid, veel zilvergeld was vertoond geworden; alles factoren, die den rooflust dezer diefachtige Nomaden opwekten.

Terwijl haar reisgenooten 's morgens nog in het donker de karavaan voor den verderen tocht gereed maakten, sluipen een paar bandieten onder het zeil haar tent binnen en hakken de slapende, wetende dat steeds een revolver onder haar bereik lag, de rechterhand af. Op haar gegil komen de beide Hollanders aanrennen, doch worden geveld door de lansen van buitenstaande moordenaars. De overigen harer volgelingen namen de vlucht, doch werden achterhaald en gevangen gehouden, één enkele slaagde er in de rouwmare naar Tripoli te brengen. De lijken der gevallenen zijn echter nooit terug gevonden. Nog een gansch etmaal schijnen de zwaar gewonden te hebben geleefd, terwijl men hun verminkte lichamen heen en weer sleepte, een bloedig spoor achterlatende in het zand der woestijn, waar zoo tallooze wreedheden werden bedreven.

Aldus was het droeve uiteinde dezer heldhaftige vrouw, één der eerste pioniers die doordrongen in de geheimzinnige binnenlanden van Afrika. Werd eerst geen enkele poging gedaan, om haar moedigen dood op de plaats, waar zij leefde en stierf, aan de vergetelheid te ontrukken, eindelijk zou Nederland — op mijn aandrang — toonen, dat,

waar de mannen des oorlogs, wier roem gepaard gaat met bloed en tranen, vaak zoo uitbundig worden verheerlijkt, het ook zijn tol van eerbied wilde betalen aan deze martelares der werken des vredes, aan deze te lang vergeten Heldin der Wetenschap.

Immers, het „Koninklijk Nederl. Aardrijksk. Genootschap" zou een zuil te harer eere doen oprichten bij Mourzouk. Doch deze kon niet worden geplaatst uit vrees voor vernieling door de Touaregs. Zelfs een gedenksteen in haar woning te Tripoli, in of naast de tegenwoordige Hammam (Moorsch badhuis), werd niet oorbaar geacht. *Er zal nu met een zerk op het Engelsche kerkhof worden volstaan.*

HOOFDSTUK IV.

EEN UITSTAPJE NAAR ALGECIRAS EN MAROKKO IN 1906.

NOUS NE VOYONS JAMAIS QU'UN SEUL COTÉ DES CHOSES:
L'AUTRE PLONGE EN LA NUIT D'UN MYSTÈRE EFFRAYANT.
VICTOR HUGO.

a. Naar Algeciras.

LAAT in den nacht was ik langs een donkeren hobbeligen weg in het eenige, uiterst primitieve hôtel van het Andaloesische stadje Marchena aangekomen, dat ik weer voor dag en dauw moest verlaten. Die morgenstond in dat zeer oude plaatsje, waarvan men den antieken naam heeft vergeten, deed mij sterk denken aan mijn ontwaken, enkele jaren geleden, in een Kabylendorp van Algerië; ook hier vervallen muren langs glibberige modderwegen, waarop alleen geiten, ezels en kinderen te zien waren, vele mannen in zalige rust tegen de deurposten leunden, en slechts een enkele met het geweer onder den arm statig voorwaarts schreed, terwijl de doodsche stilte alleen door het gemekker der geiten en het gebalk der ezels werd verstoord.

Van Marchena naar Osuna gaat de weg door een uitgestrekte vlakte, waar nu eens weelderige graanvelden golfden, dan weer vette grasweiden onze oogen streelden, terwijl donkergroene olijfbosschen teekening gaven aan het tafereel; het is een zijtak van de nabij Granada ontspringende Genil, die door zijn water aan dit gedeelte van het dorre Spanje deze vruchtbaarheid schenkt. Verderop wordt slechts brak water gevonden. Steeds stijgende liep de lijn langs minerale bronnen, wijzende op eeuwenoude vulkanische werkingen, terwijl links de hooge toppen der Sierra Nevada (Sneeuw-geb.) zichtbaar werden. Dan Bobadilla, een afgelegen station, waar de lijnen naar Malaga, Granada, Algeciras (Gibraltar), Cadiz en Sevilla haar kruispunt hebben; en uiterst langzaam rolde de trein verder door een eentonige hoogvlakte: langs Teba, waaraan de voormalige Keizerin Eugénie haar gravinnen-titel ontleende en Ronda, te midden van een prachtvol bergen-amphiteater, en eenmaal bewoond door de meest gevaarlijke smokkelaars en meest bekwame paardenfokkers van Zuid-Spanje, thans door vreedzame meelfabrikanten en boomkweekers vervangen; dan wel bezocht door toeristen, die de Trotsche Kloof (Tajo) van de Guaiaro-rivier komen bewonderen.

In de omstreken was de bodem goed bewerkt en van steenen gezuiverd; zag men hier en daar een gemetselde waterleiding langs een rand van zware ravijnen, waardoor de teelt van olijf- en amandelboomen mogelijk was geworden; verwaarloosde wouden van kurk-eiken; de

armoedige rieten hutten van San Roque, — en onder de bogen doorrijdende van een oud aquaeduct der Mooren, van waar men een fraai vergezicht heeft op de groote baai van Algeciras, de kalkrotsen van Gibraltar en de Noordkust van Afrika, komt men de stad der Confederatie binnen.

Algeciras, de verbastering van den Arabischen naam voor „het Groene Eiland", werd reeds in 713, twee jaren nà hun landing onder Tarik, door de Mooren gesticht. Ondanks zijn fraaie ligging en zijn heerlijk klimaat, wijst alles er op achteruitgang en verval: nauwe en steile straten; de eenige brug voor rijtuigen onberijdbaar (waarom men ter eere van de vreemde gezanten er een tweede naast liet bouwen); terwijl buiten dit stadje van 13.000 inwoners verkeerswegen nauwelijks aanwezig zijn. Het Spaansche kenmerk vond men er terug in de mooie vrouwen met haar donkere oogen, de snel naar den dolk grijpende mannen, en den bluf, waarmede zelfs de voorstellingen van een onbeduidend theatertje werden aangekondigd. Op groote plakkaten las men daar dat heden zou debuteeren (doch dit „hoy", d. i. heden duurde dagen lang) de groote — en nu volgt een der rijkste woorden, wat het aantal lettergrepen betreft — de... (ik schreef het letterlijk over) de „lentiplastigromomimocoliserpentegraph". Oef!

Door de conferentie van de vertegenwoordigers van 13 Mogendheden was er nu in dit anders zoo stille plaatsje veel leven en vertier; men schat de extra-inkomsten uit dien hoofde, gedurende deze 10 weken verkregen, op niet minder dan fr. 500.000. De hôtels waren overvol, en voor een benauwd kamertje, zonder licht of lucht, wist men dwaashooge prijzen te bedingen. De aanwezige villa's waren door enkele gezanten gehuurd, terwijl de anderen in het op de heuvels gelegen Reina Christina-hôtel een onderdak hadden gevonden. De Marokkaansche afgevaardigden hadden zich met hun harems in een waar lustoord wat meer verdekt opgesteld. Op een wandeling in de omgeving van het Christina-hôtel wees men mij op een plek, uitnemend geschikt om met de tegenwoordige kanonnen het vlak daartegenover gelegen Gibraltar, het „onneembare", te verpletteren. Reeds hadden de Spanjaarden daar enkele jaren geleden de emplacementen gereed gemaakt en de fundeeringen gebouwd voor de zware stukken geschut, die aan het strand lagen; doch Albion had een spaak in het wiel gestoken, het voltooien dier batterijen belet, en den opvoer der kanonnen verboden; het zwakke Spanje moest wel gehoorzamen.

In de groote glazen veranda van het zoo even genoemde hôtel was 't een aardig gezicht, aan talrijke kleine tafeltjes al die gezanten met hun attaché's gedurende den maaltijd waar te nemen; een klein vlaggetje

te midden der schotels gaf aan tot welke natie zij behoorden, terwijl aan de andere tafeltjes een mengelmoes van talen bewees dat de correspondenten van de grootste bladen der gansche wereld daar te zamen waren. Aangezien ik in de gelegenheid was met velen dezer deelnemers en toeschouwers der Conferentie, die weken lang gansch Europa in spanning hield, kennis te maken, trof het mij, hoe de vertegenwoordiger der duitsche regeering, Tattenbach, met een zijner felste tegenstanders, den Engelschman Nicholson, vriendschappelijk keuvelde, en zij gearmd samen rondwandelden; alleen op het gelaat van den gezant van Frankrijk, Révoil, las men de sporen van zorg, en het gevoel der zware verantwoordelijkheid, in deze dagen rustend op hen die over den oorlog of den vrede in Europa zouden beslissen.

Volgens de geruchten was de houding der Duitschers, vooral in de eerste dagen der Conferentie, ruw en uittartend, en wel waren er oogenblikken, dat het gevaar van een vreeselijken krijg verre van denkbeeldig was. Later is hun houding wat verzoenlijker geworden, en na vele en langdurige onderlinge besprekingen tusschen de verschillende vertegenwoordigers, na veel tijdverslindend wachten op nieuwe instructiën der Regeeringen, is althans voorloopig de wereldvrede bewaard gebleven. Vele correspondenten waren in hun uitingen nog al oorlogzuchtig gestemd, hadden nauwkeurig de kansen van een oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk—Engeland berekend, en begonnen uit verveling, toen de Conferentie zoo lang duurde, onder elkaar alvast oorlog te voeren, door duëls te beramen, die gelukkig niet doorgingen. De aanwezigheid van een groot deel van het Atlantische eskader; de dagelijksche oefeningen met dynamietbommen te Gibraltar, en de strenge contrôle op elk bezoeker dezer rotsvesting uitgeoefend, wezen, evenals sommige troepenbewegingen in Duitschland, er wel op, dat reeds voorbereidende maatregelen voor het geval van oorlog werden genomen. Frankrijk heeft niet minder dan 195 millioen francs extra uitgegeven, om zich gereed te houden bij een eventueelen aanval op de Oostergrenzen. Wie weet van welke kleinigheden het wellicht heeft afgehangen, of de grootste ramp, die ooit de geschiedenis boekstaafde, over het oude Europa ware losgebarsten! Naar sommigen beweren schijnt Koning Edward, te Biarritz zijnde, een machtigen invloed ten goede, ten bate van den vrede dus, te hebben uitgeoefend.

Wie de zaken nog met de meeste onverschilligheid volgden, waren de het nauwst bij de Conferentie betrokkenen: de Marokkaansche afgevaardigden; hoe meer tweespalt er in den boezem der vergadering merkbaar was, hoe vroolijker zij de zaken inzagen, maar den dag, dat de zaak feitelijk beklonken was en er geen verstoring van den vrede meer

was te vreezen, trof het een ieder hoe teleurgesteld en neerslachtig hun bruine tronies er uitzagen. Dit gezantschap bestond uit den 80-jarigen Mohammed hadji Torris en den 75-jarigen Mohammed hadji Soffei, beiden rijk; „want," zeide mij een bewoner van Tandzjer, „zij zijn langen tijd douane-ambtenaren geweest!" De derde, Mohammed al Mokri, was de gunsteling van den Sultan, en moest zorgen voor diens „menus-plaisirs" en des Sultans geldtrommel beheeren, wat hem geen windeieren schijnt te hebben gelegd. Ook schenen de instructiën van hun Heerscher in hoofdzaak hierop neer te komen: dat zij zouden toestemmen in alle eischen welke de Souvereiniteit (die hij niet bezit) zouden handhaven en zijn geldelijke inkomsten vergrooten.

Onder de vele Mooren, die in hun witte burnous statig door de straten van Algeciras rondwandelden, werden blijkbaar ook vele tegenstanders van Sultan Abdoel Aziz aangetroffen. Zoo maakte ik kennis met een Sherif van een der machtigste stammen in Marokko, die zich weinig gunstig over hem uitliet; gedurende mijn aanwezigheid kwamen zendelingen van den Pretendent, waarvan de hoofdleider was een extailleur de Paris, die een perkament overbracht, geteekend door talrijke machtige Sherifs en Caïds uit alle oorden van dat land, waarbij zij de souvereiniteit van den Sultan niet erkenden, en protest aanteekenden tegen de besluiten, in verband daarmede door de conferentie genomen. Ook werden aan sommigen onzer invitatiën uitgedeeld, om zijn kamp bij Melilla te komen bezichtigen, waaraan Mad. de Gast, op avonturen tuk, gehoor heeft gegeven.

De Pretendent, Jilali el Zashouny, meestal de Roghi [1] genaamd, schijnt langs dat deel der kust zeer gezien te zijn en een grooten invloed te bezitten; hij acht zich sterk genoeg, om voor Noord-Oost-Marokko zijn eigen aangelegenheden zelfstandig met de mogendheden te behandelen en de verlangde hervormingen door te voeren, waartoe Abdoel Aziz niet in staat zal blijken te zijn. Na afloop der bebouwing van de akkers tusschen Saïda en Oedzja verwachtte men een nieuwe aanvallende beweging zijnerzijds, en werkelijk zijn, blijkens latere berichten, die gevechten niet uitgebleven. Deze man van geringe afkomst, deze dappere roover, wiens gelaat eenige gelijkenis heeft met dat der echte Sultans-familie, verkreeg zijn aanhang op zeer eigenaardige wijze: door steenen in fransch goud te veranderen, door dooden in hun graf te doen spreken, enz., wist hij de domme Moorsche bergroovers te hypnotiseeren en aan te vuren tot den krijg tegen den „ongeloovigen"

[1] Deze is later op gruwzame wijze door des Sultans opvolger omgebracht, na in een ijzeren kooi gesloten op een kameel te zijn rondgereden.

en „onwettig” geboren Sultan [1]. Ook vond hij krachtigen steun van europeesche avonturiers en fransche en spaansche vluchtelingen, die zijn staf vormen en zijn artillerie aanvoeren; indien het juist is, wat Dawson in zijn „Truth about Morocco” beweert, dan zou hij in zijn campagne door fransch goud worden voortgeholpen, wat meteen zijn tooverkunst zou verklaren.

En zoo zaten dan de vertegenwoordigers van 13 groote en kleine Mogendheden te Algeciras bijeen, om een oplossing te zoeken voor de

b. Marokkaansche kwestie.

Ontdaan van alle sluiers, achter welke men haar ware gedaante heeft willen verbergen, was deze geheele kwestie niets anders dan een uiting van koloniale hebzucht. In de onmiddellijke nabijheid van Spanje gelegen, was Marokko reeds sedert eeuwen een begeerlijke prooi voor deze Mogendheid, die echter te zwak bleek, om iets meer dan enkele waardelooze punten aan de zeekust in bezit te houden. Engeland, door Gibraltar de overbuurman, had reeds eenmaal Tandzjer bezeten, en zou niet gaarne zien dat een tegenstander zich nestelde aan de andere zijde van den ingang naar de Middellandsche Zee, en dus op den weg naar Indië. Nu het zich echter in der minne over de verdeeling van het koloniale bezit met Frankrijk had verstaan, zou aan dit laatste land voortaan de vrije hand worden gelaten.

Nu had dit, begeerig om zijn Noord-Afrikaansche Rijk uit te breiden, reeds sedert jaren de annexatie voorbereid, althans getracht haar te vergoelijken. De opstand van den Marabout Bou-Amena in de oase van Figuig, nabij de grenzen van Zuid-Oran gelegen, was een welkome gelegenheid om dit gebied te tuchtigen en den franschen invloed in dat deel van Marokko uit te breiden. Evenals de voorgewende aanvallen van Khroumirs in 1881 de aanleiding waren om Tunesië onder fransch protectoraat te stellen, deden nu weer soortgelijke verhalen dienst om de noodzakelijke bescherming der Algerijnsche grenzen aan te toonen, een bescherming die zich liefst tot aan den Atlantischen Oceaan, dat is over een afstand van 12 à 1300 kilom., zou moeten voortzetten; ook de opstand van den Pretendent was niet onwelkom, waarbij fransche taktiek en fransche wapenen, — hetzij dan al of niet met medewerking der Regeering — hun dienst deden.

De fransche regeering was echter verstandig genoeg om niet meer het woord „protectoraat” te gebruiken, dat in de laatste jaren steeds met wantrouwen wordt begroet; men sprak nu van „une pénétration

[1] Abdoel Aziz is de zoon eener Circassische slavin, die aan den voor-vorigen Sultan werd geschonken.

pacifique", doch dit mag ons niet blind maken voor het feit, dat zoo spoedig de kans gunstig is, Marokko een deel zal worden van het overzeesch Empire, nu Egypte aan Engeland werd afgestaan [1]. De maatjes kennen elkaar, en Frankrijk kocht aldus tegen hoogen prijs van Engeland de huid van den beer, die echter nog niet geschoten is. Want er verschenen kapers op die oude zeeroovers-kust: met Spanje had Frankrijk het op een accoordje gegooid door geheim gebleven beloften; met Italië was een stille overeenkomst in verband met Tripolitanië aangegaan [2]; Rusland, na zijn nederlagen in het Verre Oosten, had rust noodig; Oostenrijk-Hongarije was door binnenlandsche beroeringen verzwakt; alleen Duitschlands positie in Europa hadden de diplomaten blijkbaar vergeten. En juist Duitschland, de sterkste commerciëele en militaire Mogendheid in Midden-Europa, heeft een stokje gestoken voor deze poging tot boedelverdeeling aan de Middellandsche Zee. In hoeverre het daarin slagen zal, moet de toekomst ons leeren; doch Frankrijk zal niet licht gedoogen, dat een andere Mogendheid zich vastzet op de Noordkust van Afrika, in Marokko, dat onmiddellijk aan zijn provincie Algerië grenst, in een rijk, tot hetwelk millioenen der bewoners van zijn Afrikaansche Koloniën opzien als het bolwerk van hun geloof, den Islam.

Doch de poppen waren aan het dansen: Duitschland meende reden te hebben, zich verstoord te gevoelen; Von Bülow verklaarde begin Maart 1905 in den Rijksdag, dat Duitschland de rechten van Frankrijk niet kon eerbiedigen, daar het die niet kende, en zich rechtstreeks met den Sultan in betrekking zou stellen; en de Keizer ging, om dit standpunt te bekrachtigen, op 31 Maart te Tandzjer aan land en hield een toespraak, waarin hij des Sultan's souvereiniteit erkende. De verdere regeling der Marokkaansche aangelegenheden zou daarom aan een Europeesche Conferentie worden overgelaten, die 16 Januari 1906 te Algeciras bijeenkwam.

De koks vergaderden maanden lang, om te beslissen met welke saus men de kip zou eten, doch de Moorsche kip toonde zich tamelijk taai en wilde in het geheel niet geslacht worden; en daar de koks er evenmin over eens konden worden wie haar den nek zou omdraaien, duurde het lang, eer de Conferentie eenig resultaat opleverde. En wat dan nog werd verkregen, zal in de praktijk vrij wel onuitvoer-

[1] Jaurès gaf op een volks-vergadering te Parijs, onder leiding van Anatole France gehouden, rondweg als zijn meening te kennen, dat het streven van sommigen, om voor Frankrijk alleen de opdracht tot hervorming der politie te verkrijgen, niets anders bedoelde, dan feitelijk de hand te kunnen leggen op Marokko.
[2] Men leze daarover uitvoeriger in Hst. III: Geschiedenis van Tripolitanië.

baar blijken; wellicht zal, tegen de bedoeling van Duitschland in, het (al of niet vreedzaam) doordringen van Frankrijk in Marokko er nog door bevorderd worden. Geslaagd kon de Conferentie geenszins heeten, al zijn de degens voorloopig in de scheede gebleven.

De geschilpunten, die te berde kwamen en drie maanden lang de geheele beschaafde wereld in spanning hielden, zijn door de uitvoerige verslagen in de dagbladen de meeste lezers bekend; het is voldoende ze hier even aan te stippen:

een Marokkaansche Staatsbank zal worden opgericht, waaraan verschillende Mogendheden het kapitaal zullen verschaffen; enkele financiers zullen daaruit wel voordeel weten te behalen, en Spanje loopt gevaar door het uitdrijven van zijn vele zilvergeld, in Marokko in omloop, zijn zilverkoers te zien drukken en zijn goud-agio weer te zien verhoogen.

De vrijheid van handel zal men handhaven en een scherper toezicht bij de douane uitoefenen; dit zal aan de europeesche havenpolitie worden opgedragen. Of die er in zal slagen den smokkelhandel, in Marokko zoo weelderig tierende, te fnuiken, staat nog te bezien. Vooral de clandestiene invoer van wapenen en munitie, zoowel door Spanjaarden als Franschen en Duitschers, met zeil- en stoomschepen, over land en over zee, heeft er ontzaglijke verhoudingen aangenomen. De Roghi weet daarvan mee te spreken, en menig ambtenaar van den Sherif heeft daaraan zijn fortuin te danken; en of de „backshisch" nu op eenmaal zijn magischen invloed zal verliezen, mag ernstig worden betwijfeld. Wellicht zal men den verkoop van slaven op de markten van Marrakach en Fez, althans bij openbare veiling, kunnen beletten.

De groote publieke werken (rij- en spoorwegen, benevens havenwerken), zullen openbaar worden uitbesteed, wat nog geenszins een afdoenden waarborg oplevert tegen geheime knoeierijen; de gelden daarvoor noodig zullen door leeningen uit Europa moeten komen, terwijl men de belastingen zal herzien.

De voornaamste inkomsten van den Sultan waren die uit de domeinen, de inkomende rechten en de „acher", dat zijn de tienden van het onroerend bezit. Door eenige wijzigingen door hem daarin gebracht, door de talrijke vrijstellingen en ontduikingen, en vooral door het afnemen van zijn invloed, zijn deze inkomsten — van 30 millioen franken in vorige jaren — thans aanmerkelijk lager geworden. Slechts een zeer klein gedeelte der inwoners brengt nog belasting aan den Sultan op; het zijn de onderworpenen, die in de streken genaamd Bled-el-Machzen wonen, en die nauwelijks 1/5 gedeelte van

Marokko vormen. De overblijvende inwoners, die het Bled-es-Siba bevolken, weigeren hun belasting op te brengen, doch worden door hun eigen stamhoofden en de aanvoerders der opstandelingen uitgeplunderd. Het plan bestaat, de heffingen onder den naam van „sokhra" en „mouna", door en van de ambtenaren geheven, door vaste indemniteiten te doen vervangen, en de collectieve verantwoordelijkheid van de stammen, waarop de „erama" berustte, op te heffen, terwijl voortaan ook de Europeanen hun deel der lasten zullen moeten dragen. Dat echter de Staatsinkomsten, in dit land van verval en toenemende armoede, voldoende zullen blijken om de talrijke hervormingen, zoo dringend noodzakelijk, door te voeren, mag ernstig worden betwijfeld; en hoe deze dan nog tot stand te brengen in dit land, aan anarchisme ten prooi?

Het voornaamste geschilpunt, en waarbij de meeningen het heftigst tegen elkander botsten, was dat over de politie. Politie en leger staan in Marokko in nauw verband; Frankrijk wilde de leiding daarvan in handen nemen, Duitschland drong aan op een internationale regeling; en na lange discussiën is dit aldus geschikt, dat Frankrijk en Spanje de politie zullen beheeren in de acht aangewezen havens, en dat een neutrale Mogenheid, Zwitserland, daarop het oppertoezicht zal uitoefenen. Gelukkig dat Nederland de hem eerst toegedachte rol van de hand wees en zich niet in dat wespennest heeft willen steken, waardoor bij een (niet onwaarschijnlijken) moord op een zijner onderdanen gepleegd, ernstige conflicten zouden kunnen ontstaan.

Het eenige punt waarover allen het roerend eens waren, was de handhaving der zelfstandigheid van het land en van de Souvereiniteit van den Sultan; alleen klinken deze woorden wel wat zonderling in den mond van vreemde Mogendheden, die zich opmaken om in dit Afrikaansche land van Mohammedanen de financiën, de belastingen, de staatsbank, openbare werken en douane benevens politie te organiseeren, en er dus vrij wel elke zelfstandigheid aan te ontnemen.

Wil men de vermoedelijke resultaten der Conferentie van Algeciras kunnen beoordeelen, dan is een nadere studie der toestanden van land en volk noodzakelijk, en om daarover nadere gegevens te verzamelen, maakte ik een tweetal reisjes naar Marokko.

c. Land en Volk van Marokko.

Marokko of het Sultanaat Maghreb-el-Aksa (d. i. van het Uiterste Westen) ligt in het Noord-Westelijk deel van Afrika, waar het Atlasgebergte zijn hoogste toppen heeft (3500 m.), die tot in de zône

der eeuwigdurende sneeuw reiken. Scherp is de scheiding tusschen die gedeelten van het land; dat, naar den Atlantischen Oceaan gekeerd, is rijk aan water, aan groene velden en bosschen op de berghellingen; en de andere zijde, naar de Sahara gericht: hier is alles droog, dor en kaal. In het eerste vindt men de vruchtbare streken met zacht klimaat en velerlei soort van voortbrengselen; in het andere is elke cultuur slechts op kleine schaal mogelijk bij de bronnen der valleien, zoolang niet door betere bewaring van het regenwater in dit euvel zal worden voorzien.

Evenmin als geographisch en staatkundig, bestaat er ethnographisch één Marokko, wel méér dan één. In hoofdzaak bestaat de bevolking uit een viertal rassen met menigvuldige kruisingen; men schat er het aantal Berbers op 4.0, dat der Arabieren en Mooren op 3.6 millioen, der Joden op 150 duizend en der Negers en Kleurlingen op 250 duizend, in het geheel dus ongeveer 8 millioen inwoners. Groot is het verschil tusschen de bewoners der steden en de Nomaden der groote vlakten; tusschen de bergbewoners en de Israëlieten, die beiden de physionomie van hun ras nog het zuiverst bewaarden.

De oer-bewoners zijn de Kabylen, ook „Berbers" genoemd, waarvan velen regelmatige europeesche gelaatstrekken hebben; geen donkere, maar bruine, soms blauwe oogen, en die zonder hun Oostersche kleeding veel overeenkomst zouden vertoonen met een door de zon gebruinden Germaan. Vooral onder de Rifbewoners is het aantal blonden groot, doch deze laatste vertegenwoordigers van de oude piraten der Barbarijsche kusten toonen zich zeer vijandig tegenover alle vreemdelingen. Feitelijk onafhankelijk van den Sultan, bezitten deze stammen in hun „djemâas" (gemeenten) een democratische Regeering, en hoe onwetend ook in zake de dogma's, huldigen zij de leer van Mohammed.

De Arabieren wonen voornamelijk in de steden, en zijn de afstammelingen der voormalige veroveraars; de Joden werden in vroeger eeuwen uit Spanje hierheen gedreven, spreken meestal nog Spaansch en bezitten de schoonste vrouwen. De Negers werden vroeger jaren meestal als slaven uit de binnenlanden aangevoerd en worden nog wel op de markten verkocht; in de steden is hun ras erg vermengd, doch met de trotsche Berbers heeft nooit kruising plaats.

Ook het lot der vrouwen loopt verre uiteen. Terwijl de Arabieren hun vrouwen opsluiten en dezen nooit ongesluierd zich op straat mogen vertoonen, loopen de Berbervrouwen vrij rond met ongedekt gelaat. De polygamie is wel is waar uitzondering bij de Arabieren en komt bijna alleen onder de rijken voor, die zich op de slavenmarkten

voorzien en vaak de kinderen laten verminken; doch de degradatie en onzedelijkheid schijnen er ontzettend te zijn; zoowel vrijen als slavinnen worden er onwetend gehouden en vervallen aldus tot het grofste bijgeloof.

De vrouwen der Berber-stammen daarentegen oefenen in haar kring dikwijls een heerschappij uit, waarvoor de man zich onvoorwaardelijk buigt; in de huishouding en bij de opvoeding is de vrouw de baas, en vaak heeft zij door haar hoogere intelligentie ook in aangelegenheden, het bestuur en den stam betreffende, een zeer gewichtigen invloed. Zij weet haar vrijheid en waardigheid hardnekkig te verdedigen tegen Islamietische invloeden. Zelfs bij die vreeselijke volksgewoonte, de bloedwraak, treedt de vrouw als verzoenend element op: bereikt de door grimmige vijanden vervolgde een vreemden stam en gelukt het hem een kus te drukken op de borst eener ongehuwde vrouw, dan is hij lid geworden van den stam, die hem voortaan beschermt, en moeten de vervolgers hem verder ongemoeid laten.

Voor vreemdelingen schijnt de onveiligheid in Marokko niet zoo groot te zijn als vooral de fransche bladen beweren; wel is het reizen er duur en lastig, doch buitengewone gevaren zijn daaraan niet verbonden. Persoonlijk heb ik het niet verder gebracht dan een dagreis naar kaap Spartel en naar de grotten van Hercules, de plek waar reeds Strabo van spreekt en die Procopius bezong. Slechts vergezeld van een Negerjongen om op de muilezels te passen, volgde ik het rijpad dat dwars over de „Jodenrivier" gaat, langs de eenige brug die in heel Marokko te vinden is; voorts ging het door eentonige, dorre, steenachtige streken. Daar kwam ik heele reeksen mannen, vrouwen en kinderen tegen, die langs de steile hellingen zware bossen brandhout naar de markt brachten. Hier en daar zocht een kudde wat voedsel op de heuvels; enkele Nomaden hadden er hun tenten opgeslagen; op geregelde afstanden stonden schildwacht-huisjes, waarin soldaten met hun gezin vertoefden; en nu en dan ontmoette men Berbers met echte roovergezichten en steeds het geweer in de vuist. Niet ver van Tandzjer zag men aan het strand de villa liggen van den Amerikaan, die eenigen tijd geleden door roovers was opgelicht, en tegen een hoogen losprijs door den Sultan moest worden vrijgekocht. Volgens mijn gids, die zich trouwens zeer minachtend uitliet over de Ministers van den Sultan, „tous des voleurs", was deze roof alleen mogelijk geweest, omdat de Amerikaan „l'a bien voulu", en daar hij het losgeld met het bondshoofd wilde deelen. Na eenige uren rijdens langs zeer geäccidenteerd terrein kwamen wij bij Kaap Spartel aan. Eenzaam stond daar, op dat hoekpunt van de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan, de vuurtoren, op kosten van verschillende Mogendheden opgericht. Het is een stevig gebouw, als een klein fort

tegen overvallers beschermd; en boven op zijn steile rots trotseert het alle winden. Wolven, everzwijnen en apen, waar de Spaansche lichtwachter nu en dan wel eens jacht op maakt, worden bij dezen Zuidelijken pijler der poorten van Hercules gevonden. Van een hoogte in de nabijheid heeft men een verrukkelijk gezicht op de beide Oceanen, aan welker stranden zulk een uiteenloopende beschaving zich ontwikkelde.

Zal die van het Westen of die van het Oosten de overhand verkrijgen in Marokko?

Het Bestuur van dit land is tot heden nog op echt Oosterschen voet ingericht; het is zuiver despotisch onder den „E m i r - u l - M u m e n i n" (Vorst der Geloovigen) of den „C h a l i f a t - A l l a h s i - C h a l k i h i", d. i. den Stedehouder Gods op aarde. De Sultan heeft alle rechten; zijn willekeur kent geen grenzen; als absolute heerscher heeft hij eigenlijk geen ministers, doch verwaardigt hij zich adviezen aan te hooren, en vaardigt hij alleen bevelen uit. Het centrale bestuur heet „Maghzen", dat afgezonderd van de bevolking leeft en een afzonderlijke kaste vormt, waartoe de dienaren van het Hof en van den Staat behooren. Door de meest wreedaardige straffen, als geeselen, de handen laten samengroeien, het klinken van ketenen om den nek, dan wel tot hongerdood doemen, trachten dezen hun wil door te drijven.

Toch is het gezag van den Sherif slechts nominaal; een uitvoerend bewind, dat een regelmatige plaats inneemt in de algemeene staatsorganisatie bestaat niet; Souvereiniteit is eenvoudig een herschenschim.

Er werd reeds op gewezen, dat een groot gedeelte van het land tot de „B l e d - e s - S i b a" behoort, dat dus den Sultan alle belasting weigert; in het Zuiden namelijk, waar vele rijke, onafhankelijke stammen wonen, zijn de belastingschuldigen sterker dan de belasting-heffers, en durven dezen zich daar veiligheidshalve niet vertoonen. Ook in het Noord-Oosten en Noord-Westen valt voor den Heerscher weinig te halen: in de andere streken geschiedt de belasting-inning steeds door goed gewapende benden, die tevens voor hun eigen inkomsten zorgen. De soldaten van den Sultan, slecht gevoed, slecht betaald, vormen een troep hongerlijders, die plunderen, deserteeren, hun wapenen verkoopen en vaak den aanhang van den Pretendent, die over meer geld beschikt, gaan vergrooten.

De Vorst, die zich zeer goed rekenschap geeft van zijn vervallen grootheid, vertoont zich niet eens meer in het publiek en blijft opgesloten in zijn paleis te Fez, de fraaie Residentie, „die als een wit eiland opdoemt uit de groene zee zijner tuinen". T a n d z j e r, de voornaamste havenplaats in het Noorden van zijn Rijk, heeft hij nog nooit kunnen bezoeken; naar de tweede Residentie M a r r a k a c h, zuid-oostelijk van

Fez gelegen, durft hij niet gaan, uit vrees op zijn tocht overvallen te worden door de onafhankelijke stammen. Des avonds waagt niemand der zijnen zich buiten de poorten van Fez, zoodat de Souverein omsingeld is in zijn eigen hoofdplaats [1].

De handel is onbeduidend; voor 1902 werd de totale invoerwaarde geschat op 26.2 en de uitvoer op 19.0 millioen gulden, dus niet meer dan f 5,60 per inwoner, tegen f 460 in Egypte; de handwerksnijverheid beteekent weinig meer; voor de verbetering der veeteelt wordt niets gedaan; de primitieve landbouw kan zich niet ontwikkelen door gebrek aan water. Wanneer men echter de massa's water, die jaarlijks van het Atlasgebergte door een aantal rivieren en beken naar zee stroomen, wist te verzamelen en bewaren voor den zomer en de regenarme winters, dan kon een groot deel van Marokko in een prachtige oase worden herschapen. Dan zou de landelijke bevolking het geheele jaar door werk hebben, en de lust om deel te nemen aan de onderlinge twisten verminderen; dan zou het land (ook door de katoenteelt, als in Egypte) tot bloei en welvaart kunnen geraken.

Doch aan de tegenwoordige hiërarchie van diefstal, omkooperij en knevelarij zou tevens een einde moeten komen. De Sultan en zijn ministers berooven de hoogste ambtenaren, dezen de lageren, terwijl de laatsten het wederom verhalen op de bevolking, die zich liever onderwerpt aan de gevaren van misoogst en ellende, dan te arbeiden voor iets wat haar toch ontroofd zal worden. De heerschappij van den „backshisch", waardoor men stilzwijgen en straffeloosheid koopt, moet eerst worden gefnuikt; het smokkelen der douane-beambten, die in 1905 een geheel schip, de „Magazan", verzwegen, moet onmogelijk worden gemaakt, en de verkoop der ambten door een beter stelsel worden vervangen. Thans wordt die arme bevolking beurtelings door droogten, cholera, sprinkhanen en ambtenaren geteisterd, en de laatste plaag is wellicht wel de ergste.

Gedurende mijn verblijf heerschte er gebrek in het binnenland. De laatste oogst was mager geweest; de hebzuchtige Viziers kochten hem in massa op, vormden een soort van trust, en eischten buitensporige prijzen voor het volksvoedsel. De tarwe steeg van 70 tot 375 metkal per karoba, de haver van 25 tot 240, en zoo voorts. In de straten van Fez zag men overal stervenden, die met hun gebroken oogen smeekten om hulp, doch de kracht niet meer hadden om op te staan of een bede te uiten. In Marrakach trachtte de helft der bevolking door arbeid eenige stukken koper te verdienen om voedsel te koopen,

[1] Kort daarna is de Sultan door zijn oom Mouley-el-Hafid van den Troon verdreven.

STRAAT IN OUD-BISKRA.

de andere helft (vertelde mij een Engelsch consul) was „starving to death!" De bedelaars komen naar de steden, want op het platteland is weinig te vinden, en velen graven tevergeefs naar boomwortels in den grond; de stadbewoners durven hun stad niet verlaten, uit vrees voor de roovers die er omheen zwerven.

Reizigers verhalen van geheele benden uitgehongerden langs de wegen;

wezens in vodden gehuld, walgelijk van vuilheid, met onnatuurlijk groote, holle oogen in het door lijden en ontbering vermagerde en verwrongen gelaat. Velen sterven plotseling door buikvliesontsteking; de miasmen van poelen en vuilnishoopen deden besmettelijke ziekten ontstaan; de typhus richtte vreeselijke verwoestingen aan, en bij honderden werden de lijken weggeworpen. Gelukkig schijnen later de regens te zijn doorgekomen en beloven groenende velden een goeden oogst. Het volk echter heeft alle hoop op betere tijden verloren; het sterft van honger en ellende; maar prevelt slechts met echt Oostersch fatalisme: „Het stond geschreven! Allah's wil geschiede!"

En terwijl die voedingsschaarschte heerschte en er zoo onnoemelijk veel gebrek werd geleden; terwijl karavanen van kameelen beschikbaar waren om het graan van de kust naar het hongerland te kunnen vervoeren, werden deze dieren in beslag genomen voor het transport der marmersteenen, waarmede de Viziers de vloeren beleggen der paleizen, die zij bouwen met het geld der buitenlandsche leeningen!

d. Zal de Conferentie redding brengen?

Niet met het doel om redding te brengen, kwamen de gezanten der Europeesche Mogendheden bijeen: het was daar een zuivere strijd van politieke en economische belangen. Nederland en Zweden, België en Portugal hadden bij deze kwesties weinig of geen belang; zij wilden zich liefst niet mengen in de twisten der grooten; hun rol te Algeciras was van ondergeschikten aard. Italië had meer het oog op Tripolitanië en vreesde terecht in Duitschland een machtigen mededinger naar het bezit daarvan te vinden. Spanje is blijkbaar door Frankrijk, sedert de geheime afspraak van October 1904, gepaaid, en voelde zelf te zwak te zijn, om in deze eeuw in Marokko nog een gewichtige rol te spelen; het vergenoegde zich de schildknaap te wezen van zijn eenigen buurman [1]. Rusland schaarde zich onbeschroomd aan de zijde van den Franschen bondgenoot, ondanks de liefdediensten, hem door de pruisische regeering bewezen. Oostenrijk bleef den Driebond getrouw; het had in dat deel van Afrika niets te winnen of te verliezen. Noord-Amerika speelde den handigen makelaar, en zat op den uitkijk of er voor den Yankee ook iets viel te halen. Het geheele verloop der beraadslaging geeft den indruk van een scherp tournooi tusschen Frankrijk en Duitschland, wie den meesten invloed in Marokko zou verkrijgen. Engeland, dat door de overeenkomst, 14 April te Londen gesloten, Europa in dezen voor een „fait accompli"

[1] In 1910 werd het, door een aanval der Moorsche stammen, tot een kostbare expeditie gedwongen.

AVONDGEBED IN DE WOESTIJN.

had gesteld, wierp al zijn gewicht in de schaal, om de economische aanhechting van dit deel van Afrika voor Frankrijk voor te bereiden.

In schijn zou Duitschland de mooie rol spelen; het wilde geen bijzondere voorrechten, doch trad op als verdediger van de internationale belangen en de politiek der open deur voor allen; het wilde zich houden aan de oude overeenkomst, met medewerking van velen te Madrid gesloten, en dus alleen den bestaanden rechtstoestand verdedigen; daarom, en daarom alléén, had Keizer Wilhelm II de mise-en-scène te Tandzjer voorbereid en de Rijkskanselier zijn wapengekletter laten hooren. Feitelijk had dit machtsvertoon en dit doordrijven van de Conferentie geen ander doel, dan te trachten in te grijpen bij de boedelverdeeling aan de Middellandsche Zee, en een deel daarvan te bemachtigen. Want dat zelfde Duitschland, hetwelk zich met zoo'n edele verontwaardiging verzette tegen de „pénétration pacifique" van Frankrijk in Marokko, heeft reeds de eerste stappen gedaan om het „vreedzame binnendringen" in Tripolitanië mogelijk te maken.

Ter conferentie bleef echter Duitschland vrij wel alleen staan met Oostenrijk, „zijn flinken secondant op den vechtbodem" (woorden van Keizer Willem II). De onvoorwaardelijke steun, door Engeland aan Frankrijk verleend, heeft er niet weinig toe bijgedragen, om haar het karakter te geven van een europeeschen raad, die over Duitschland's jongste geweldpolitiek het oordeel heeft geveld. De fransche politiek zegevierde.

Of de vrienden van dat land het daarmede geluk mogen wenschen,

Omstreken van Biskra.

moet ernstig worden betwijfeld. Het zal een geschenk der Danaërs blijken, dat wellicht nog heel wat offers aan goud en menschenlevens eischen zal; Frankrijk heeft de hand gestoken in een wespennest, waaruit het die moeilijk zal kunnen terugtrekken. Het nam een zware taak op zijn schouders, wanneer het dit land ten minste ernst is, om aan de heerschende anarchie een einde en dat rampzalige volk gelukkig te maken. De Kabylen zetten hun roof- en plundertochten voort; de Sultan is machteloos om het goede te doen, zelfs indien hij dat wilde; de ambtenaren blijven stelen en knevelen, en van geen enkele der Marokkanen is medewerking te verwachten. Integendeel, het Mohammedaansch fanatisme heeft nieuw voedsel gevonden; in de Moskeeën wordt openlijk de haat tegen de Europeanen aangevuurd, en op de heilige steden Marrakach en Fez zijn de oogen der geloovigen gericht, in de hoop dat „in West-Afrika een stem zal opgaan, zich voortplantende door de steppen van de Sahara, en door zijn echo Konstantinopel opwekkende uit den dommel.” Nog slaapt het Islamisme, doch wee als het mocht ontwaken!

Ingrijpende hervormingen zijn noodig, doch wie zal ze doorvoeren? De „Maghzen” is daartoe buiten staat; de „Roumi” wordt te veel —

en niet zonder reden — gewantrouwd in zijn bedoelingen, en de tegenstrijdige belangen der Europeesche Mogendheden staan elke flinke verandering in den weg. Van al die voorgestelde hervormingen zal bitter weinig terecht komen; botsingen dan wel moorden zullen niet uitblijven [1], en eenmaal zal Marokko het lot van nagenoeg geheel Afrika deelen en waarschijnlijk met geweld van wapenen in een kolonie worden herschapen. Wie de veroveraar zijn zal, moet de toekomst leeren; dit zal afhangen van den verderen loop der wereldhistorie.

Doch wie dat ook wezen moge, — of de schoone beloften zullen worden vervuld, mag ernstig worden betwijfeld; andere drijfveeren dan het welzijn der overwonnen volken beheerschen nog altijd de koloniaal politiek. Werkelijke beschaving, welvaart en geluk hebben de Europeesche Mogendheden in hun koloniën nog nooit en nergens gebracht; zou Marokko daarop een uitzondering vormen?

[1] Nadat dit geschreven werd, is de moord op den Franschman Sabatier langs het wandelstrand te Tandzjer dit komen bevestigen.

Oase van Tolda.

HOOFDSTUK V.

OVER DE BEVLOEIING IN DROGE STREKEN DOOR HET BEWAREN VAN REGENWATER.

a. Inleiding.

ALLE WATER, ALLE SLIB, NAAR DE AARDE;
ZOO MIN MOGELIJK VERLOREN IN DE ZEE.

IN zijn cirkelgang uit de wolken naar de continenten en oceanen oefent het *water* een machtigen invloed uit op het leven, zoowel van menschen als van dieren en planten. Door zijn verandering van aggregaattoestand, waardoor het nu eens warmte opneemt dan weer afstaat aan de aarde, en de temperatuurverschillen verlangzaamt, is het water de groote regelaar van de warmte op onze planeet; tevens is het een der voornaamste factoren der beschaving en der verkeersmiddelen van het menschdom. Bijna geen enkele industrie kan het water missen; elke

landbouw is onbestaanbaar zonder de aanwezigheid van het vocht, waaraan steden en dorpen hun ontstaan danken, op plaatsen waar anders zou heerschen de doodsche stilte der woestijn.

Reeds jaren geleden, toen ik de vlakten van *Algerië* doorkruiste, waar een vruchtbare bodem, door slechte verdeeling van den regen, slechts in enkele jaren een loonenden oogst geeft, en voedingsschaarschte periodiek weerkeert, had ik 't groote nut van waterverschaffing gevoeld. Op mijn tochten langs de Beneden-Windsche eilanden onzer kolonie *Curaçao*, had ik de overtuiging opgedaan, dat zij zonder betere waterverdeeling noodlijdend zullen blijven; doch nooit had ik zoo diep gevoeld de hooge waarde van een rationeel gebruik van het regenwater, dan toen de omstandigheden mij dreven naar het *„España arida"*, de droge en dorre streken van het Iberische Schiereiland [1].

En tòch, hoe geheel anders kon dat zijn, want dat gebrek aan water is niet zoozeer een gevolg van onvoldoenden regenval, dan wel van zijn onregelmatigheid, waardoor het vruchtbaarmakende water niet beschikbaar is op den goeden tijd, en van de snelheid waarmede het vocht weer van den bodem verdwijnt, hetzij door den snellen afloop naar zee, dan wel door de zoo spoedige verdamping in de warme luchtstreken.

Deze beide factoren, waarop de irrigatie-ingenieurs te weinig hebben gelet, zijn de grootste hinderpalen, waarmede de landbouwer in warme en droge landen te kampen heeft.

Het hemelwater toch wordt in drie deelen gescheiden:

1. Het grootste deel *verdampt* en vermengt zich met de atmosfeer; verdwijnt dus spoedig zonder nut voor de vegetatie, om, door den wind voortgedreven, op andere plaatsen, vaak in zee, neer te vallen.

2. Een ander deel *stroomt langs de oppervlakte* der hellingen, sleept alle oplosbare stoffen van den aardbodem mede en vormt beken en rivieren, die het levenwekkende water en het vruchtbaarmakende slib naar zee wegdragen.

3. Het laatste deel *dringt in den bodem*, zoekt steeds dieper grondlagen op tot het ondoordringbare terreinen nadert, en komt dan langs de helling afglijdende door meer of minder talrijke openingen (bronnen) weer te voorschijn, om met meer regelmaat de rivieren aan de oppervlakte aan te vullen. Een deel van dit opgeslurpte water wordt ver-

[1] Die hooge waarde blijkt wel hieruit, dat in *Algerië* de koop- of huurprijs van grond door bevloeiing stijgt met 400 pCt., dus van 1 : 5 en in *Spanje* 2 : 5 als minimum. In *Valencia* schat men de onbevloeide gronden op hoogstens 1000 pes. per hect. de bevloeide echter op 5000, ja soms 11000 pes. (Jean Brunhes, L'irrigation).

bruikt door de wortels der planten, dan wel komt ten goede aan mensch en dier.

Het percentage dezer verdeeling is zeer ongelijk, afhankelijk van ligging en klimaat, van de helling der terreinen en den toestand der oppervlakte (aarde of rots), en is moeilijk te berekenen, daar, jammer genoeg, voldoende waarnemingen ontbreken. Door directe metingen zou men *a*. de totale hoeveelheid water die in een bepaald stroomgebied verdampt, moeten nagaan; *b*. den afvoer der rivieren moeten opnemen, om uit het verschil tusschen de totale hoeveelheid regenwater en de som dezer beide verliezen (a + b), het deel *c* daarvan dat binnendrong in de aardkorst, te kunnen berekenen. Dan zal in den regel blijken, dat de verdamping *a* grooter is dan het geabsorbeerde water *c*; dat *b* de rivieren hoogstens 1/2 of 1/3 van den regenval opnemen [1]; dat enkele stevige regens gedurende den planttijd beter zijn dan vele kleine, daar alsdan de verdamping (vooral in de tropen) naar evenredigheid veel grooter wordt. Ook zal men dan vinden, dat de hoeveelheid water door den plantengroei verbruikt, gering is, vergeleken bij de groote hoeveelheden die door verdamping verloren gaan.

Van de massaas regenwater die jaarlijks op de landen vallen, komt dus slechts een klein deel in de rivieren terecht, en daarvan wordt een nog kleiner deel gebruikt voor de bevloeiing. Dat kan anders worden, wanneer men wilde reageeren tegen de nog heerschende neiging, om het water langs de dalbodems zoo snel mogelijk naar zee te zenden, door het juist zooveel mogelijk tegen te houden en het te bewaren voor later, om daardoor tevens de overstroomingen te verminderen en de vochtigheid der lucht te doen toenemen. Het middel, dat men tot heden nagenoeg uitsluitend daartoe aanwendde, was de aanleg van groote en kleine *réservoirs*.

In *Spanje* reeds dateerende van het begin der XVIe eeuw (1506), waren zij in *Indië* en *Ceylon* al sedert overoude tijden in gebruik; *Frankrijk* bouwde zijn „barrages-réservoirs" eerst na het midden der XIXe eeuw (1866) in eigen land, en enkele jaren later (1873) in *Algerië*. *Duitschland* legde na 1888, voornamelijk ten bate zijner industrie vele „Thalsperren" aan vooral in het Wupper- en Ruhrgebied, en in *Noord-Amerika* werden daardoor in de laatste 30 jaren meer dan 34 millioen hect. dorre streken bevloeid; *Italië, Rusland, België, Oostenrijk* en *Egypte* volgden, en zelfs *Peru* heeft in de Sierra Huarichiri 4000 m. boven den zeespiegel een réservoir aangelegd, terwijl *Australië* niet ten achter bleef. *Britsch-Indië* spant de kroon wat het aantal, *Duitschland*

[1] In *Spanje* neemt men meestal 1/5 aan en bij groote stroomgebieden als dat der Mississippi vermindert dat sterk, zelfs tot 1/100 van den totalen regenval.

wat de capaciteit betreft [1], en *N.-Amerika* voor de stuwhoogte [2].

ROMEINSCHE AQUAEDUCT.

In *Borchardt's Remscheider Stauweiher-Anlage* (1897) wordt een lijst van 450 sperdammen gegeven en hun aantal groeit door hun veelzijdig nut steeds sterker aan. Behalve voor bevloeiings-doeleinden, voor het verschaffen van water tot huiselijk gebruik en voor de industrie, dienen zij nu eens om de nadeelen der overstroomingen te bezweren, dan weer om goedkoope beweegkracht te verkrijgen, elders om de ontginning van goud-, tin- en kopermijnen mogelijk te maken, of om scheepvaartkanalen te voeden, dan wel rivieren bevaarbaar te maken en een meer regelmatig regime te verkrijgen. Vooral in streken, waar het maximum- en minimum-debiet der rivieren groote verschillen aantoont, zooals in *Spanje* bv., waar dit soms niet minder dan 2000 : 1 bedraagt, zal men gaarne tot dit middel van water-bewaren zijn toevlucht nemen. Van Java's rivieren en beken, met haar afwisseling van korte bandjirs en langdurige droogten, stroomende door nauwe kloven, kan ook heel wat meer nut worden getrokken dan tot heden geschiedde. De inspanning op dit gebied bleef verre beneden de behoefte, en zelfs aan een voorloopig onderzoek naar de meest geschikte plaatsen, naar de beschikbare hoeveelheden water, de verdamping, enz. enz., al welke zaken als een onderdeel van het „algemeen irrigatie-plan" moeten worden beschouwd, wordt niet eens gedacht.

Hoe dit zij, eenmaal in de nabijheid zijnde, bezocht ik de voornaamste stuwmuren van *Spanje*, en enkele in *Algerië*, de grootste bestaande in *Duitschland*, en herhaalde malen het monumentale werk in de Gileppe,

[1] Tot heden had den grootsten inhoud het stuwbekken van de Arrizona (N.-Am.) met 85.000.000 m³., doch sinds 1906 werd in het dal van de *Möhne* (Westfalen) een stuwdam gebouwd, die 118.000.000 m³. water verzamelt; doch nog achterblijft *bij den Crotondam* (*New-York*), die 125.000.000 m³. moet opstuwen. De *Assoeandam* in den Nijl vormt een réservoir van 1.000.000.000 m³.; die bij Abilene in de Elmvallei (N.-Amer.) dient voor de bevloeiing van 30.000 acres.

[2] In Arizona ligt er een van 70 m. hoogte; de Saltriver-dam echter in de Verderivier zal 75 m. hoogte bereiken. Zie *R. A. van Sandick: Irrigatie en Landontginning* in het Westen der Ver. Staten van *Noord-Amerika* (*Ingenieur* 1905, No. 15).

bij *Verviers*. Tevens was mijn aandacht gevestigd op andere en betere middelen om van het regenwater meer nut te trekken, door gebruik te maken van de scheuren en holten in den ondergrond, om aldus natuurlijke onderaardsche réservoirs te verkrijgen of kunstmatige te scheppen. Doch vooral trachtte ik op mijn laatste reis door Spanje gegevens te verzamelen over het meer afdoende middel om het regenwater te bewaren, door het in den grond te doen verdwijnen en het later weer te voorschijn te brengen naar gelang van de behoefte. Kan die studie der réservoirs wellicht eenig nut hebben voor onze *Oost-Indische Koloniën*, de beide laatste middelen van waterverschaffing bestudeerde ik hoofdzakelijk in 't belang van het arme, het noodlijdende *Curaçao*.

Men verwachte in deze vluchtig geschreven afdeelingen geen technische, noch minder wiskundige studiën; voor mathematische formules kan men oneindig veel betere bronnen vinden; voor de beschrijving der constructie der door mij bezochte werken zal ik naar waterbouwkundige literatuur en de daarbij onmisbare teekeningen verwijzen. Mijn bescheiden doel is meer, eenige practische wenken te geven, de ervaring te laten spreken; wat de *réservoirs* betreft, enkele bezwaren daartegen op te sommen en eenige gegevens te verzamelen over de nog altijd hangende kwestie der slib-reiniging; en wat de vermeerdering van het *onderaardsche water* aangaat, tot nadere studie van dit ingewikkeld vraagstuk aan te sporen.

b. Open Vergaarkommen.

Het nut van *kleine vergaarkommen* zal wel niemand ontkennen; het is, zij 't op kleine schaal, een uitstekend middel om water, dat in den regentijd overvloedig naar de rivieren stroomt, te bewaren voor de droge tijden, wanneer de landbouw daaraan gebrek heeft. Aangelegd in kloven van het gebergte, in terreinplooien of oude rivier-armen, kunnen zij door een dijk van breuksteen of aarde worden afgesloten, waarbij echter, hetzij door een ijzeren buis op den bodem, hetzij door een overlaat, in den vasten oever iets lager dan de kruin van den dam aangelegd, tegen overstorten moet worden gewaakt. Op *Java* kunnen meestal de dammen door spoeling worden verkregen, doch wordt over aanslibbing door grasvorming geklaagd. Voor de constructie wordt naar het standaardwerk van *J. E. de Meyier*, Bevloeiingen (p. 31 en volg.) verwezen, waar men ook de oorzaken van het veelvuldige bezwijken dezer dammen (slecht aanstampen, steile taluds, niet afwaterende bermen, opvulling met rottende takkenbossen, enz.) kan vernemen. In *Algerië* wordt de afgegraven aarde gebruikt voor de versperring van 1,5 à 2,5 m. hoogte, en bleek een bassin van 4 m. waterdiepte aan

het einde van het warme jaargetijde nog 2,5 m. water te bevatten; in *Britsch-Indië* (vooral Bombay en Madras) zijn deze „tanks" (Javaansche „wadoeks") veelvuldig in gebruik, en met de beste resultaten. Soms kunnen daarvoor bestaande meertjes of plassen worden gebruikt, waarvan men den waterspiegel dan kunstmatig moet verhoogen; ook kunnen daarvoor dienen de kommen, langs wegen in ophooging of spoordijken ontstaan, dan wel gemetselde bakken worden gemaakt (in Spanje „balsas" genaamd), waarin bron- of regenwater wordt opgevangen.

Natuurlijke réservoirs kunnen vaak gemakkelijk worden verkregen door een dam te leggen in de uitwatering van moerassen, bij terreinformatiën als die der „pan's" in Zuid-Afrika, waar diepe en ondiepe, kleine en groote kuilen bij overstroomingen worden gevuld, om aldus, volgens Willcocks, "the best natural reservoirs of the world" te vormen. Ook de rivieren, afdalende uit de eeuwige sneeuw, vinden daarin haar natuurlijke vergaarkommen.

Eveneens vormen de „Jhil's" in *Britsch-Indië* natuurlijke depressiën van het terrein in de alluviaal-vlakten, die bij hoog water gevuld worden en alleen in de Vereen. Provinciën en Madras ruim 3.2 millioen H.A. bouwland bevloeien.

1. Spaansche Réservoirs.

Het eerste *groote barrage-réservoir*, dat ik in Spanje bezocht, was dat op 5 k.m. afstands van *Elche*, zuid-westelijk van Alicante in de Vinalapo-rivier gebouwd.

In de droge zône van Spanje, die het grootste deel van Andalusië, Murcia en Valencia omvat, behoort Alicante tot de droogste streken met een gemidd. regenval van slechts 491 mM. in 42 regendagen per jaar, die in Augustus tot beneden 10 mM. daalt en vaak wekenlang achterwege blijft. Om te voorzien in deze langdurige perioden van droogte, hebben reeds de Mooren, soms ver van de te bevloeien vlakte, in het volle gebergte sperdammen gebouwd, waardoor te midden van dorre kalkheuvels en kale steppen groene oasen zijn ontstaan, waar palmen wuiven, vruchtboomen groeien, en weelderige akkers zich met granen en groenten bedekken. Die bij *Elche* werd evenals die bij *Tibi* reeds in het einde der XVI[e] eeuw gebouwd; beide werden door mij bezocht.

Nauwelijks had de tram de havenstad Alicante verlaten, of men reed door uitgestrekte vlakten, die zelfs voor dit deel van het dorre Spanje buitengewoon dor en verlaten waren; wel had men hier en daar getracht graan te planten, doch met armzalig resultaat; en wanneer (na 1 April 1906) niet spoedig de regens invielen, was volslagen misoogst

gewis.... Eensklaps verandert het tooneel en doorrijdt men groene landouwen met weelderigen plantengroei, want (de leidingen en syphons wezen het aan) hier kon men van tijd tot tijd beschikken over het water van den *pantano* in het *Vinalapodal*. Wel was er groot verschil in den wasdom der granen; het water was in dit droge jaar erg duur; „muy caro" zeide mij de conducteur, en hij noemde prijzen van 16 doeros (40,80 gld.) voor 1 hila per nacht, en 18 d. voor het gebruik van een gelijke water-eenheid gedurende de daguren. Wie geld had kocht het water; de mingegoede stelde zich tevreden het gewas in het leven te houden en offerde daaraan zijn laatste centen. „Regent het flink," zoo ging mijn zegsman voort, „dan laten wij het water en de Compagnie naar den duivel loopen." En al pratende waren wij in het grootste palmen- of liever dadelboomenwoud van Europa gekomen, waar ruim 120.000 „palmeras" jaarlijks gemiddeld 2.000.000 K.G. dadels opleveren of een waarde van 400.000 pesetas, behalve de gedroogde palmtakken, die gedurende de Heilige Week bij tienduizenden à 50 c. per stuk werden verkocht.

Ietwat later ging het in een primitief karretje langs steile wegen en over kale heuvelen naar boven, van waar men een prachtig vergezicht had op de donkergroene palmenzee, waaruit de witte huizen met hun platte daken als een Oostersch stadje uitstaken; zelfs de azuren koepel der Moskeeën werd hier niet gemist, noch het Moorsche type der landbewoners met hun eigenaardige, smalle, hoog oploopende hoeden. Verderop lag over het riviertje een ijzeren brug, waarvan de liggers door kabels aan stevige palen op de oevers waren vastgebonden, om ze bij wegslaan gemakkelijk te kunnen terugvinden. De waterleiding naar Elche passeerende, deed ik een globale opname van het debiet, en vond 1800 liter per sec., wat vrij veel is, en dat in den zomer vaak tot 1/2 of 1/3 daalt. Een geruisch als van een waterval bewees dat de stuwdam niet meer verre was, al moest ik met mijn gidsje nog heel wat klauteren over rotsblokken en smalle ravijnpaden, eer ik was aangeland op de plek waar de rivier te midden van een wild en woest landschap, diepe gleuven in de rotsen had geschuurd en waar reeds meer dan 400 jaren geleden de Mooren den snelvlietenden bergstroom hadden geketend.

De sperdam [1] sluit goed aan in de rotswanden der beide oevers, en heeft een ronden vorm met een straal van 62,6 m. Ofschoon vele

[1] Voor de technische beschrijving, de constructie en de afmetingen wordt voor deze en de volgende *Spaansche* dammen verwezen naar: *Wegman*, Design and Construction of dams (1901); *de Meyier* l. c.; *Grinwis Plaat*, Bevloeiingen van Noord-Italië en Spanje (1895).

Spaansche dammen rechtlijnig werden gebouwd, verdient deze platte grond de voorkeur, daar de convexe vorm in de richting van den waterdruk, vooral wanneer de opening niet te groot is, als een horizontaal gewelf werkt, en den druk gedeeltelijk overbrengt naar de oevers. Zoowel deze als de fundeering moeten uit een vaste steensoort bestaan, en volkomen ondoordringbaar zijn voor water dat onder zulk een hoogen druk staat. Een practische methode om de oevers naar hun meer of mindere poreusheid te onderzoeken, is het boren van putten ter plaatse, die men maanden lang met water gevuld laat werken. Vooral de fundeering echter moet 1 à 2 m. in de vaste rots ingrijpen, volkomen ondoordringbaar zijn, en met sterke trasmortel worden gemetseld om elke verschuiving te voorkomen, het verzakken te beletten, en de omkanteling (door den benedendruk van water in gescheurden bodem) onmogelijk te maken.

De maximum-hoogte van den muur te Elche is 23,2 m.; oorspronkelijk had men geen overlaat gemaakt, er op rekenend dat de dam stevig genoeg was om aan eventueele overstorting weerstand te kunnen bieden; toen hij echter (in 1836) bij hoogwater zwaar beschadigd werd, is men voorzichtiger geworden. Van het lekken der metselwerken was weinig te bespeuren; men ontneemt het bevloeiingswater op de bekende wijze aan het réservoir, door een gemetselden put, die op korten afstand van de voorzijde het lichaam van den dam van onder tot boven doorbreekt, en met tal van kleine openingen, „barbacanes", met den buitenwand in verbinding staat. Met gemak kon ik de ijzeren schuiven op en neer draaien; alleen toen deze geheel gesloten waren, spoot het water door de sponningen, doch er was een gat in het gewelfje aangebracht om dit weer te laten wegloopen.

Het *spuien* is echter te Elche aan groote bezwaren onderhevig, en toch is de slibaandrang groot. Men schat de gemiddelde aanslibbing per jaar op 1.— m. dikte, doch soms (in 1885) werd het bassin gedurende één hoogwater met niet minder dan 20 m. slib gevuld. De meeste slib wordt gevonden bij den aanvang van het réservoir, waar het dik troebele, roode water een groot deel zijner vaste stoffen schijnt af te zetten; bij den stuwmuur peilde men de meeste slib in het rechter ravijn, waar steeds stilstaand water wordt gevonden, daar de afwatering geschiedt in den muur die het linker ravijn afsluit. Op de diepste plaatsen peilde ik 10 m. slib, waarboven niet meer dan 8 m. water. De groote moeilijkheden aan het schoonmaken verbonden waren de aanleiding dat men sedert jaren niet meer had gespuid, en de spuisluizen behalve door de „*Spaansche deuren*" (waarover bij Tibi nader) nog door gemetselde muren had afgesloten. Toch is oplossing dezer levenskwestie

van elk réservoir dringend, en werden reeds plannen beraamd om door het graven van een kanaal, 8 k.m. lang, het slibhoudende rivierwater voortaan naar elders af te leiden. Van een ander voorstel om met baggermachines het bassin te reinigen, moest worden afgezien, daar door de afwezigheid van karrewegen de transportkosten te hoog zouden stijgen.

De pantano in Elche is geheel en al een particuliere onderneming; de concessie zou reeds van 1314 dagteekenen, al werd het réservoir eerst eeuwen later gebouwd. Het water wordt wekelijks bij opbod verkocht, waardoor alleen de gegoeden er zich voldoende van kunnen voorzien; zelfs doen zich daarbij opkoopers voor en hebben zich trusts gevormd, die dan nog hooger prijzen van de kleine landbouwers weten af te persen. Volgens mededeeling van den sluiswachter was in de droge weken van Maart 1906 het dagelijksch inkomen van de Compagnie 1400 à 1500 pesetas; in de voor haar meest ongunstige (voor de landbouwers dus de voordeeligste) tijden van het jaar daalde dit wel eens tot 100 à 200 p. per dag. Daar de eenige uitgaven bestaan in de betaling der directie en van eenig personeel, benevens slechts geringe onderhoudskosten, moeten de winsten van dit lichaam wel aanzienlijk zijn. Een halve eeuw geleden is de kruin van den dam nog aanzienlijk verhoogd, en ook zal de oplossing der slibkwestie nog al eenig geld eischen; doch een behoorlijk loon voor den sluiswachter (wat hij thans mist), ware nog wel op te brengen. Van het nu dagelijks aangevoerde water werd nauwelijks een derde verbruikt, zoodat de waterspiegel, welke dien dag ongeveer 10 m. beneden de damkruin bleef, wel geleidelijk weer zal stijgen.

Elche schijnt mij van alle Spaansche dammen nog onder de gunstigste omstandigheden te verkeeren.

Het réservoir van *Almanza* bij Albacete (in de droge Mancha van Don Quichote) vormt een uitzondering, omdat het niet gevuld wordt door een beek of rivier, doch uitsluitend dient om het water van zwakke bronnen te bewaren, waarmede dan twee maal per jaar eenige graanvelden worden besproeid; een trotsch bouwwerk dus van 20 m. hoogte voor zulk een luttel resultaat. Zijn bouwmeester was Juan de Herrera, de architect van Philips II voor het Escuriaal, die ook den stuwdam te *Tibi* bouwde, waarheen ik mij 2 April 1906 begaf.

Deze tocht is een der moeielijkste die ik in mijn gansche leven, tamelijk rijk aan tochtjes, volbracht. Tot *Muchamiel* (d. i. rijk aan honig) ging het per tram, waar men eenige „balsas" en eigenaardige Arabische sluisdeuren („compuertas") kon aanschouwen, en tevens een typisch beeld van het Spaansche volksleven.

Een hôtel of wat er op geleek, was in dit plaatsje met 3 kerken niet

KANTURA-RIVIER.

te bekennen; na wat slenteren werd ik, voor het vinden eener reisgelegenheid naar het vrij ver afgelegen Tibi, verwezen naar een herberg, waar naast een open vuur een tiental echte Spaansche boeren den tijd doorbrachten met keuvelen, ruziemaken, en het drinken van „aloque", een koppigen wijn, van de hier welig groeiende muscaatdruiven gemaakt. Het lokaal was èn woonkamer èn herberg èn muildieren-stal. Na vrij lang geparlementeer, het klinken met de glazen en het eten van dunne reepjes vieze zoutevisch, mij als teeken van gastvrijheid tusschen vuile vingers aangeboden, werd een der dieren opgezadeld, een gids (die den weg niet kende!) aangewezen, en voort ging het naar den beroemden 43 m. hoogen sperdam, in de jaren 1579—1594 gebouwd.

Aanvankelijk reden wij door de bevloeide vlakte, waar prachtvolle graanvelden, wijngaarden en olijftuinen gevonden worden; op vele plaatsen was de grond nog vochtig van de nachtelijke bevloeiing, en uit het verspreid liggen en de geringe afmetingen dezer vakken kon men zien hoe sterk het beurtstelsel (Jav. „giliran") werd doorgevoerd. Nauwelijks hadden wij de huerta verlaten of het scherpe contrast tusschen „tierra regadio" en „tierra secano" (natte en droge velden) viel weer in het oog; een plotselinge overgang van de levende naar de

doode natuur. Ook veranderde hier de alwijsheid van mijn gids in verregaande onwetendheid, en hebben wij slechts met behulp van een onvolledige kaart, na veel zoeken, tasten en misloopen den weg kunnen vinden.

Gemakkelijk was dat smalle, steile bergpad, vaak rakelings langs onpeilbaar diepe afgronden loopende, niet, en het vervoermiddel nog minder. De muilezel was op zijn Spaansch opgetuigd, dat wil zeggen met een soort van breede plank op zijn rug, waar de inboorlingen zijdelings op gaan zitten en hun evenwicht weten te bewaren. Na een korte proef met deze inheemsche rijkunst, kwam ik tot de overtuiging dat er niet veel noodig was om in den afgrond te storten; bij het struikelen van mijn muildier viel ik op de steenen, gelukkig aan den bergkant, doch zoo dicht bij den afgrond dat mijn portemonnaie er in rolde en reddeloos verloren was. Gelukkig had ik mijn rijtocht vooraf betaald, want het éénige geldstuk dat ik nog bezat, een 5-peseta-stuk, bleek valsch te zijn, en ik moest het voor 1/4 der waarde verkoopen om een stuk brood te kunnen eten en mijn retour tram te kunnen betalen!

Goede raad was duur en — ondanks alle moeilijkheden, of liever juist daarom — *wilde* ik te Tibi aanlanden. Nu als gewoon ruiter schrijdelings op dat gevaarte gezeten, had ik wat meer gezag over mijn koppige „mula", die steeds het verkeerde pad op wilde, vlak langs steile afgronden 't plotseling in den zin kreeg om naar huis te gaan en dan eensklaps met een sprong omkeerde, terwijl zij in de vlakkere gedeelten bijna voortdurend struikelde. Voor de zweep was zij volslagen gevoelloos; naar den teugel luisterde zij niet, tenzij men haar half omver trok; alleen aan de woorden van den gids, haar eigenaar, gaf zij gehoor, die met haar op allerlei wijzen de conversatie gaande hield. Om haar te vleien noemde hij haar „señorita" en „valiente" (dappere juffer); en werkelijk, dan trippelde mijn muiltje dartel en flink over den weg; een ander maal om haar te beknorren schold hij haar „lento", „perezosa", enz., en dan scheen het alsof zij de ooren liet hangen. Om haar aan te moedigen op dezen vermoeienden en langdurigen marsch, liet hij nu en dan een ratelend „*öra-öra*" hooren, denzelfden klank dien ik in Marokko had vernomen, en die dus waarschijnlijk van de Mooren afkomstig is.

Overigens was het geheele landschap van een woestheid zonder weerga; nu eens zag men forsche ravijnen met grijze wanden, waaruit steile gekartelde rotsen opstaken; dan weer wezen bruine, grijze of roode aschlagen op vroegere werking der vulkanen, die hier terdege hebben huis gehouden. En op den diepliggenden bodem dier grillig gevormde spelonken bespeurde men, wegens den grooten afstand slechts flauwtjes, het leidingwater van den pantano, dat met snelle vallen bruisend

naar beneden vlood. Alles was doodsch en eenzaam; geen boom was er te vinden, nauwelijks konden grassprietjes zich ontwikkelen; geen vogel was zichtbaar, geen geluid werd gehoord; nooit, zelfs niet in het hartje der Sahara, heb ik mij zoo verlaten gevoeld, en werd ik zoo diep getroffen door den indruk van woeste schoonheid, als toen bij die welsprekende stilte dezer oorden. Nimmer zal ik ze weerzien, die dorre streken met haar absoluut gemis aan vegetatie; die schijnbaar gevloekte oorden, door de dieren gemeden, waar de aardkorst zich toont in al haar naaktheid, en niets de imposante rust verstoort behalve het geruisch van den wind door de barre kloven. Dien heerlijken tocht zal ik nooit vergeten.

Doch aan alle heerlijkheid komt een einde, en na een zestal uren stijgen en dalen, langs bochtige bergpaadjes die als slangetjes langs de ravijnen en over de bergruggen gleden, kwamen wij bij den „*pantanero*" (damwachter) Nicolas Pasor, die ons vriendelijk en gastvrij ontving in zijn gezin, verheugd weer eens menschen te zien en iets van de buitenwereld te vernemen. Gaarne bereid hem alle ons bekende inlichtingen te geven, waren wij dra op weg, om, langs den bodem der kloof opklimmende, tegen den reuzenmuur op te stijgen, die van uit deze diepte een verpletterenden indruk maakte; 104 hooge en steile treden waren voor dat geklauter in de harde rots uitgehouwen.

Voor de constructie van den spermuur was het een voordeel, dat hij kon worden aangelegd in een kloof, waarvan de wanden bijna loodrecht naar boven stijgen; doch daar ook verderop het dal nog vrij nauw blijft, was een groote hoogte noodig om bij zulk een smal bassin nog een voldoende hoeveelheid water te kunnen opstuwen. De inhoud van het gevulde réservoir wordt op 3.7 millioen m^3. geschat, die, daar de Monegre-rivier een gemiddelde capaciteit van 50 gallons (= 227 L.) per sec. heeft, meermalen kan worden gevuld, zoodat men aanneemt dat jaarlijks ongeveer 30 millioen m^3. beschikbaar komen, waarmede 3700 H.A. van water moeten worden voorzien, gevende dus per H.A. $\frac{1}{4}$ liter per seconde.

Tibi is de hoogste dam van Spanje, en zeer massief van breuksteen gebouwd, met bewerkte steenen aan de oppervlakte; hij bood uitmuntend weerstand aan den „tand des tijds". Bij de constructie van metselwerken, die aan zulk een zwaren druk moeten weerstand bieden, is behalve de keuze der steensoort, die van de mortelspecie van veel gewicht, en schijnt het gebruik van slecht zand (blijkens de ervaring te *Bouzey*, in de Vogezen opgedaan) nog noodlottiger te werken dan dat van minder goede kalksoorten. Tegen hoeveel verschillende factoren van vernieling gewaakt moet worden, bleek nog in 1905 bij den bouw

van een groot waterréservoir te *Madrid*, waarvan het metselwerk, blootgesteld aan de zonnestralen, door de werking daarin, ten gevolge van de uitzetting door de warmte, bezweek. Ook dat te Lozoya aldaar heeft veel te lijden door de eigenaardige samenstelling van het water, dat bij het lekken vele bestanddeelen der bouwmaterialen oplost en deze dus verzwakt.

Lekken of filtraties vertoonen zich, wanneer het réservoir gevuld wordt in den aanvang ook bij het beste metselwerk; soms blijven deze jarenlang voortduren, en men doet dus veilig reeds bij den aanleg alle maatregelen te nemen, alsof de stuwmuur zou blijven lekken, door met draineerbuizen het gevaar af te leiden. Bij den ouden dam van *Tibi* was lekwater zichtbaar, te *Gemünd* bij de Urftthalsperre vormden zich heele plassen, en zelfs de zoo solied gebouwde dam in de *Gileppe* laat — ondanks voortdurende waakzaamheid en voorbehoedings-maatregelen — niet minder dan 1 liter per sec. lekwater doorstroomen. In *Algerië* lekken de meeste barrages alsof ze gedraineerd worden; vooral die te *Hamiz* „pleure abondamment", vormt na elk hoog water nieuwe vlekken op den achterkant vau den muur, en verzwakt en ontbindt de metselspecie (*Hanric*. Travaux d'hydraulique agricole p. 40).

Een dichte cementsluiting aan den waterkant; het bij elk laagwater herhaaldelijk bestrijken daarvan met hydraulische specie om het indringen van het water in den muur te voorkomen, zijn met verticale draineerbuizen om eventueel het lekwater op te vangen en af te voeren, de beste verdedigingsmiddelen tegen dit niet gering te schatten gevaar.

Evenals te Elche wordt het water aan het réservoir ontnomen door een gemetselden put, evenwijdig aan den voorkant van de stuw op $^2/_3$ m. afstand opengehouden; zij is over de geheele hoogte met 51 openingen in verbinding met het water, dat dus steeds kan binnenstroomen, hoe hoog ook de sliblaag mocht stijgen. De tunnel, die het water naar de leiding voert, is loodrecht op de spuigalerij aangelegd, en niet evenwijdig daaraan, om minder gevaar voor lekken te doen ontstaan.

Daar het water van het réservoir naar de velden bij Muchamiel nog een grooten afstand moet afleggen, en onderweg — zoover ik zien kon — slechts een enkele maal dienst deed op den bodem van het ravijn voor bevloeiing eener aanslibbing bij een of andere bocht der rivier, moeten de verliezen door verdamping en opslurping zeer aanzienlijk zijn, en ware (als bij Verviers) de aanleg van gesloten gangen waarschijnlijk wel loonend te achten, vooral hier, waar het water zoo duur moet worden betaald [1].

[1] Volgens *Bentabol*, *Los Aguas de España*, varieert de prijs van 2,50 tot 62,50 pesetas per hect. jaarlijks (p. 306).

Het slib-bezwaar is hier niet gering, en grooter dan *Aymard* in zijn bekend werk *Irrigation du Midi de l'Espagne* (1864) schijnt te meenen. Volgens hem is het debiet der aanvoerbeken groot genoeg om jaarlijks het réservoir te kunnen ledigen en het van slib te zuiveren; 20 arbeiders gedurende 12 dagen zouden daarvoor voldoende zijn. Dit is echter wegens de primitieve constructie der spuisluizen, die met z.g. „Spaansche deuren" zijn gesloten, eerst mogelijk, wanneer de slib door lang stilstaan is saamgepakt en voldoende cohesie heeft om er een tunnel in te graven. Vooraan in dezen „désarenador", (wiens bodem een sterke helling heeft en waarvan de wanden uiteenwijken om het profiel benedenstrooms te vergrooten) liggen zware balken horizontaal op elkander, door twee verticale stijlen gesteund; deze worden met twee paar schoren gestut tegen de metselwerken. Is nu de tijd van het schoonmaken gekomen, dan kapt men de stutten weg en ruimt men de balken op, waarbij de slib blijft staan. Door graven en boren laat men het water doorsijpelen, en weldra stort de slib zich met een donderend geraas naar beneden, meegesleurd door den sterken stroom, die men niet meer meester wordt, voor het geheele réservoir is leeggeloopen. Daar de helling van den thalweg groot is, gemiddeld 1 : 50, die der oevers eveneens 1 : 14, glijdt de slib snel naar beneden, en kan men ze door overvloed van water vrij volledig opruimen.

Groote gevaren zijn daaraan voor de arbeiders verbonden, waarom men te Elche, waar dezelfde methode gevolgd wordt, boven de Spaansche deuren een werkkamer heeft laten maken, van waar men de stutten kan wegkappen. De sterke helling der rivierbedding, de voor een deel kale berghellingen, de zware winden en stortregens voeren steeds veel slib aan, dat weldra het gansche bassin zou vullen; jaarlijks vormt zich een sliblaag van enkele meters dikte vlak bij den steenen dam. Bij mijn komst wilde ik dit even opmeten, doch een peilschaal was nergens te zien, een peilsnoer nergens te vinden; door een touw met een zwaren steen trachtten wij ons te redden, terwijl de damwachter op een planken schutting eenige strepen op een „palma" afstand had getrokken. Het water was sterk gedaald en stond beneden de muurkruin 19 m., daarna volgde een waterdiepte van niet meer dan 2 m., zoodat er een sliblaag stond van 41 m. minus (19 + 2) is 20 m. Om den kleinen watervoorraad weer wat aan te vullen, werd dagelijks van de hoeveelheid aangevoerd water niet meer dan $^2/_3$ verstrekt.

Het *dwarsprofiel* van den stuwdam is veel zwaarder gemaakt dan noodig was, wat later zal worden aangetoond; de boog dien hij vormt, heeft een straal van 107 m. In 1792 stond er door hoog water 8.2 vt. (2.87 m.) water boven de kruin en ongeveer 25 jaren geleden had,

eveneens door de schuld van den sluiswachter, een overstorting van 5 vt. plaats; doch het solide werk bood flink weerstand. Toch kon men de vraag niet onderdrukken: weegt de aanleg van dit reuzenwerk wel op tegen zijn nut? als de Mooren het niet hadden gebouwd, zou het er dan wel ooit gekomen zijn?

Over de andere Spaansche sperdammen zal ik alleen spreken om op enkele tegenvallers te wijzen. De *Nijar-dam* bij Almeria werd op 31 m. hoogte aangelegd, doch door de verkeerde berekening van de te verwachten hoeveelheid water steeg dit nooit verder dan tot de halve hoogte. Aan den dam *del Gasco* in de Rio Guadarama werd 11 jaren gewerkt, doch deze werd wegens technische moeilijkheden nooit voltooid. Die van de *Val de Infierno* bij Lorca werkte jaren lang goed, doch mocht wegens het verzet der grondeigenaren benedenstrooms, die protest aanteekenden tegen den overlast van slib bij het spuien, niet meer gereinigd worden, is nu volgeslibd, en in plaats van een réservoir een mooie waterval geworden. De *Puentes-dam* bij Lorca werd 10 jaren na zijn voltooiing wegens de zwakke fundeering vernield; er liep toen in 1 uur niet minder dan 52.000.000 m^3. water weg door de bres in den steenen muur geslagen; de geheele beneden-stad werd vernield; 809 huizen werden verwoest en 660 menschen gedood; de schade door dezen alles vernielenden vloed werd op 5.500.000 pes. begroot. Later is er een nieuwe stuwmuur gebouwd, geheel volgens de laatste eischen der wetenschap, en gebruik makende van de ervaring, hier en elders vaak zoo duur gekocht.

2. Duitsche- en Belgische Vergaarkommen.

In *Duitschland* had men over teleurstellingen bij de vele dalversperringen in Rijnland, Westfalen, Silezië en Boheme aangelegd, nog geen klagen. De grootste dezer, onder leiding van Prof. Intze gebouwd, bezocht ik 7 Mei 1906. Na een der liefelijke dalen, waaraan het Eiffelgebergte zoo rijk is, van Düren tot het oude Heimbach doorreden te hebben, ging het steil opwaarts, naar het Kemeterwald, en dan weer langs een sterk dalend voetpad naar de Urftthalsperre, bij Gemünd gelegen. Een muur van 58 m. hoogte en 228 m. lengte, heeft in dat dal een grillig gevormd meer doen ontstaan van 216 H.A. oppervlakte, 52 m. diep, en met een inhoud van 45.500.000 m^3. [1]

Dit werk heeft een drieledig doel: 1°. een krachtstation te scheppen

[1] In het Gedenkboek door Prof. O. Intze voor de wereldtentoonstelling te St. Louis (1904) geschreven, vindt men over deze en andere Duitsche *Thalsperren* velerlei technische gegevens (*Berlijn* Stankiewicz); ook in *die Urft-Thalsperre* (W. Lenz Gemünd).

bij Heimbach (op 2.800 k.m. afstand), waar men jaarlijks gedurende 7200 arbeidsuren over 6400 paardenkracht zou beschikken, voor electrische verlichting en voor de electrische beweegkracht in talrijke fabrieken te Aken, Haaren, Düren, Schleiden, Burtscheid enz. Ten 2°. om den afvoer der Ruhr bij hoogwater met 100 m^3. per seconde te verminderen, en 3°. haar debiet bij laagwater-stand met 7 m^3. per seconde te vergrooten. Aan elk dier eischen wordt in ieder opzicht voldaan, voor een uitgaaf van *f* 2.400.000. Het stroomgebied der Urft boven den stuwdam heeft een oppervlakte van 375 k.m^3.; de gemiddelde wateraanvoer per jaar bedraagt 180.000.000 m^3., dus bijna 4 maal den inhoud van het réservoir, hier een meer waarop passagiersbooten varen. De kosten bedragen voor dit werk niet meer dan 9 pf. per m^3., terwijl zij bij de kleinere réservoirs tot 41—80 en 170 pf. stijgen, dus naar verhouding veel hooger worden.

Voor een stevige aansluiting van den sterk bolvormigen sperdam aan bodem en wanden is gezorgd; de overlaat is in de rots uitgehouwen en volgt de formatie der ondoordringbare en harde lagen, die men ten overvloede nog met een waterdichte bekleeding van 50 c.M. bedekte. Lekwater was er duidelijk zichtbaar; van slib had men door de dichte begroeiing der hellingen, en de weinige vaste stoffen door de Urft aangevoerd, tot heden niet den minsten last ondervonden.

Het overtollige water bij gevuld réservoir wordt langs een overlaat, die tot 100 m^3. per seconde kan afvoeren, weer naar de oude rivier geleid. Op de kruin van dezen overlaat staan 9 pijlers, die door een half cirkelvormige kuip zijn verbonden, waardoor de feitelijke lengte van de overstorting aanzienlijk wordt vergroot. Een overlaat is altijd noodig, vooral in tropische landen met hun plotselinge en buitengewoon zware regenbuien [1]. Hij moet in staat zijn bij gevuld bassin het grootste bekende debiet der rivier af te voeren, om overstrooming der kruin van den sperdam te voorkomen. Soms zal het wenschelijk blijken hem zoo ver mogelijk van deze laatste te verwijderen, al moet ook een tunnel worden gebouwd; bij aarden dammen is de afzondering der beide werken steeds en beslist noodzakelijk. Wordt het maximum der rivier als grondslag voor de berekening der afmetingen van den overlaat genomen, dan heeft men een voldoende zekerheids-coëfficiënt in de neutraliseerende werking, door de groote oppervlakte van het nieuw gevormde bassin op den afvoer der hoogwatermassa uitgeoefend.

De terrein-vorming leende zich niet tot een voordeelige *keuze der*

[1] Een regenval als 14 Mei 1906 te *Leuven*, toen binnen 3 2/3 uur ruim 174 mM. regen is gevallen, zal in onze gematigde luchtstreken wel een hooge uitzondering blijven.

plaats van den stuwdam, waarbij het voor de situatie wenschelijk is, dat men: *a.* een nauwe vallei of kloof heeft om af te dammen en *b.* men over een breed dal beschikt om het water te bewaren. Bij een lengte van bijna 7,5 k.m. schonk Gemünd slechts een oppervlakte van 216 k.m². bij 52 m. stuwhoogte, zoodat de verhouding van gemiddelde breedte tot lengte staat als 1 : 25, en men dus een smal bassin verkreeg waarin nog eilandjes liggen. Vaak zullen beide voorwaarden in botsing geraken en zal men een middenweg moeten zoeken: ook kwam het in Algerië wel eens voor, dat, om de capaciteit van het réservoir te vergrooten, zonder in al te hooge muren of aarden dammen te vervallen, een gedeelte daarvan door uitgraving moest worden verkregen, welke losgemaakte grond dan weer dienstbaar kan worden gemaakt om door aanspoeling het lichaam van den dam te vormen. In den regel zal men al zoekende en tastende de beste oplossing moeten vinden; en meestal zal blijken, dat één groot réservoir voordeeliger is dan meerdere kleine, wijl daarbij de kosten der bouwwerken hooger zijn, en er meer verliezen worden geleden door filtratie, verdamping, enz., terwijl ook het gevaar van dichtslibben toeneemt. Alleen in bergstreken, waar door de vochtigheid der lucht de verdamping geringer zou blijken en vele regendagen zijn te wachten, zal men aan de kleine réservoirs de voorkeur geven; bij een bepaald volume moet echter in den regel, wanneer de omstandigheden dit toelaten, naar *groote diepte* en zoo klein mogelijke oppervlakte worden gestreefd [1].

De eenige *barrage-réservoir* in België, die van de *Gileppe*, werd door mij meermalen bezocht, voor het laatst nog 30 April en 4 Mei 1906. Van het station Dolhain langs de oude rotsvesting Limburg, waar van de XVe tot de XVIIIe eeuw vaak zoo hardnekkig werd gevochten, voert de tram u in 20 minuten naar Béthani, vanwaar een mooie wandelweg naar dit monumentale bouwwerk leidt. Langs den rand van het Hertogenwald loopende onder het groene bladergewelf hoort men het zachte geruisch der Gileppe-beek, die zich met de Vesdre gaat vereenigen. Spoedig ontwaart men tusschen de boomen de grijze massa van den reuzenmuur, die één lichaam schijnt te vormen met de bergflanken waartegen zij leunt, en die wordt bekroond door een imposanten leeuw, den fieren bewaker van dit kunstwerk, die het geheele dal schijnt te beheerschen.

Verviers had gebrek aan water; de Vesdre die in den winter vuil en troebel water met woeste golven aanvoerde, des zomers echter slechts

[1] Dat de diepte van veel invloed is op de capaciteit, blijkt uit de formule $Q = i. d^3$. waarin d de grootste diepte aangeeft en i een coëfficiënt, varieerend van 50—2000, afhankelijk van de terreinvorming, doch in den regel het grootst in droge streken.

WATERDRAGER.

weinig water had, dat bovendien steeds te veel kalk bevatte voor de wolwasscherijen, kon in die behoefte niet langer voorzien; de ruïne bedreigde een der voornaamste industrieele centra van België. Wars van lapmiddelen, beraamde men het stoute plan, om op een nauw punt het dal der Gileppe af te sluiten door een muur van 47 m. hoogte, waardoor een meer van 800.000 m². oppervlakte, en op sommige plaatsen 45 m. diep, zou worden geschapen [1]. De kosten van dit werk hebben fr. 11.000.000 bedragen, waarvan 7.000.000 voor den stuwdam en de beide galerijen; daarvoor werd een volume van 12.000.000 m³. water verkregen, waarvan dagelijks *gemiddeld* worden verbruikt 70.000 m³., en wel 45.000 voor drinkwater en industriëele doeleinden, en 25.000 m³. om de *Vesdre* bij lage waterstanden nog een regelmatig debiet te bezorgen. De aanvoer der Gileppe, die een stroomgebied heeft van 4000 H.A., wordt voldoende geacht om den inhoud van het réservoir jaarlijks twee maal te vernieuwen, al zijn er wel eens tijden geweest (in 1883) dat de geringe toevoer der bronnen den inhoud van het réservoir tot op 1/10 zijner capaciteit, dus tot 1.200.000 m³., had doen verminderen.

[1] Een uitvoerige technische beschrijving van dit merkwaardige bouwwerk is te vinden in *La Revue Universelle des Mines*, tome 40 p. 876 *v.v.*

De aftapping geschiedt aan beide oevers, door onderaardsche galerijen in de vaste rots uitgehold, die zich beneden den stuwdam weer vereenigen, waar de verdeeling van het water voor de Vesdre en voor het aquaeduct naar Verviers plaats heeft. Daar de vloer dezer galerijen ongeveer 7,25 m. boven den bodem van het bassin ligt, is een hoeveelheid van 150.000 m^3. steeds onaftapbaar, en kan dus zonder bezwaar worden gebruikt voor de afzetting van slib of andere vaste stoffen. Deze gemetselde tunnels kregen groote afmetingen, daar zij gedurende den bouw van het kunstwerk alle water moesten afvoeren. Na voltooiing daarvan werden daarin twee „serrements" gemaakt, en het dwarsprofiel vernauwd tot 2 gegoten ijzeren buizen, elk van 85 cM. middellijn; tusschen beide serrements bevindt zich een verbreede galerij, waar de sluisdeuren zijn geplaatst in een diepen put, steeds vol water staande, zoodat door gelijken druk aan weerszijden de beweging daarvan geen bezwaren oplevert. Om den enormen waterdruk van ± 30 m. bij het punt der uitstrooming te verminderen, daar zonder dat het water hier als krachtige fonteinen naar boven zou spuiten, heeft men het vernuftige stelsel der *„brise-lames"* bedacht. Oorspronkelijk bestaande uit een tiental zware ijzeren cirkelronden in de buizen, waardoor het profiel steeds nauwer werd en de kracht van het water werd gebroken, heeft men deze onlangs vervangen door een drietal afzonderlijke, aan de achterzijde gesloten kamers, in elk waarvan loodrecht op hun as drie brise-lames zijn aangebracht, met vierkant zich steedsverengend profiel. Dit stelsel werkt veel beter; slechts een licht geruisch is nog hoorbaar en de waterdruk geheel geamortiseerd. Het aquaeduct, lang 9 k.m., dat het water naar Verviers moet leiden, heeft een hoogte van 2,50 m.; doch daar zijdelings van de filters en den watermeter, onmiddellijk achter de brise-lames opgesteld, een overlaat reeds begint te werken wanneer het water tot 1,90 m. in het aquaeduct is gestegen, is dit nooit gevuld, en komt het in een réservoir, 100 m. boven de stad gelegen, zonder eenige pressie aan, langs een bodemhelling van 15: 100.000.

Om het réservoir te kunnen droogleggen wanneer de omstandigheden dit eischen, en vooral voor de opruiming van slib, zijn dicht bij den bodem van het ravijn twee afwateringssluizen gebouwd, die in gewone tijden gesloten blijven, en wanneer noodig, gemakkelijk en snel kunnen geopend worden. Reeds 12 m. beneden de kruin is, ondanks een muurdikte van 66 m., lekwater te bespeuren, dat dagelijks wordt opgemeten en gemiddeld 86 m^3. per etmaal bedraagt; door het bestrijken met portland-cement bij elke verlaging van den waterspiegel in het réservoir, tracht men deze lekkage binnen bepaalde en ongevaarlijke grenzen te houden.

Een poging om de beschikbare hoeveelheid water te vermeerderen door den bouw van een sperdam in een klein zijravijn, de *Borchène*, iets lager dan het hoofdwerk gelegen, is mislukt; reeds enkele jaren na de ingebruikname bleek dit water besmet te zijn (wellicht door de bemesting der velden in zijn stroomgebied), kwamen typhusgevallen voor, werd het door den geneeskundigen dienst als drinkwater verboden, en nu is het geheele werk verder buiten dienst gesteld.

Wat u dadelijk bij het eerste gezicht van het *dwarsprofiel* van den sperdam treft, zijn de zware afmetingen: bij een hoogte van 47 m. heeft de dam in de Gileppe een basis-breedte van 65,82 m., die van de Furens bij St. Etienne met een hoogte van 54 m. niet meer dan 47 m. basis. Toch zijn daarvoor gegronde redenen aan te geven; het profiel te Gileppe werd namelijk zoo zwaar genomen, daar het plan bestond in de toekomst de damhoogte nog met 5 à 10 m. te vergrooten. Ook is er over gedacht deze éene hooge opstuwing door meerdere kleine te vervangen, doch daarbij bleek dat in dit terrein, om een gelijke capaciteit voor het réservoir te verkrijgen, niet minder dan vier stuwen van 29 m. hoogte noodzakelijk waren, wat dus veel duurder zou geworden zijn. Een verlaging van de tegenwoordige hoogte met $^{1}/_{2}$ zou het water-volume met $^{2}/_{3}$, dus tot 4 millioen m^3. hebben verlaagd.

Trouwens voor de afmetingen van de dwarsprofielen is men eerst in de laatste jaren tot een goede berekening gekomen. De *Spaansche dammen* waren veel te plomp gebouwd, wat aanleiding gaf tot een onjuiste verdeeling der massa van het metselwerk en een noodeloos zwaren druk op den bodem; dus eer een reden van zwakte dan van kracht voor den stuwdam; menig profiel aldaar zou sterker zijn geworden, wanneer men den benedenwand naar bovenstrooms had gekeerd. Daarbij mag men echter niet vergeten, dat ten tijde der Mooren in Spanje het gebruik van hydraulische kalk nog onbekend was, en het metselwerk een minder hecht verband had dan het onze, nu wij beter materiaal bezitten, en over een betere constructie beschikken.

Waren de Spaansche dammen te plomp, zoo bleken de *Fransche* dammen, in de vorige eeuw gebouwd, te slank te zijn; werd te weinig rekening gehouden met de lessen der praktijk. Sommige accidenteele krachten, als plotselinge verandering van temperatuur, die ongelijkmatige uitzetting, en soms scheuring onder water deden ontstaan; de onvoldoende waterdichtheid van sommige punten van den bodem, waardoor de waterdruk kon worden uitgeoefend op de benedenzijde van het metselwerk; deze en nog andere factoren waren oorzaak, dat het vermeende evenwicht van krachten niet werd verkregen en de doorbraken van dammen spotten met de theorieën over de „Courbe d'égale

résistance". En daarom is men in de laatste jaren, vooral in *Duitschland*, gekomen tot veel zwaardere, zij 't mindere elegante profielen dan die der Franschen; wordt gelet op den druk op het metselwerk uitgeoefend, zoowel bij gevulde als bij ledige réservoirs, die een bepaald maximum niet mag overschrijden; en moet de resultante der krachten op elke hoogte steeds in het middenste derde deel van het profiel ingrijpen. Ofschoon even hoog als die te *Hamiz*, heeft de dam te *Tibi* op den bodem een breedte van 33.7 m., tegen Hamiz 27 m., terwijl de resp. kruinbreedte bedraagt 20 m. en 5 m., dus nauwelijks een vierde; die bij *Gemünd* (52,5 m. hoogte) heeft daarentegen een kruinbreedte van 5,5 m. en een bodembreedte van 55 m.

De stad Verviers betaalt aan de Belgische Regeering, die de kosten droeg van den dam te Gileppe, 6 centimes per *liter* water, terwijl het geheele land daaruit nog voordeel trekt door de toenemende welvaart en de meerdere opbrengst der belastingen. In *Britsch-Indië* (Bombay) rendeeren de réservoirs gemiddeld 7 %, in een enkel geval 35 % van het aanleg-kapitaal; ook in *Duitschland* wordt een behoorlijke rente verkregen.

In normale omstandigheden wordt voor de gemiddelde kosten van een réservoir met toebehooren aangenomen 2,5—12,5 cent per m^3. capaciteit (Institut Colonial International 1905).

Financiëel behoeft de constructie van zulke barrages-réservoirs geen bezwaar op te leveren; iets anders is het wat de overwinning van het slibbezwaar betreft.

In *Frankrijk* en *Duitschland* schijnen de meeste riviertjes, waarin deze sperdammen werden aangelegd, weinig slib aan te voeren, dus het schoonhouden der vergaarkommen weinig last op te leveren; in *Algerië* en *Spanje* is dat anders, en zelfs te *Gileppe* heeft men dit vraagstuk moeten oplossen. Van het Plateau Wayé, waarvan de Gileppe haar water ontvangt, van die Fagnes waar de regens soms diepe geulen schuurden, was vooral na sneeuw en vorst aanvoer van slib te wachten. Reeds in 1883 (6 jaar na de voltooiing) werd een sliblaag van 100 cM. bij de prise d'eau gevonden, en bleken de oevers van het bassin met een dikke sliblaag overdekt; ook gaf het afkomende water, dat eerst dagen lang in die moerassen stilstaande plassen had gevormd, een vuile groene kleur aan het bassinwater, en was dit ongeschikt voor menschelijk gebruik; bij den bouw was daarop gerekend door voor spuisluizen te zorgen, doch weldra bleken andere maatregelen beter doel te treffen. In *Algerië* heeft men nog altijd te strijden tegen de snelle aanslibbing der réservoirs; kostbare proefnemingen grepen plaats, doch wel verre van opgelost te zijn, heeft deze moeilijkheid daar bij menigeen ernstigen

Lastdrager.

twijfel aan, en wantrouwen in het nut en de doelmatigheid dezer werken doen ontstaan; te *Hamiz* is jaarlijks 125.000 m^3. slib op te ruimen, en bij Sig (Oran) wordt elk jaar $^1/_{35}$ van de nuttige ruimte van het réservoir door slib-neerzettingen ingenomen. In *Spanje* werd het réservoir van den dam in de *Val de Infierno* geheel verstopt, en ook bij den nieuwen dam te *Puentes* nam de slibafzetting onrustbare verhoudingen aan; ook voor *Tibi* werd daar reeds op gewezen. Te *Lorca* lag soms 20 m. slib vlak bij de stuw; ook het réservoir gebouwd in de *Genil* bij Granada is voortdurend „enrasada", d. i. tot den rand gevuld. Daarom gaan er steeds meer stemmen op, die den aanleg van vergaarkommen onherroepelijk veroordeelen, tenzij een afdoende oplossing worde gevonden voor het schoonhouden daarvan, „le dévasement".

3. Het schoonhouden der Réservoirs.

Het hoofddoel moet daarbij zijn de vastzetting, dus het bezinken van de slib te voorkomen, door deze zoo snel mogelijk weer te laten wegloopen. Vooral in de eerste jaren na de exploitatie van het réservoir, wanneer de slib-aanvoer meestal sterker is dan later, mag dit geen oogenblik uit het oog worden verloren. Verder is een algemeene regel

voor de slib-opruiming niet te geven, en heeft de ervaring omtrent de verschillende aanbevolen stelsels nog geen uitspraak gedaan, ja heeft men nog niet eens de slib-beweging in zulke bassins behoorlijk bestudeerd; het *slib-vraagstuk* is dus in vele opzichten een nog open, onopgeloste kwestie.

In *Algerië* staan nog altijd twee verschillende theorieën tegenover elkander. Volgens de eene, voornamelijk door *Calmels* verdedigd, blijft de slib gedeeltelijk vloeibaar, en nivelleert deze brijachtige massa zich langzaam, zoodra zij steun vindt tegen den spermuur; in de lengterichting van het dal blijft vaak een flauwe helling bestaan, stijgende naarmate de afstand van den muur grooter is, doch in de dwarsdoorsneden van het réservoir liggen de sliblagen aan haar bovenkant vrijwel horizontaal. Aan de zon blootgesteld, vormt zich weliswaar een harde korst, waarop men loopen kan, doch reeds op 0,60 à 1,80 m. diepte is er voldoende water aanwezig om een dikke, stroopachtige, ietwat vloeibare massa te vormen. Volgens deze theorie is het ook voor verouderde slib-neerzettingen in een bassin voldoende, langs de voorzijde van den stuwdam een geul los te maken en deze door de spuisluizen op te ruimen, om door de langzaam nazakkende slib-massa der verder gelegen gedeelten het geheele réservoir schoon te krijgen. Zelfs onder de verharde bovenkorst zal de dikke brij langzaam blijven toevloeien naar de gemaakte opening, dus dicht langs den bodem glijden, wat van boven af eerst zichtbaar wordt, wanneer door de uitholling de harde laag, die men liefst moet vochtig houden, zal instorten. Wordt dus voortdurend van het prisma dat door de slib gevormd wordt, en waarvan de basis tegen den muur rust, deze laatste afgesneden, dan zal dit in zijn geheel van zelf voorwaarts glijden, en achtereenvolgens voor de openingen der spuikanalen worden gebracht. Dat opruimen bij den stuwmuur kan geschieden door het inspuiten van saamgeperste lucht van boven naar beneden in de sliblagen, dan wel door van onder naar boven de slib met water van hoogen druk te doorwoelen en afvoerbaar te maken [1]. En werkelijk werden bij de proeven te Sig aldus geulen van 1,5—2 m. schoon gespoeld, die den volgenden dag met nieuwe slib waren gevuld; ook wees een waterpassing van piketten, hier en daar op den slibbodem geslagen, een geringe zakking van 6 c.M. aan. Jammer genoeg werden door gebrek aan water deze proeven, trouwens op primitieve wijze genomen, niet lang genoeg voortgezet.

[1] Voor nadere bijzonderheden wordt voor de beschrijving van deze en de andere methodes verwezen naar *Calmels:* Le dévasement, expériences faites au Sig (1897); *Hanric*, Barrage-réservoir du Hamiz (1894); *Dessoliers*, Note sur le dévasement des barrages-réservoirs (1883).

De voorstanders der tweede theorie beweren daarentegen, dat de neerzetting van slib toeneemt met de waterdiepte, en dan ook de dikte der sliblaag daaraan evenredig is. Van horizontale neerzetting is dus in de dwarsprofielen geen sprake, doch na afzetting volgens evengenoemden regel zal alleen de slib, rustende op steilere helling 1 : 14, verder naar beneden glijden; gedane waterpassingen te Hamiz bevestigden dit.

Een analyse van slibsoorten langs de as van het réservoir toonde aan, wat van zelf spreekt, dat de zwaarste bestanddeelen zich het eerste neerzetten, en b.v. te Sig het zandgehalte bij den aanvang van het bassin 5 × grooter was dan bij de stuw. Voor Gileppe deelde mij de sluiswachter mede, dat het troebele water bijna onmiddellijk naar den bodem zakt, en de meeste slib zich afzet bij den aanvang van het réservoir over een „surface presque *plane*" van 26 H.A. oppervlakte. Het water, dat uit de bovenste lagen over den overlaat stroomt, blijft vrijwel helder; dat door de diepliggende galerijen vloeit, was bij een zeer zwaren regenval (26 Febr. 1906) gedurende 4 dagen dik troebel, dan nog 21 dagen eenvoudig troebel, en werd eerst na 6 weken weer geheel helder. Is er overvloed van water, dan blijven de spuisluizen geopend, tot het water weer geheel helder is, ofschoon daardoor heel wat water voor Verviers verloren gaat [1].

En juist daarop zal menigmaal een krachtige spuiing, hoe noodig ook, wel afstuiten, en tòch is dit het eenige middel om de slibdeelen te doen verdwijnen, even snel als zij verschijnen. Heeft zich echter eenmaal de slib vastgezet en een compacte massa gevormd, dan blijkt de invloed der spuiing zich tot betrekkelijk engen kring te beperken, en is de gewone wijze van schoonmaken onvoldoende gebleken; dan zelfs was losspringen met dynamiet soms noodig. Elders zouden machtige bagger-machines moeten worden aangewend, dan wel na volledig leegloopen van het réservoir het opruimen van de harde slib als gewoon grondverzet met karren moeten geschieden. Soms heeft men getracht door het graven van zijkanalen langs de hellingen van het réservoir, geulen in de slibmassa te spoelen en deze losgewerkte slib naar de spuisluizen te leiden, doch ook hierbij is veel water noodig, en waren de resultaten onbevredigend en de kosten van den schoonmaak groot. Heeft men eenmaal het bassin laten aanslibben, dan is een goede oplossing nog niet aan te wijzen, en daarom is het van het grootste belang om door veelvuldig spuien, bij elke gelegenheid die zich daarvoor aanbiedt, dit onheil te voorkomen. Daar alsdan de spui-

[1] Bij erg troebel water moet aldus soms meer dan 1.000.000 m^3. water door de spuisluizen worden verspild.

deuren zich talrijke malen en snel moeten openen, zal men deze zóó moeten construeeren, dat de waterdruk aan beide zijden gelijk is en de deuren met weinig kracht kunnen worden bewogen. In de opgegeven en vele andere boeken zijn daarvoor verschillende methodes aangegeven.

Slechts met een enkel woord zullen de verdere oplossingen, die werden aangeraden of toegepast, om een gedeeltelijk verstopt réservoir te reinigen, hier nog worden besproken.

Het *Spaansche stelsel*, waaraan reeds werd herinnerd, om gedurende enkele jaren de slib zich kalm te laten ophoopen en dan door het volledig laten leegloopen van het gansche réservoir de slib te laten meesleuren, zal elders wel zelden worden toegepast. Dit is alleen bruikbaar voor een bepaald soort van weinig kleihoudende slib, wanneer men veel water missen kan, en het réservoir den vorm heeft van een kanaal met hellende oevers, liefst de dwarsdoorsnede als van een schip, met een sterke algemeene helling van de oude rivierbedding. In Algerië is dit stelsel reeds als onbruikbaar verworpen.

Ook voor het afleiden van het water langs de oevers boven de slib-oppervlakte, is enorm veel water noodig; bij de stuw te Hamiz liet men een geheel jaar lang alle beschikbare water door éénzelfde bedding loopen, en nog was de oorspronkelijke dalbodem niet bereikt; en indien men al beter geslaagd was in het vormen van diepe geulen, zouden daartusschen overal eilandjes overblijven; hoe deze dan weg te krijgen? En hoe lange tijd zou daarvoor wel noodig zijn? Wellicht is na afloop der spuiing de tijd voor nieuwen aanvoer van water voorbij, en zou men na verlies van groote hoeveelheden water met een nagenoeg of geheel ledig réservoir blijven zitten.

Trémeaux meende tegen opslibbing te kunnen waken door een groote ijzeren buis met gaten te plaatsen op den bodem van het réservoir, langs den stuwmuur en uitmondende in de prise d'eau; door een tweede buis met water, onder zwaren druk uit de hooger gelegen bronnen verkregen, zou dan de verstopping dezer gaten worden belet. Ook hij rekende dus, volgens de eerste theorie, op de beweging van de slib naar het punt van agitatie, naar de basis van het prisma langs den stuwdam.

Anderen stelden voor een tunnel te metselen langs de geheele lengte-as van het réservoir; door een opengelaten gleuf in het gewelf zou de slib dan binnenzinken en snel naar de uitlaatsluizen worden verwijderd; bij verstopping van deze gleuf zou door sluiting der sluis bij den dam de opwaartsche druk van het binnengelaten water — naar men meende — sterk genoeg zijn om deze weer te openen.

Dessoliers wilde de slib wegruimen op de plaats zelf waar deze zich

neerzette, door gebruik te maken van een drijvende gebogen buis, die als een hevel werkende de slib zou opzuigen en naar de bodemleiding voeren, welke buis dan zou uitmonden in de spuisluizen; voor de uitvoerige beschrijving daarvan zie l. c. p. 17 30.

Jandin raadde aan, een buis als syphon over den stuwmuur gaande tot in de oude bedding aan de andere zijde in de slib heen en weer te bewegen, dan zou deze door het groote drukverschil door deze buis afstroomen; of zoo dit niet voldoende bleek, wilde hij de slib door saamgeperste lucht laten opzuigen (Hanric, l. c. p. 109). Deze schrijver zelf had echter meer vertrouwen in de ouderwetsche methode, namelijk het met harken losmaken van den grond, om dezen naar de gemaakte geulen te brengen, die hem dan zou wegspoelen. Doch ook daarbij is men afhankelijk van de beschikbare hoeveelheid spúiwater, en zou men bv. bij een réservoir als dat van de Gileppe en een slib-hoeveelheid van 120.000 m^3., er in moeten slagen deze met 12.000.000 m^3. water op te ruimen of 1 m^3. slib met 100 m^3. water. Steeds moet men zorg dragen de overlaten zoo min mogelijk te laten werken, daar alsdan het kostbare heldere water verloren gaat. Het is dus beter van onderen de spuisluizen te openen, en met het overtollige water tevens de gevarenopleverende slib te verwijderen.

En al mochten sommige dezer methodes in de praktijk bruikbaar blijken, de kostprijs per m^3. zal den doorslag geven, want het zou geen zin hebben 1 m^3. slib tegen een prijs van bv. 10 cent op te ruimen, wanneer een gelijke hoeveelheid water, die zijn plaats zal innemen, geen hoogere waarde vertegenwoordigt dan 4 à 8 cts., dus nauwelijks de helft. *Hanric* schat de kosten zijner wijze van schoonmaken op niet meer dan 2 ct. per m^3.; volgens hem zou de methode *Calmels* dit bedrag tot 8 ct. doen stijgen, evenals die van *Trémeaux*; terwijl dit bedrag nog aanzienlijk zou worden verhoogd indien hun theorie onjuist bleek, en de slib niet alleen bij den stuwdam, doch over den geheelen réservoirbodem moest worden aangetast. *Dessoliers* laat elke kosten-berekening achterwege, terwijl *Jandin* zijn uitgaven schat op $7\frac{1}{2}$—10 cent per m^3.

De ervaring heeft in dezen geen uitspraak gedaan, en toch is de zaak van het hoogste gewicht; want zoolang geen afdoende oplossing voor de ontslibbing of het schoonmaken van dit soort van vergaarkommen, is gevonden, zou men overal, waar volslibbing is te vreezen, *liever moeten afzien van den aanleg van barrages-réservoirs!*

Daar het dus zeer moeilijk blijkt om de eenmaal aangevoerde en neergeslagen hoeveelheden slib op te ruimen, is het beter te trachten préventief op te treden, en den *aanvoer van slib* in het réservoir te *voorkomen*; bij de *Gileppe* is in dit opzicht veel te leeren.

Reeds gedurende den bouw van den sperdam trachtte men den lateren aanvoer van slib te verminderen door een zorgvuldige *bewouding* van het stroomgebied; verder werd er naar gestreefd het *uitgraven* van keisteenen voor de verharding van de wegen, waarvan de aardstortingen vaak het gevolg waren, zooveel mogelijk tegen te gaan. Ook slaagde men er in den aanvoer van het schadelijke moeraswater te belemmeren door het graven van *draineergeulen*, waardoor het stilstaan daarvan werd tegengegaan, terwijl nog de mogelijkheid wordt onderzocht om, door de lage waterscheiding heen, dit water naar een *ander stroomgebied* dan dat der Gileppe af te leiden. Doch voornamelijk werden goede resultaten verkregen door het slaan van *eenvoudige paalrijen* in de vaak breede en diep-uitgeschuurde geulen; daartusschen werden wilgen gevlochten, en de oevers met stekken daarvan beplant, die snel wortel schoten, waardoor de taluds werden versterkt en jaarlijks nieuw vlecht-materiaal werd verkregen. Op den aangeslibden bodem der geulen werden nieuwe „*clayonnages*" gemaakt, de geulen bedwongen, de nabijliggende gronden vochtig gehouden, en aldus veel nieuwe bouwgronden gewonnen. Deze talrijke, doch weinig kostbare werkjes worden door de stad Verviers uitgevoerd; zij vinden echter algemeene instemming bij de omwonende landbouwers, die steeds meer van die woeste heidegronden, „fagnes", in goede graan- en weilanden hebben herschapen.

Dank zij dit alles, ontvangt het réservoir nauwelijks $^1/_4$ van de slib die voorheen werd afgevoerd, en is althans voor de Gileppe het slib-bezwaar geheel overwonnen! Bij de laatste peilingen bleek de sliblaag op den bodem van het réservoir, dat een lepelvormige doorsnede heeft, gemiddeld niet meer dan 5 cM. dikte te hebben; op vele plaatsen waren de keisteenen nog zichtbaar. Vlak bij den stuwdam was de grootste slibdiepte, die er ooit werd waargenomen in de laatste jaren, 56 c.M.; in de oude rivierbedding bedraagt deze thans nog 25—30 cM., doch op 20 m. afstand van den spermuur wordt niet meer dan 10 c.M. slib aangetroffen. De genomen voorzorgsmaatregelen, gepaard met spuiing zoo vaak dit noodig en mogelijk is, hebben dus hier het pleit gewonnen.

Mocht deze oplossing niet voldoende blijken, dan kan men nog gebruik maken van *bezinkings-vijvers* of kleine réservoirs bovenstrooms, die alle slib opvangen, en zoo worden aangelegd, dat zij bij lage waterstanden in het hoofd-réservoir (waarmede zij verbonden zijn), gemakkelijk zijn schoon te maken, dan wel de slib op de gewone wijze kan worden opgeruimd.

4. Het gebruik van aarden Dammen voor Vergaarbakken.

Deze soort van dammen voor het bewaren van regenwater waren reeds vele eeuwen vóór Christus in gebruik; in vele gevallen kunnen zij, vooral in Indië, de steenen sperdammen met succes vervangen. En dat telkens waar: 1. geen te hooge opstuwing (bv. van meer dan 15 m.) wordt vereischt; 2. de bodem geen absolute zekerheid aanbiedt tegen den druk van het zwaardere metselwerk; 3. de aanvoerbeek aan geen plotselingen en grooten was onderhevig is; dan wel, ten 4de, het bouwmateriaal ter plaatse te duur of te slecht is om daarvan solide muren te vormen. Meestal zijn juist de plaatsen, bij uitnemendheid geschikt voor den bouw van een steenen dam, vrijwel onbruikbaar voor den aanleg van een aarden dam, en omgekeerd. Voor groote stroomgebieden, waarbij in de bedding van de hoofdrivier moet worden gebouwd, zijn steenen dammen een vereischte, ook wegens de groote sluizen en de breede overlaten alsdan benoodigd.

Voor de veelsoortige *typen* dezer dammen, door het gebruik van aarde, van aarde en hout, van aarde en steen, of van andere composieties, wordt verwezen naar onderstaande literatuur, die nog gemakkelijk aan te vullen zou zijn [1].

Een zorgvuldige studie van het *stroomgebied* waarin men werkt, zal moeten voorafgaan; de oppervlakte en het topographisch karakter daarvan, de regenval en de waterafvoer, het karakter van den boven- en ondergrond zijn, met de flora en de bebossching, alle factoren die invloed uitoefenen op den minimum- en maximum-aanvoer der beek of van het ravijn; en door onderschatting van deze laatste zijn tot heden door overstorting reeds menigmaal aarden dammen bezweken.

Voor het *réservoir* zelf is een nauwkeurige opname noodig, voor de kennis van de oppervlakte en den inhoud bij verschillende diepten; moet men gegevens verzamelen van de temperatuur, den invloed van wind en zonneschijn, de geaardheid van den bodem, enz., om de verliezen door opslurpen en verdampen te kunnen schatten, die van veel invloed zijn op de beschikbare water-hoeveelheid.

Bij de keuze der *plaats van den aarden dam*, mag men voor het bodem-onderzoek niet vertrouwen op boorgaten, doch moeten talrijke putten worden gegraven tot op de ondoordringbare lagen; ook moet worden nagegaan, of men zonder bezwaren den grond kan wegnemen uit het bassin-terrein, wanneer men daardoor bv. een poreuzen onder-

[1] Voor nadere gegevens zie *Burr Bassell*, Earth Dams (1904); *Wegman*, Design and Construction of Dams (1901); *de Meyier*, l. c. p. 38 en volg.

grond zou bloot leggen; deze grondsoort zelf kan niet te nauwkeurig physisch en chemisch worden onderzocht. Hoe meer klei toch het mengsel bevat, hoe grooter de uitzetting en de inkrimping van het dam-lichaam zal zijn; men moet dus niet te veel klei gebruiken, doch liefst zand, waarvan de klei dan de openingen sluit. Het geheele terrein dat onder water komt, dient flink te worden schoongemaakt, en in geen geval mag men er houtgewas achterlaten, noch iets wat later de sluis-openingen verstoppen kan.

De soliditeit der *dam-constructie* zal in geen geringe mate afhankelijk zijn van een goede fundeering. Deze moet rusten op een ondoordringbare laag, waarvan men moet nagaan hoe dik, en of zij wel overal doorloopend is; bij poreuzen bodem zal men dezen zorgvuldig moeten draineeren, en alle bronnen moeten afleiden, om het grondwater te beletten het lichaam van den dam te bereiken; de wanden van het ravijn moeten worden uitgehaald om een waterdichte aansluiting te verkrijgen. De kosten der fundeering, die soms zeer diep komt te liggen [1], vormen wel eens 20 à 30 pCt. of meer der totale uitgaven voor den aarden dam. De *veiligheid* van den aarden dam is afhankelijk van zijn gewicht, en zijn wrijvings-weerstand tegen glijden door het vochtig worden van de onderlagen, benevens van zijn waterdichtheid en het voorkomen van overstorting; flink draineeren is dus van overwegend belang. Vooral het gedeelte bovenstrooms moet van uitgekozen materiaal worden vervaardigd, om scheuren door de zon te voorkomen en lekken tegen te gaan; het geheel moet door walzen of berijden met zware wagens tot een homogene massa worden gemaakt, en eerst maanden na de voltooiing van den dam mag het water in het réservoir worden toegelaten. Het punt waar de aarde en het metselwerk elkander raken is steeds het zwakste punt van den dam, waarom men alle openingen zooveel mogelijk uit het lichaam van den dam zelf moet verwijderd houden; in het algemeen is metselwerk eer een element van zwakte dan van kracht, wat in Algerië maar àl te duidelijk is gebleken.

De *waterafvoer* moet dus liever geschieden, door tunnels buiten den dam òm, dan door ijzeren buizen in den dam zelf waarbij het nagenoeg onmogelijk is, water onder zulk een hoogen druk te beletten *buiten* de buizen om te loopen en dus gevaarvolle lekkages te doen ontstaan, wat reeds menig onheil heeft veroorzaakt.

De *overlaat*, vooral zeer ruim te nemen, kan zijn een open kanaal, soms van een beweegbare stuw voorzien; dan wel als een tunnel in de ravijnwanden of aan een der uiteinden van den dam worden gebouwd;

[1] Voor den *Yarrow-dam* bij Liverpool moest men 97 voet diep graven om de ondoordringbare „bed-rock" te bereiken.

doch dit laatste is sterk af te raden en alleen mogelijk in het allergunstigste geval, daar men in den regel, wanneer dit niet te vermijden is, liefst moet afzien van het bouwen eener aarden stuw op die plaats.

Vooral bij aarden dammen, waar de zorg voor behoorlijke spuimiddelen steeds groote moeilijkheden zal opleveren, is het voorkomen van de aanslibbing in het réservoir aan te raden, en een afvoerkanaal, om bij bandjir het troebel water buiten het bassin te houden, meestal wenschelijk.

Mits goede voorzorgen, zijn aarden dammen vaak aangewezen en heeft men reeds zeer hooge gebouwd, die sedert jaren uitstekend hebben voldaan: in *Duitschland* vindt men den *Oderteich* (Harz) van 22 m.; in *Engeland* die bij Bradford van 20 m.; die bij Liez (Haute Marne), 16.5 m. hoog, is een der beste dammen van *Frankrijk*. In *Britsch-Indië* heeft die van Ekruk (Sholapoer) 23 m., in *Algerië* die te Marengo 29, die in de Springvallei (Californië) eveneens 29 m.; terwijl er in Arizona (*Noord-Amerika*) één bestaat met een réservoir van niet minder dan 85.000.000 m^3. capaciteit. De hoogste mij bekend op *Java*, is de 15 m. hooge dam bij Telogo, en die van 47 m. (ten tijde van den aanleg) bij Kedoeng-Kendang (Malang) [1]; doch de bouw van aarden dammen is op dat eiland wel wat erg verwaarloosd, en trok, naar het schijnt, nooit de aandacht onzer ingenieurs.

„*En toch is een goed geconstrueerde aarden dam even duurzaam en veilig als een gemetselde en in den regel veel goedkooper*” (Burr Bassell l. c. p. 39). Aan de ernstige bezwaren van aanslibbing en verdamping staan beide gelijkelijk bloot.

5. De Verdamping in de Réservoirs.

In theorie meent men de wetten der verdamping vrij goed te kennen; nauwelijks moet men deze echter toepassen in de praktijk, of er blijken groote leemten te bestaan. Voortdurend stuit men bij zijn onderzoek op gemis aan waarnemingen van deze verschijnselen, die bijna even grooten invloed hebben op de hydrologische toestanden als de regenval zelf; men vergat (niet het minst in onze Oost- en West-Indische Koloniën), dat in warme landen de ergste vijand van den landbouw is — de *verdamping*.

De wetten, die voor open réservoirs de verdamping beheerschen, zijn in 't kort aldus saam te vatten:

1. de verdamping is evenredig met de vrije oppervlakte voor zoover deze in aanraking komt met de lucht;

[1] Rapport sur l'Irrigation aux Indes neérlandaises par J. Post. Institut Colonial International 1904, p. 322.

Oase Gabès.

2. zij neemt toe naarmate de vochtigheid van die lucht geringer is; en

3. zij stijgt met de temperatuur. De hoeveelheid water, die één m^3. lucht kan bevatten eer zij verzadigd is, bedraagt bij 0° C.: 5,66 gram, bij 25° C.: 24,81-, bij 50° C.: 97,50- en bij 100° C.: 805,50 gram, dus een sterk verschil voor de mogelijke verdamping gedurende de warme en de koude maanden.

4. De verdamping is omgekeerd evenredig met de barometrische hoogte eener plaats, dus geringer in de bergen dan in de vlakte.

5. Zij stijgt met de snelheid van den wind en met het gemak, waarmee de eenmaal verzadigde luchtlagen door andere worden vervangen, en zal ongeveer 3 × grooter worden door een 3 × sterkeren wind. Wel heeft daarop invloed.

6. de richting van den wind naarmate hij komt over land of zee, dus droog of vochtig is.

7. Een heldere atmosfeer en een hemel zonder wolken bevordert de verdamping van de watervlakte; en

8. zij is meer actief, wanneer de bodem is van een donkere kleur,

dan wanneer hij een heldere tint heeft [1]. De vegetatie aan de oppervlakte doet de verdamping toenemen, doch vermindert den invloed der winden; in den regel is zij echter meer na- dan voordeelig.

9. De toename der atmosferische electriciteit bevordert de verdamping, en zij is ten slotte

10. evenredig aan den *tijd* gedurende welken zij plaats grijpt.

Door deze wetten kan men nagaan in welke plaatsen en onder welke omstandigheden de verdamping in open vergaarkommen een maximum dan wel een minimum zal bereiken, en daarmede dient bij den aanleg daarvan rekening te worden gehouden.

De feitelijke verdamping loopt in de verschillende luchtstreken en gewesten sterk uiteen. Zoo vond ik o. a. voor de gemiddelde jaarlijksche verdamping in een open réservoir het volgende aantal mM.:

Kopenhagen: 210, *Petersburg:* 300, *Londen:* 650, *Utrecht:* 822, en verder om de sterkere verdamping aan te toonen te *Barcelona:* 1044, *Madrid:* 1527; *Tucson* (*Arizona*)*:* 1970, *Murcia:* 2298, *Valencia* (Spanje): 2616 en het maximum te *Cumana* (Venezuela) met 3520 mM. per jaar. Op sommige plaatsen van de Britsch-Indische kust bedroeg zij soms 19 mM. per dag, en in *Curaçao* schatte men (de proeven dateeren slechts van den laatsten tijd) de jaarlijksche verdamping op 3000 mM., dat is 6 × meer dan de regenval in een verre van ongunstig jaar!

Bij den bouw van het nieuwe réservoir te Puentes (Spanje), rekende men op een verdamping, groot 1800 mM. gedurende de 6 droge maanden, en ook voor dat te Hamiz (Algerië) werd gedurende dat seizoen 10 mM. per dag aangenomen. Uit talrijke gegevens, mij door den sluiswachter bij het réservoir te Gileppe verstrekt, was de gemiddelde jaarlijksche verdamping aldaar in de jaren 1897 t m 1905: 92.000 m^3. of 115 mM., doch varieerende voor de jaarlijksche gemiddelden van 30 tot 230, en de dagelijksche (in 1904) van 3,3 tot 9,3 mM.

Wanneer men dus in warme landen alle gevallen regenwater liet staan in een open bassin, zou dit geheel verdwijnen, en zelfs nog heel wat ander water er bij. Gelukkig gelden deze cijfers niet voor de verdamping van het water dat op den aardbodem neervalt, doch alleen voor de vrije wateroppervlakte der rivieren, meren en réservoirs.

De verdamping der vochtige *aardoppervlakte* toch is veel geringer dan die van een gelijke oppervlakte water, en bedraagt zelden meer dan $^3/_{10}$ tot $^1/_4$ van deze, ja daalt bij 23° C. tot $^1/_{10}$ of nog minder, ofschoon ook hierbij de cijfers verre uiteen loopen. Eenmaal het water

---

[1] De Salines met donkeren bodem te Alava (Spanje) geven meer zout dan de lichtgekleurde pannen.

door den aardbodem geabsorbeerd zijnde, is de verdamping ook nog afhankelijk van het opslurpingsvermogen der grondsoort, die belemmerend kan optreden; doch steeds blijft de verdamping veel grooter dan de hoeveelheid water door de aarde geabsorbeerd [1].

Het is zoo jammer, dat de waterbouwkundigen de bepalingen der waterhoeveelheden, die voortdurend door verdamping, enz. verloren gaan, hebben verwaarloosd, zoodat men niet weet over welk gedeelte van den regenval men voor de bevloeiing in de open lucht, dus uit de rivieren, kan beschikken voor kanalen en réservoirs. *Borchardt* gaf zich daarvoor veel moeite, en vond in het Eschbachdal, dat het debiet der rivier gemiddeld bedroeg 67,4 pCt. van den regenval; te Montauby (Frankrijk) was dat 49 en te Liverpool 60 pCt. Voor Westfalen varieerde dit percentage van 65,3 pCt. in de wintermaanden (November—April) tot 18 pCt. in de zomermaanden. Op mijn verzoek werd dit voor het réservoir van de Gileppe uitgerekend, voor de jaren 1879 t/m 1905, waaruit ik slechts een paar cijfers zal mededeelen, aantoonende, dat het deel van den regen hetwelk in de rivier terecht komt, afhangt van het jaargetijde, de hoogte van den regenval, de temperatuur en de meerdere of mindere vochtigheid van den bodem. Van 1879 t/m 1888 werd door het réservoir gemiddeld opgenomen 49,6 pCt. van den regenval; in de jaren 1896 t/m 1905 gem. 59,8 pCt.; de uitersten waren 76 pCt. in 1900 en 43,9 pCt. in 1884, terwijl er maanden waren waarin dit daalde tot 2 pCt. (Juni 1901).

Bij den zwaren regenval van 26 Febr. 1906, toen 3.030.000 m^3. in het stroomgebied was gevallen, nadat het terrein goed was doorweekt in de vorige dagen, bleek dat 2,900.000 m^3. of 96 pCt. in het réservoir is terecht gekomen; nòch verdamping, nòch absorptie hebben toen veel invloed uitgeoefend. Doch in warme, droge landen met beter doorlatende terreinen, zal het resultaat geheel anders zijn. In de beide Castiliën bv. komt in de rivieren niet meer dan 20 pCt. van den regenval, en is het zelfs onder de gunstigste omstandigheden in Spanje niet mogelijk meer dan 50 pCt. van den regen in de réservoirs te verzamelen; zelfs in den Elzas was de hoeveelheid oppervlakte-water in de maanden April t/m Juni niet meer dan 21 pCt., en in de heete maanden Juli t/m September slechts 7 pCt. van den regenval. Meer dan $^4/_5$, ja $^9/_{10}$ ging aldus verloren door de *verdamping* op en de *inslurping* in den bodem.

Ook wat deze beide factoren betreft, moet men zich met onvolledige

[1] Er bestaan eenvoudige toestellen, om op een bepaalde plaats de verdamping van bouwgrond, al of niet met verschillende gewassen beplant, te kunnen meten. *König* neemt voor *Duitschland* aan, dat 90 pCt. van het regenwater *verdampt* of voor den plantengroei wordt verbruikt, en slechts 10 pCt. eigenlijk *grondwater* vormt.

gegevens behelpen, en vond ik alleen dat in betrekkelijk vochtige landen, met een regenval van 650—850 mm., van het *niet* aan de oppervlakte weggestroomde water te *Genève* de verdamping bedroeg 62 en de absorptie 38 pCt.; te *Manchester* resp. 75 en 25, en te *Orange* (*Zuid-Frankrijk*) 82 en 18 pCt., zoodat er 1,6 à 4,5 maal meer verdampte dan door het terrein werd opgenomen. In *Spanje* echter, en dus nog meer in de Tropen, was de verhouding veel ongunstiger: gemiddeld kwamen daar van de 100 deelen regen er 22,5 tot 42,5 in de rivieren, werden er 25 tot 15 geabsorbeerd, en verdampten de 52,5 en 42,5 overblijvende deelen; in sommige omstandigheden stijgt de verdamping tot 62,5 pCt., of ruim 3/5 van den gevallen regen.

Terwijl de mensch op de hoeveelheid regen weinig of geen invloed kan uitoefenen, is dat met de verdamping wel degelijk het geval; men kan toch dit voor den landbouw zoo noodlottige verlies aanzienlijk verminderen, soms geheel opheffen, door het water te doen binnendringen in den bodem, of het te doen inzinken in kunstmatige of natuurlijke onderaardsche holten, die bij een klein oppervlak een groote diepte bezitten. En het verlies door verdamping is juist daarom zoo noodlottig voor den landbouw, omdat zij het sterkste is in de droogste en heetste maanden van het jaar, wanneer het water het meest schaarsch en de behoefte daaraan het grootst is. Bij de andere bezwaren aan den bouw van open réservoirs verbonden, mag de nadeelige invloed der sterke verdamping dus niet uit het oog verloren worden.

6. Bezwaren tegen den Aanleg van Open Vergaarkommen.

Deze bezwaren zijn niet gering:

1. Een groot deel van het *stroomgebied* waarin zij liggen blijft *buiten haar invloed;* de hooger gelegen terreinen worden niet tegen droogte beschermd, hun irrigatie eer bemoeilijkt; en in den regel is het afgetapte water eerst bruikbaar op plaatsen, veel lager dan de prise d'eau gelegen;

2. groote oppervlakten worden aan elke *cultuur onttrokken* en vaak uitmuntende terreinen aldus permanent geïnundeerd;

3. behalve door de verdamping is het verlies door *filtratie* in den bodem niet gering, en bedraagt deze in *Zuid-Frankrijk* 25 à 40 mM. per dag, dus een jaarlijksch verlies van 1,00 à 1,50 m. waterdiepte. Daar echter vaak voor den bouw een niet of weinig doordringbare bodem zal worden gekozen, kan dit elders veel minder blijken te zijn;

4. réservoirs, vooral wanneer het water ondiep is of de oevers dikwijls droog vallen, kunnen ware broeinesten worden voor *malaria;*

5. *groote* réservoirs eischen hooge spermuren, die aan een sterken

waterdruk bloot staan, een zwaren druk uitoefenen op den bodem, en in gevaar verkeeren door het achterloops worden van de aansluiting aan de oevers. De bijna geregeld voorkomende lekken kunnen de metsel-specie verzwakken; wanneer eenmaal het water een doorloopenden uitweg heeft gevonden, zal door den hoogen druk en de groote snelheid van het water bij *doorbraak* een enorme levende kracht worden ontwikkeld, die een zware bres slaat in het gevaarte, de lager liggende dorpen en gronden vernielt, en rampzalige gevolgen na zich sleepen kan.

Toch mag men dit gevaar niet overschatten: de redenen waarom de meeste bezweken, zijn bekend; deze doorbraken waren een gevolg, hetzij van slecht metselwerk, van onvoldoend profiel, van te geringen overlaat, of van te zwakke fundeering, enz.; en nu de oorzaken gevonden zijn, bezitten wij tevens de middelen om deze weg te nemen. Zeker, de doorbraak van een réservoir-dam is een betreurenswaardige catastrophe; doch moeten wij den bouw van spoorwegen achterwege laten, omdat een trein wel eens derailleert; van bruggen, omdat nu en dan een dezer wel eens instort? Ook bij waterbouw-werken moet steeds het leven zijn tol betalen aan den dood; en het feit, dat er dammen bestaan die reeds sedert eeuwen weerstand boden aan alle invloeden, bewijst wel dat voldoende soliditeit hierbij bereikbaar is;

6. het *slib-bezwaar* is meer te vreezen, zooals wij voldoende hebben aangetoond; en daar de neergezette slib moeilijk nog te benutten is, gaan er aldus veel waardevolle meststoffen voor den landbouw verloren. Wel is vaak het schoonmaken mogelijk door het opofferen van den geheelen inhoud van het bassin, doch dan gaan tevens verloren de millioenen m^3. water, die men wilde reserveeren voor den landbouw, voor drinkwater of industrie;

7. en al kan een réservoir er in slagen, den waterafvoer bv. gedurende één jaar te regelen, wat zal er van de waterreserve terecht komen in streken, waar droogte-perioden soms jaren kunnen duren, en van zijn capaciteit in gewesten, waar een stortregen van 3 à 400 mM. per etmaal kan voorkomen? Wanneer trouwens de *aangevoerde waterhoeveelheid onvoldoende* blijkt, zal het nut van het réservoir voor een groot gedeelte verloren gaan;

8. ook zullen er *niet veel plaatsen* gevonden worden die, voldoende aan de vroeger opgesomde eischen voor den bouw van den stuwdam en de gesteldheid van het bassin, *geschikt* blijken voor dit soort van werken, waarom „en Algérie, en Tunisie et en Espagne, on commence *à se défier de l'efficacité* des grands barrages-réservoirs" [1].

Mag men uit dit alles de conclusie trekken dat er maar geen open

[1] *Jean Brunhes,* L'irrigation, etc. p. 300.

vergaarkommen meer gebouwd moeten worden? Geenszins, verre van daar! Telkenmale dat het nut van een réservoir is bewezen, men op voldoende water kan rekenen, zich in staat acht de capaciteit daarvan tegen aanslibbing te handhaven, en de kosten niet àl te hoog worden, is de bouw van een barrage-réservoir verplicht. Moge men er op *Java* nog maar vele bouwen!

Wel zijn het *dure* werken, moeilijk te maken, niet gemakkelijk te onderhouden, en die, wanneer men ze in de bedding van beduidende rivieren moet bouwen, zelden de rente der aanlegkosten zullen dekken. In Spanje en Italië, voor rekening van particulieren opgericht, hebben zij in den regel minder gunstige *financiëele resultaten* opgeleverd, al heeft de streek waarvoor zij dienden, en vaak de schatkist, er rijke vruchten van geplukt. Alleen dàn, wanneer de bouwkosten laag (door gebruikmaking van aarden dammen bv.) en de winsten van den landbouw groot zijn, kunnen zij voldoende directe baten afwerpen. Deze mogen echter niet den doorslag geven voor een verstandige Regeering, die voornamelijk heeft te letten op de welvaart van land en volk.

Een hoofdbezwaar blijft nog altijd het *verlies door verdamping*, zoowel in de rivier bovenstrooms als in het réservoir zelf; daardoor kan in warme landen de halve inhoud van de vergaarkom verloren gaan [1]. Bij kleine vijvers, omringd door boomen, beschermd tegen den wind en met helder water, zal dit verlies aanzienlijk minder zijn; doch de verdamping voorkomen kan men bij deze werken nimmer of nooit.

De conclusie waar men dus toe komt, is deze: groote open vergaarkommen kunnen nuttig zijn in bijzondere gevallen en behooren dan te worden gebouwd, doch haar hulp is niet afdoende, noch haar aanleg zoo vrij van bezwaren — al kàn men die overwinnen — dat zij veelvuldig kunnen worden toegepast. Er behoort dus te worden gezocht naar andere middelen van waterverschafffng in droge streken, die minder gevaren opleveren, bij geringer kosten meer water geven, en dus beter zullen voldoen; en dan komt men tot den aanleg van onderaardsche réservoirs, of het bewaren van het regenwater in den bodem.

c. ONDERAARDSCHE RÉSERVOIRS.

„MINDER RÉSERVOIRS EN MEER WATER".

De talrijke voordeelen opleverende onderaardsche vergaarkommen zijn duur wanneer ze kunstmatig moeten worden aangelegd, buiten-

[1] In Nagpoer (*Britsch-Indië*) verdampt 54 pCt. van de hoeveelheid water, die het réservoir in het geheele jaar ontvangt; in *Spanje* neemt men aan, dat hoogstens 50 pCt. van den regen in het réservoir terecht komt, en, bij een verdamping van 2500 mM. per jaar, daarvan nog eens *de helft* definitief voor den landbouw verloren gaat (Bentabol l. c. p. 181).

gewoon goedkoop wanneer zij van nature aanwezig zijn, in den vorm van holen, spelonken en zelfs in dien van de hydraulische opslurpingskracht van sommige steensoorten.

Vooral in kalkheuvels worden vaak *natuurlijke holten* aangetroffen met breede scheuren, „diepe gaten", dan wel uitgestrekte grotten. In de Ardennen zijn talrijke *„gouffres"* aan te wijzen, waarin heele beken verdwijnen, dan wel „entonnoirs", die na overstroomingen al het water opnemen; in *Spanje* vindt men bij Marco een dusdanig réservoir onder den bodem, van meer capaciteit dan de grootste „pantanos"; bij San Antonio (*Texas*) worden talrijke putten gevoed uit holten in de rotsen, waarin het regenwater door de zandlagen is binnengedrongen. Elders kunnen verlaten mijngangen dienst doen, waarheen men dan het regenwater kan leiden, om het steeds ter beschikking te hebben wanneer noodig, met slechts geringe verliezen door verdamping. Is toch eenmaal de luchtlaag boven de wateroppervlakte van damp verzadigd, dan zal alle verdere evaporatie een einde nemen, zoolang de vochtige lucht niet wordt afgevoerd.

Waar geen holten te vinden zijn, zullen vele rotssoorten nog 1/100 van haar volume of meer aan water opnemen, en men aldus met geringe kosten een waterréservoir kunnen vormen, waar weinig van verdampt, en voor vernieling geen vrees bestaat; vooral in vulkanische streken zullen vaak scheuren in de rotsen gevonden worden[1].

Aldus ontstaan dikwijls onderaardsche stroomen, soms ware rivieren vormende, met zeer verschillende snelheid; doch deze is steeds veel geringer dan die der beken aan de oppervlakte. In de *grot te Han*, waarin natuurlijk vele en groote openingen aanwezig zijn, heeft men door het inwerpen van kleurstoffen gevonden, dat een lengte van 11.38 m. in 8 à 20 uren wordt doorloopen, afhankelijk van het waterniveau in den „gouffre" bij haar aanvang; de ingenieur Palacios vond in de prov. *Valencia*, bij een sterke daling van den berg naar de vlakte, een snelheid van 36 mM. per sec.

Het onderaardsche water langs de hellingen van de *Sierra-Nevada* legde slechts 125 m. af per etmaal, dus 1,5 mM. per sec., tegen 500 mM. voor dat aan de oppervlakte, dat dus een 333 maal grooter snelheid had.

Doch het aantal terreinen, waar deze gunstige voorwaarden voor den aanleg van onderaardsche réservoirs gevonden worden, zal wel beperkt blijven, al dient dit op *Curaçao*, met zijn grotten aan de Noord-kust bij Hato en de scheuren in zijn kalkgebergte, wel eens nader te worden onderzocht.

[1] In *Catalonië* en *Valencia* worden vele van zulke absorbeerende putten, die uit het poreuse terrein, dan wel uit scheuren, veel water kunnen opnemen, aangetroffen.

In den regel zal men zijn toevlucht tot kunstmatige réservoirs moeten nemen, waarvoor men liefst terreinen zal uitkiezen die geen speciale versterking behoeven; in elk geval is door den tegendruk van den grond de constructie minder zwaar dan aan de oppervlakte. Eén enkel groot en flink diep bassin zal, per m^3. water berekend, steeds goedkooper zijn dan meerdere kleine van geringer diepte en oppervlakte. Bij *Barcelona* en in de valleien van *Alfart* en *Canyamés* vindt men zulke réservoirs, met inhouden van 60.000 tot 240.000 m^3.; ook bij *Cadiz* bestaat er een, van niet minder dan 481 m. lengte, reeds sedert de XVIIIe eeuw. Op de toppen van bergen, waar alleen water aanwezig is gedurende de tijden dat er regen valt, kan men door concave *uitholling van het plateau* en het graven van een overdekten kuil in het midden, waarheen men het hier en daar nog opgevangen water kan afleiden, bewaarplaatsen vormen.

Elders zal men, liefst op hooge plekken, een put kunnen maken met nauwen ingang, waaraan dan in de diepte mijngangen aansluiten; zoodoende worden er *citernes* gevormd, die ook het doorsijpelende water der oppervlakte kunnen opvangen; zulke „aljibes" komen in Spanje voor bij de meeste op rotsen gelegen „Castillos" (forten), en ook bij het bekende Alhambra te Grenada. Sedert 1375 bestaat er een bij *Peruel*, en nog onlangs zijn er bij *Barcelona* twee gemaakt, elk met een inhoud van 8000 m^3.; ook te *Aden* en te *Gibraltar*, evenals op den versterkten top van den Brimstone Hill te *St. Kitts* (Engelsche Antillen), werden zulke hoog gelegen bassins door mij bezocht.

Wanneer de bovenkorst, bv. uit zware klei bestaande, geen water doorlaat, kan men door het graven van loodrechte of schuine putten in de permeabele lagen doordringen en dáár het water opvangen, dat wegens den korten afstand dien het moet doorloopen, weinig last door aanslibbing zal geven.

Veelvuldig wordt gebruik gemaakt van *onderaardsche galerijen*, langs de hellingen van bergen, die genoeg regenwater opslurpen om de capaciteit der putten te vermeerderen; dan wel, door horizontale of hellende galerijen langs de ravijn-zijden van rivieren met een sterk verval, om het water op te houden en langzamerhand weer vrij te laten. Een regenval van bv. 2 dagen wordt dan in 30 à 40 dagen afgeleid, en aldus een tweede rivier verkregen in de oude bedding, lang nadat de gevallen regen rechtstreeks is afgevoerd. In *Noord-Amerika* is hiervan op vele plaatsen gebruik gemaakt; te *Ciudad Real* (Sp.) zijn er nog uit den Mooren-tijd aanwezig; in *Perzië* worden nog uitgestrekte onderaardsche kanalen gevonden, soms kilometers lang, die de bodems van putten, langs de berghellingen gegraven, vereenigden. Aldus wordt geen

stuk terrein onttrokken aan de cultuur, doch juist door de terrassen, met den uitgegraven grond gevormd, de oppervlakte daarvan vermeerderd. Alleen zal dit stelsel in de meeste gevallen wel zeer kostbaar blijken te zijn [1].

Op goedkooper wijze is het water soms te bereiken door sleuven met een goot van platte steenen, waarop weer keien, aarde en zoden; alsdan wordt geen bouwterrein verloren, en kan het water, dat zich boven de ondoordringbare lagen verzamelt, weer door putten worden bereikt (de Meyier l. c. p. 32). Dan weer kan men stilstaande wateren of bodemwateren opvangen door draineerbuizen, wat ook uit hygiënsch standpunt aanbeveling verdient, en het verlies door verdamping doet verminderen; ook kleine bronnen kunnen door een àl of niet gesloten draineer-geul worden verzameld, wat op Java op enkele plaatsen geschiedde.

Doch hoe nuttig dit stelsel van onderaardsche vergaarbakken zijn moge, al verdient het meer aandacht dan er tot nu toe aan werd geschonken, en behooren de noodige onderzoekingen daarvoor, bovenal in het droge Curaçao, niet langer te worden uitgesteld, meer hoop en verwachting heb ik van de laatste methode.

d. Het bewaren van het regenwater in den aardbodem,

waarvan ik in het *droge Spanje* vele voorbeelden zag.

„ON VA CHERCHER SOUVENT BIEN LOIN UN BONHEUR QU'ON A SOUS LA MAIN". J. BERTOT.

Terwijl het thans regel is, het water zoo snel mogelijk naar zee te zenden, en zoolang mogelijk bloot te stellen aan verdamping, zal men, om van den eenmaal gevallen regen het meeste nut te trekken, er naar moeten streven, beide factoren van verlies met alle kracht te beperken. Inplaats van het water de sterkste helling te laten volgen, zal men deze reeds van het gebergte af moeten verzwakken; inplaats van het water over de oppervlakte van den aardbodem te laten stroomen, zal men alles moeten doen om het daarin te laten opnemen en aldus de verdamping tegen te gaan.

Het absorbeeren door den bodem geschiedt op drie wijzen: 1°. door het binnendringen in scheuren en holten van het terrein, waarover reeds in afd. c. werd gesproken; 2°. door de hygroscopiteit, waardoor waterdamp rechtstreeks aan de atmosfeer wordt onttrokken; hierbij kan wel

[1] Toch werd het voor drinkwaterleidingen door het maken van opvanggalerijen in de harde graniet-rots toegepast o. a. in Limoges, Rennes en Quimper, met een *debiet* van 1200—3800 m³. per etmaal (*Génie Civil* XXX p. 268).

Gabès Djara.

iets, zij het weinig, worden gedaan, wat straks zal worden aangetoond; doch bij den 3en factor — het laten doordringen in den bodem — kan met veel succes worden ingegrepen.

De hoeveelheid regenwater die geabsorbeerd wordt, zal afhankelijk zijn van de helling van den bodem; van den vorm van het stroomgebied; van de wijze waarop de regen valt: in hevige stortbuien dan wel als langdurige zachte neerslag; en vooral van den aard (het opslurpings-vermogen) van den bodem, waarbij soms schijnbaar compacte rotsen nog heel wat water opnemen, dat men langs de wanden ziet uitsijpelen. Kleigrond zuigt sterk op, doch eenmaal verzadigd vormt hij een taaie korst die niets meer doorlaat; zand (vooral grof zand) en sommige kalkgronden zijn sterk doordringbaar en niet snel verzadigd, zij kunnen enorme massaas water opnemen. Daartusschen komen allerlei mengsels voor, die men kan onderzoeken door van goed doordrenkte grondsoorten, na enkele uren verwarming, het verlies aan gewicht dan wel aan volume na te gaan. *Schübler* vond aldus dat het gewicht daalde voor tuinaarde met 24 pCt., kalkgrond 28, klei 45—52, zand 76—88 pCt. De grootere warmte van den ondergrond bevordert het opnemen van water, dat sommige zandgronden doorliep met een snelheid van 0,01 tot 0,03 m. per seconde [1]. *Dalton* vond als uiterste verschillen tusschen zeer permeabelen en weinig doorlatenden grond 60,0 en 14,3 pCt.; *Vallez*, dat in het dal der Seine 71 pCt. van den regenval door den bodem werd opgenomen, van de Garonne 48, van de Rhône 37,

[1] *Quyano*. El Problema del Agua (1906).

van de Po 34, en dat in Spanje deze cijfers daalden tot 10 à 30 pCt. Hoe zuidelijker men komt, hoe geringer dus, onder de tegenwoordige omstandigheden, de absorptie van het regenwater; en wel tengevolge van de meerdere verdamping en de meer voorkomende stortbuien. Juist in warmere streken, vooral in droge terreinen [1], is dus in dit opzicht heel wat verbetering mogelijk. Als gemiddelde voor geheel Spanje kwam *Bentabol* tot de conclusie, dat van elke 100 deelen water, door den regen aangevoerd, er 35 langs de oppervlakte wegstroomen, 45 deelen verdampen, en er slechts 20 deelen, dus 1/5 in den bodem opgenomen en nuttig verbruikt wordt.

Het opgenomen regenwater dringt door de zwaartekracht in den aardbodem, tot het stuit op ondoordringbare lagen, meestal op niet te groote diepte aanwezig; het volgt de helling daarvan en beweegt zich met uiterst geringe snelheid, soms bijna stilstaand, onderaardsche meren vormende, naar een of anderen uitweg om daar als bron te ontspringen. De hoeveelheid die binnendrong bepaalt de dikte dezer onderaardsche waterlaag, die soms ware rivieren vormt. Het vrij wegvloeien langs de oppervlakte geschiedt snel; bij bandjirs zijn snelheden van 6, 8 à 10 m. per seconde niet zeldzaam, en reeds bij een snelheid van 2 m. doorloopt een druppel rivierwater een afstand van 153 k.m. in één etmaal, dus ongeveer de geheele breedte van Java; na enkele uren is dus alle water in zee verloren. Het grondwater loop uiterst langzaam; de snelheid is evenredig aan het verhang, en bedraagt bij een verhang $= i$ in grof rivierzand 0,00024 m. per seconde, in fijn duinzand niet meer dan 0,00011 of 8,4 m. per etmaal [2]. Het draalt bijwijlen zoo lang voor het de doorweekte terreinen verlaat, dat bij sommige stroomgebieden het bronwater 6 à 8 maal meer bedraagt dan dat der oppervlakte, en na het ophouden der regens de rivieren vaak al haar waterrijkdom aan die onderaardsche aanvoeren hebben te danken. Het is daarom wenschelijk het regenwater op te houden ter plaatse waar het valt, en dáár te laten indringen in den bodem. Behalve dat alsdan overstroomingen worden vermeden en het meesleepen der humuslaag wordt belet, zal er veel minder water door verdamping verloren gaan, en zullen er rijkere en meer permanente bronnen gevormd worden; reeds nu leveren boschrijke berghellingen daarvan het bewijs. En daarom lost dit geheele vraagstuk zich op in het zoeken naar de beste middelen, om in den minsten tijd en met de geringste kosten, het regenwater op te houden

[1] Men noemt in *Spanje* een terrein „droog", wanneer het op 20 c.m. diepte minder dan 7 pCt. van zijn gewicht aan water bevat; *frisch* met van 7—12 pCt. en „*vochtig*" wanneer het op die diepte meer dan 12 pCt. water bevat.

[2] Zie *Henket* en *Steuerwald*, dl. II afl. XIII p. 252.

in de hoogere streken, ten einde het in de lagere weer te voorschijn te doen komen. Van al het water dat in den grond dringt, gaat zoo goed als *niets* verloren, en het is gemakkelijk weer te bereiken, wanneer het niet diep binnendrong; terwijl het op natuurlijke wijze een uitweg zoekt, wanneer het dieper wegzinkt en zorgt voor de betere voeding van beken en rivieren.

Dat dit mogelijk is, daarvan heb ik in de omstreken van *Murcia* en op menige andere plaats bij mijn studie-reis door het „España Arida", het *droge Spanje*, de bewijzen gevonden. Door het geheele Zuiden trekkende, van *Sevilla* over *Grenada* naar *Murcia, Alicante* en *Valencia*, maakte ik kennis met de deelen van Spanje waar de minste regen valt; en wel resp. gemiddeld 543, 541, 442, 491 en 585 mM.; in Augustus blijft het daar steeds beneden 10 mM., en maandenlange droogten wisselen af met een soms alles vernielenden regenval. Het aantal regendagen is gering, en de droge lucht (*Murcia:* 60 à 69 pCt. relatieve vochtigheid) doet een deel van den regen weer snel als damp verloren gaan (1800—2600 mM. per jaar); slechts 60 à 74 dagen per jaar is er de lucht bedekt, doch overigens brandt er de zon op een vaak dorren bodem. En dan weer vallen er stortbuien van 100 à 200 mM. in 24, soms van 300 à 500 mM. in 30 à 40 uur; plotseling vullen zich de meestal droog liggende rivierbeddingen (de „ramblas" die dienst doen als karrewegen) met bruisende watermassaas, die bruggen vernielen, bouwland en boomgaarden verwoesten, vaak dorpen en steden en menschenlevens vernietigen [1]. En vlak daarop weer zonnig weder, terwijl het water is afgestroomd naar de zee, na zijn verwoestingen te hebben verricht en onherbergzame oorden te hebben geschapen.

Murcia, eenmaal een koninkrijk, beslaat een groot deel der steppen langs de Middellandsche zee, waar een zeer vruchtbare bodem bij gemis aan water steriel blijft, van een dorheid die der woestijn schier gelijk. Doch overal waar men, zij 't een kleine hoeveelheid, water weet te krijgen, vindt men die groene oasen, die liefelijke „huertas" welke het een genot is om te aanschouwen. Mijn eerste werk bij aankomst in de hoofdplaats met haar Moorsch karakter, was de beklimming van den 146 m. hoogen toren der Kathedraal, vanwaar men een goed overzicht

[1] Gevaarlijk zijn vooral de *Segura*, de *Turia* en de *Jucar*; van deze laatste (niet de ergste) is elke 6 jaar een vernielenden watervloed te wachten. De *Segura* steeg eenmaal 8 m. boven normalen stand, overstroomde 40.000 H.A. bouwland, wierp huizen, 2 k.m. van haar oevers verwijderd, omver, vernielde alle irrigatiewerken, bracht een schade aan van 7.000.000 realen, en had een kostbaren bodem in één zandvlakte herschapen. Ook in Oct. 1881 werd *Murcia* geteisterd door een overstrooming, die aan 500 menschen het leven kostte en een verlies veroorzaakte van 25.000.000 frs.

KAMPEMENT.

heeft over die zee van vruchtboomen, meestal lichtgroene olijven, waarboven enkele palmen hun kruinen lieten wuiven, en waartegen de donkere cypressen scherp afstaken.

Kort daarna reed ik naar den *Stuwdam in de Segura*, eenige k.m. bovenstrooms van de stad gelegen. De weg ging door uitgebreide oranjerieën, waar de bloesems begonnen te ontluiken, en waarvan de bodem voortdurend wordt opengehouden om elken regendrup op te vangen en den dauw toegang te verleenen, terwijl kuilen met dijkjes rondom de stammen waren aangelegd om het water tot stilstaan en inzinken te dwingen. Men zag er, reeds in dat seizoen (30 Maart 1906), een rijkdom van bloemen, en overal de uitnemende zorg aan de cultures besteed; midden tusschen twee geultjes waarin het water wordt toegelaten, was voor de jonge plantjes de rug nog met dijkjes omrand, waar in schuine richting kleine gevlochten schermpjes in waren gestoken om het teere wichtje voor de scherpe zonnestralen te behoeden. Een grooter deel van den bodem was voor de bevloeiing dan voor den aanplant in beslag genomen, wel een bewijs dat men de hooge waarde van het water beseft, wat ook blijkt uit het uitmuntende onderhoud der leidingen, die beter gereinigd waren dan de straten, woningen en lichamen der bevolking.

Vroolijk kabbelden de golfjes langs de weelderig groeiende velden, waar allerlei variëteiten van groenten en ook padi werd aangetroffen; doch niet tevreden met het irrigatie-water, werd uit talrijke putten het grondwater opgeheschen, en zelfs in de onmiddellijke nabijheid van

den stuwdam en de prise d'eau werd op eenigen afstand der rivier het onderaardsche water met een groot wiel 3 à 4 m. hoog opgedreven. En overal werd gewoekerd met het water: groote gemetselde bakken vingen het drinkwater op; langs de hellingen werd door dijkjes het regenwater verzameld; de spoordijk werd benut voor het vormen van kleine bassins, en in de zachte terreinplooien hielden ruwe steenen dammetjes het wegvloeiende water tegen. Geen druppel van de oppervlakte bleef onbenut, en dat door het doen doordringen in den bodem een ware rijkdom van onderaardsch water werd verkregen, bleek het best uit die talrijke putten en schepraderen door menschen of dieren (koeien) bewogen, die overal boven de velden uitstaken, of zichtbaar waren te midden van olijf-, moerbei- en vijgeboomen, van amandelen, granaten en druiven. En verderop, waar geen water verkrijgbaar was, als scherp contrast weer die troostelooze cactus-planten, en die „despoblados" [1], die ik in Spanje zoo vaak met weemoed moest aanschouwen. Doch in deze huerta had men den strijd met de ongenade der natuur met succes aangebonden, en werd zelfs het doorsijpelende bevloeiingswater weer opgevangen, en opnieuw gebruikt om dit deel van het droge Spanje, van „aride" in „vruchtbaar" te herscheppen. Terwijl in de omgeving van Murcia het onbevloeide land voor 50 fr. per H.A. wordt verkocht, bereikt het van water voorziene een prijs van 10.000 fr. en hooger, dus 200 maal meer (*Kirchhof*, Länderkunde Europa's dl. III p. 10). Nog duurder zijn in *Zuid-Valencia* de gronden, waar de oranjeboomen groeien, en die 18—24 à 30.000 fr. kosten en gemiddeld per H.A. 2400 fr. bruto opleveren.

Want ook dáár, in dat regenarme klimaat, deed de geschapen rijkdom aan water vruchtbare landouwen en een dichte bevolking ontstaan [2], en rijstvelden die 60 H.L. per H.A. (39 pikol droge padi per bouw) leveren, gevende een winst van 1150 pesetas per H.A. Voor de goede regeling der water-verdeeling wordt wekelijks, onder een der portalen van de Kathedraal, door zeven „sindicos" het „*tribunal de Aguas*" gehouden, dat ik bijwoonde, doch dat in vele werken meermalen uitvoerig werd beschreven; door de Mooren reeds in de 12de eeuw opgericht, blijft het nog altijd in zijn ouden, uitstekenden vorm gehandhaafd.

Waar dus in regenarme koloniën geen enkele krachts-inspanning te groot mag worden geacht om het water, voor den landbouw beschikbaar, te vermeerderen, en wijl met elken druppel regen slechts gewoekerd

[1] Onbewoonde streken.

[2] Er wonen in *Valencia* per $k.m^2$. 205 inwoners, die echter wegens hun drift, wraakzucht en jaloezie hun land den naam hebben bezorgd van te zijn „un paradisa habitado por demonios", d. i. een paradijs door duivelen bewoond.

kan worden door hem *in den aardbodem te doen binnendringen*, is het hier de plaats enkele *middelen* aan te geven, om dat op de minst kostbare wijze te bewerkstelligen.

1°. In Spanje bevatten de schijnbaar *droge rivierbeddingen*, de „ramblas" met grint en steenen bedekt, dikwijls flinke hoeveelheden water, die, aan de oppervlakte onzichtbaar, langzaam wegstroomen. Ook op Java heb ik dat meermalen waargenomen, en vaak na maanden droogte, o. a. in het dorre bosch van Soemberwaroe, in den zand- of grindbodem der rivieren op geringe diepte water gevonden. Door het plaatsen van schermen of dammen tot op de ondoordringbare laag, kan men dit water doen stijgen en het gebruiken, dan wel den afloop enorm vertragen. In dorre streken is dit middel reeds van groot nut gebleken, en daaraan heeft o. a. de Sahel in *Algerië* zijn ontginning te danken. In *Catalonië*, vooral bij Barcelona, wordt aldus veel water opgevangen uit de droge kiezelbeddingen der *Besos* en in de dalen van Dosrius bij Mataro; sommige schrijvers spreken daarvan als „de grootste der onderaardsche kanaalnetten". In de Algerijnsche woestijnen bij *Soef* worden de palmboomen geplant in breede, 7 à 8 m. diepe kuilen, waar de wortels nog wat vocht vinden, en aldus „onderaardsche palm-wouden" ontstaan [1].

2°. *Het vormen van plassen of bassins.* In *Algerië* vindt men onder den naam van „chotts", „sebkas", „*daïas*", enz., zelfs in de woestijn, op vele plaatsen natuurlijke zakken of laagten in het terrein, die een kuipvorm aannemen; na regens vullen deze zich met water, dat zij dicht onder de oppervlakte lang vast houden; soms worden zij ook van onderen op gevoed. Op geschikte plekken zou men zulke grootere of kleinere tijdelijke vijvers kunnen aanleggen, hetzij in het dal der rivier dan wel daar buiten langs de kanten der wegen; in geaccidenteerd terrein zou men eveneens bij een bocht het neerspoelende water in een omdijkte ruimte kunnen opvangen en doen wegzinken in den bodem. In het vlakkere terrein zou men den thalweg door een reeks van dijkjes in een serie vijvers van hoogstens 50 c.M. diepte kunnen herscheppen, waardoor het regenwater kan worden geabsorbeerd en de dikte van den alluvialen grond in de valleien zal toenemen. Op het *Mancha*-plateau vormen zich van zelf vele zulke plassen, zoodat ondanks de sterke verdamping door de hevige winden en de brandende zon op dezen kalen bodem, het water tòch kan indringen en bronnen en fonteinen vormen; in de Vega de Mecina, aan den voet der *Sierra-Nevada*, filtreert op deze wijze veel overstroomings-water door den grond, wat op 2 kilometer afstands weer voor den landbouw wordt gebruikt.

Een terrein-verkenning ter opsporing van geschikte plaatsen voor dit

[1] *Revue Economique Internationale 1905*, l'Irrigation en Pays aride, p. 118.

doel, is voor de Beneden-Windsche eilanden van *Curaçao* en voor *Java's Oosthoek* alleszins aan te bevelen.

3°. *Grondbewerking.* Sommige terreinen, volkomen ondoordringbaar voor water (o. a. zware kleigronden, enz.), nemen veel water op, wanneer ze slechts goed met den ploeg of den patjol bewerkt worden; tevens zijn zij dan minder aan uitdroging blootgesteld. Vooral het *horizontaal* beploegen der heuvelhellingen is daarbij aan te bevelen, daar dan behalve de even genoemde voordeelen ook het uitschuren der vertikaal loopende voren en het wegspoelen van de humus wordt belet. Zelfs zou men geleidelijk de schuine hellingen door een reeks horizontale streken (terrassen) kunnen vervangen, waardoor het tot stilstand gebrachte water den grond zal doorweeken, en wellicht terreinen bebouwbaar maken, waar vroeger aan cultuur niet kon worden gedacht. In de Centraal Provinciën van Britsch-Indië worden aldus groote oppervlakten door „infiltration" geïrrigeerd.

4°. *Schermen of dijkjes langs de niveau-lijnen.* Door aldus hindernissen van stroo of klei te plaatsen loodrecht op de hellingen van het terrein, dan wel muurtjes van opgestapelde steenen uit de nabijheid, zal men eveneens het voorgenomen doel bereiken; voor *Curaçao* is de cultuur van aloë, in dichte horizontale rijen geplant, die de kracht van het water zouden breken, daarvoor als aangewezen. Hoe vlakker het terrein is, hoe minder dijkjes (die steeds laag moeten blijven) noodig zijn; de eenige voorwaarde aan het terrein te stellen is, dat dit noch absoluut ondoordringbaar, noch al te sterk doorlatend zij. In het eerste geval zou men door beploegen van den bodem tusschen de dijkjes het water toch kunnen doen indringen, terwijl men in het laatste geval door op een der laagste gedeelten, in een zak van het terrein, een put van enkele meters diepte uit te graven, het overtollige water kan opsparen; want, zooals een landbouwer in Algerië tegen mij opmerkte: „le puits boit tout ce qu'on lui offre." Nadat deze dit systeem had toegepast, „suintait" (sijpelde) nà enkele maanden het water door de naburige hellingen; hij ving dat op in een geul, en „la source était créée!"

Op mijn reis naar het Benediktijner klooster boven op den Mont Serrat, rijdende langs *Sabadel* (het Spaansche Manchester, waar de anarchist Mateo Moralès werd geboren, die voor eenige jaren te Madrid zich aan zulk een onmenschelijke gruweldaad schuldig maakte), zag ik deze methode veelvuldig toegepast, en veel Amerikaansche windmolens, om het aldus verzamelde water weer elders te gebruiken.

Doch in geen geval moet men dit zóó inrichten — en ik vrees dat men op Curaçao daarmede bezig is — dat de aanleg van ietwat hooge dammen noodzakelijk wordt; het doel moet niet zijn het vormen van

réservoirs, doch alleen het regenwater door vertraging van zijn loop te doen wegzinken in den bodem. Wil men immers eenige waterdiepte in zulke bassins verzamelen, dan zal men bij een terreinhelling van 30°, voor één m^3. water zeker wel 2 m^3. steen noodig hebben, wat het werk niet alleen duur maakt, doch ook schadelijk door de sterke verdamping dier plassen, en het gevaar voor vernieling van meerdere opeenvolgende dammen en van de maïs-velden door het opgestuwde en losgebroken water. De aanleg van hooge en dus zware dammen is absoluut te veroordeelen, tenzij — wat ik van hieruit niet kan nagaan — dit alleen in de plooien geschiedt; en dan nog moet eerst naar een betere oplossing worden gezocht.

5°. *Geultjes langs de berghellingen.* Horizontale slooten of geulen houden eveneens het regenwater op de hellingen der heuvels tegen en doen het indringen; op de dijkjes, door de uitgraving benedenwaarts gevormd, kan men boomen planten; en wanneer men met rotsgrond te doen heeft, het water langs hellende slooten naar elders leiden. Deze slooten worden evenwijdig aan elkander gegraven tot een diepte van pl.m. 40 cM. of minder, al naarmate de breedte van de strook gronds (15 à 25 m.), waarvan zij het water moeten opvangen. Groote hoeveelheden water kunnen aldus voor den ondergrond worden verzameld; in het droge jaargetijde komt dit de planten te stade. Telkens wanneer noodig, moeten zij weer worden uitgediept, waardoor de anders wegspoelende meststoffen bewaard blijven. Blijkt het niet mogelijk ze horizontaal aan te leggen, dan is een flauwe helling veroorloofd, wanneer ze, zooals ook in Spanje geregeld plaats heeft, op bepaalde afstanden door dwarsdammetjes tegen uitschuren worden beschermd. Heeft men met vrij wel ondoordringbaar terrein te doen, dan kunnen, zoo niet door afleiden, dan toch door het graven van putten, de meer permeabele lagen worden bereikt. Op gronden die het regenwater gemakkelijk opnemen, zal men meer tot de wijze sub 4° omschreven zijn toevlucht moeten nemen. Voor boomgaarden, op flauwe hellingen aangelegd, zag ik wel eens gaten in het terrein en de dammetjes daar beneden, om er het regenwater heen te leiden en te doen opslurpen. Doch steeds zal men van boven aan moeten beginnen, om den afloop van het water van zijn oorsprong af tegen te gaan.

6°. *Versperringen in de ravijnen.* Reeds bij den oorsprong der ravijnen begint men dan, in het droge seizoen, dammetjes aan te leggen op betrekkelijk korte afstanden, niet met het doel om permanente réservoirs te vormen, en die dus niet uit metselwerk doch uit losse steenen dan wel uit stokken of palen met vlechtwerk bestaan, als voor Gileppe beschreven. *Willcocks* raadt aan in beken netten van ijzerdraad te plaatsen, die dan de grassen opvangen en het slib doen neerzetten; ook in *Bengalen*

maakt men „bandhs" of „tals", kleine dammen dwars door ravijnen of kleine rivieren, die 't water ophouden en de vochtigheid doen toenemen. Het water kan dan betrekkelijk gemakkelijk doorstroomen, doch wordt bij elke versperring eenigen tijd opgehouden, waardoor men — als er vele zijn — den loop aanzienlijk kan vertragen. Ook kan men dit in de hand werken door de oevers te beplanten met struikgewas, en door rijen van boomen, evenwijdig met of loodrecht op de terrein-helling geplaatst, het water tegen te houden. Achter die sperdammetjes hoopen zich zand, steenen en slib op, terrassen vormende; daarna stroomopwaarts nieuwe makende, wordt de kloof langzamerhand verhoogd, haar bodem breeder, en kunnen aan beide zijden van de smalle geul die men openslaat, de vroeger braakliggende terreinen beplantbaar worden gemaakt; ook hiervan haalde ik in afd. b *sub 3* voor de Gileppe de bewijzen aan. Door dit systeem verliest het regenwater zijn verwoestend karakter; het materiaal, tegengehouden door de opeenvolgende versperringen, vormt een ware spons, die het regenwater opslurpt naarmate het valt; aan de oppervlakte is kort na den regen geen water meer zichtbaar, doch het doet stroomafwaarts bronnen geboren worden, die gedurende lange tijden een vrij regelmatig debiet leveren. Ook kan men dit opgestuwde water op geschikte plaatsen over het terrein verspreiden en voor de cultures gebruiken.

WATER-DRAAG-STER.

In *Centraal-Indië* zijn aldus tal van lage stuwen dwars door de beken gelegd, soms nauwe kloven door muurwerk afgesloten, om lager liggende bronnen te voeden. Op mijn tocht naar den stuwdam van *Tibi* heb ik verschillende van die dammetjes gezien, in breede geulen reeds geheel geterrasseerd, om het water vast te houden, dat men dan meer naar beneden door een rij van 3 putten, 40 m. diep in de blauwe klei uitgegraven, ophaalde, om het ter gewenschter plaatse voor den landbouw te benuttigen; ook bij *Murcia* worden zij gevonden, doch op *Java* nog steeds gemist.

Met al deze werkjes, sub 2° tot en met 6°, zal men beginnen in de hoogst gelegen terreinen, tevens de minst vruchtbare en met den meest onregelmatigen regenval; langzaam daarmede naar beneden voortgaande, zal men de vroeger opgedane ervaring kunnen toepassen. Het zijn in hoofdzaak kleine eenvoudige werkjes, waarbij geen geschoold, doch praktisch personeel noodig is; veel roem onder technici is er voor onze ingenieurs niet bij te halen, wel de dankbare herinnering der komende geslachten. Een vrij lange tijd zal noodig zijn eer alles gereed is, en

dit zal dan nog geregeld aanvulling behoeven; doch reeds dadelijk zal zich de toestand verbeteren, en op tal van punten kan tegelijk nu eens met dit, dan weer met dat stelsel worden aangevangen. De jaarlijksche uitgaven behoeven geen enorme verhoudingen aan te nemen, en van tegenvallers van millioenen, als bij enkele groote irrigatiewerken, kan nooit sprake zijn. Daar in de eerste jaren geen renten worden afgeworpen, zal het Gouvernement de uitvoering daarvan op zich moeten nemen, wellicht in sommige speciale gevallen den ondernemingsgeest van particulieren door subsidiën kunnen steunen [1]. Met de voorbereiding hiervan dient dadelijk begonnen te worden, om verder met taaie volharding en energie deze revolutie op het gebied der irrigatie door te voeren. De eerste spade worde zonder verder dralen in den grond gestoken; en al moge het dan, gelet op de groote behoefte die zich zal doen gevoelen, volgens veler wenschen te langzaam voorwaarts gaan, nòg erger zal het immers zijn, wanneer wij volharden bij het niets-doen op dit gebied. Niet in één dag is een land rijk te maken; doch moge er door sleur en onverstand geen minuut meer verloren gaan....

Nog andere middelen kunnen, bij *hooge uitzondering*, worden toegepast om den waterrijkdom te vermeerderen door de verdamping te verminderen:

7°. *Bescherming tegen den wind.* Door palissaden, houten schuttingen of liever nog door aaneengesloten boomrijen als windbrekers, kunnen gronden die veel te lijden hebben van droge seizoen- of passaat-winden, worden beschermd tegen de snelle verdamping die zij met zich sleepen.

8°. *Bedekking met steenen of zand.* Men kan eveneens de verdamping verminderen door den bodem met losse steenen te bedekken, die de zonnestralen en den wind tegenhouden: ook kan men met water gevulde terreinholten met zand aanvullen, waardoor de verdamping bijna onmerkbaar wordt; bij de „chotts" der woestijn kan men daarvan voorbeelden vinden. In de *Sahara* is de regenval zeer onregelmatig, van korten duur en erg plaatselijk, doch valt dan in hevige buien; dit water verzamelt zich in de zandlagen nu eens kort bij de oppervlakte dan weer diep beneden den bodem. Vooral waar terreinholten zich vertoonen zijn vaak bronnen op te sporen, door het zand tegen verdamping bewaard; in de diepere lagen ontdekte men door boringen „een der voornaamste artesische réservoirs die in den aardbol worden

[1] Door de wetten van 27 Juli 1883 en 7 Juli 1905 schenkt de *Spaansche* Regeering, bij het tot stand komen van particuliere irrigatie-werken, nu eens een subsidie van 30 à 40 pCt. der onkosten, dan weer 200 pes. per liter water, elke seconde daardoor in den drogen tijd verkregen.

gevonden", (Rolland, Hydrologie du Sahara, p. 53). En welk open réservoir zal in de Sahara met haar verzengende zon en opslurpende winden zulke reusachtige hoeveelheden water vaak jaren lang kunnen bewaren, die soms op geringe diepten worden aangetroffen en elders aan het daglicht tredende, midden in de woestijn die heerlijke oasen vormen?

Ook de nadere studie van het grondwater onzer duinen heeft tot verrassende resultaten geleid. In zijn, door het Kon. Instituut van Ingenieurs bekroonde studie: de *Prise d'eau der Amsterdamsche Duinwaterleiding*, toonde de ingenieur *J. M. K. Pennink* aan, dat er nauw verband bestaat tusschen den regenval en den stand van het grondwater, en dat het mogelijk is, door het aanvoeren van water op een duingebied van 3000 H.A., een hoeveelheid water van 250.000 m^3. per dag beschikbaar te stellen voor de drinkwatervoorziening van Amsterdam (Tijdschr. Kon. Inst. Ingen. 1903,04, afl. II, p. 236).

9°. *Het opnemen van vocht uit de atmosfeer.* Sommige planten nemen veel vocht op uit de atmosfeer, o. a. sommige netelsoorten, de vijgen- en nopalboom, de Oostindische kers, en vele andere, door Prof. Dr. *Ed. Verschaffelt* in zijn belangrijke lezing over „*de beteekenis van het water bij eenige levensverschijnselen der plant*" (1904 in het Koloniaal Museum te Haarlem gehouden) omschreven. Ook enkele minerale stoffen doen dat, b.v. chloorcalcium, een voornaam bestanddeel der Perunitraten, die niet overdreven duur zijn en tevens tot bemesting kunnen dienen. Door toevoeging van deze of andere hygroscopische stoffen aan den bodem, zou men aldus een dubbel doel bereiken, en behalve de meststof werden ook licht, lucht en water gemakkelijker *in* den grond opgenomen.

Ook de *duinen* hebben een groot vermogen om de vochtigheid uit de lucht op te nemen; graaft men in een duintop na een droogte van verscheidene maanden, dan vindt men reeds op geringe diepte zeer vochtig zand. *Vasselot de Regné* in zijn „Notices sur les dunes de la Coubre" verklaart dit door de gemakkelijkheid waarmede de kleine, harde korreltjes zich verwarmen en afkoelen; dit laatste doet het vocht van de atmosfeer, dat met hen in aanraking is, condenseeren, terwijl hun capillair opnemingsvermogen zeer vermeerderd wordt door de gladde oppervlakte van de zandkorrels en door de afwezigheid van poriën. Trouwens ook voor *Nederland* heeft de heer Stang aangetoond, „dat de *waterhoudendheid* van den dampkring een grooten invloed heeft op het ontstaan van grondwater". Wel wordt dit door Ing. Pennink (l. c. p. 193) betwijfeld, doch in tropische landen is dit zeer zeker het geval.

10°. *Het kunstmatig opwekken van den regenval.* Het menschelijk

GOURBIS.

vernuft, niet tevreden met het water te verzamelen aan de oppervlakte der aarde of te putten uit den bodem, heeft het ook uit de wolken willen halen door het kunstmatig verwekken van regen. Velen zijn wel wat al te licht geneigd, dergelijke pogingen met een schouderophalen te begroeten, ofschoon in de laatste eeuw heel wat stouter uitvindingen zijn gedaan. Hoe het zij, daar men zich hierbij nog niet op feiten kan beroepen, wil ik ditmaal volstaan met eenvoudig op te merken, dat genomen proeven in Texas met het *regenschieten* door kanonnen of electrische ontladingen, niet zoo ontmoedigend waren als velen beweren. De Regeerings-Commissie op *Curaçao*, die over deze kwestie een Rapport uitbracht, beschikte niet over voldoende gegevens en heeft niet eenmaal de meest eenvoudige proeven kunnen nemen. Eveneens zou de condensatie van den waterdamp in de atmosfeer door afkoeling kunnen verkregen worden, zooals ik dat op een glas koud water aldaar meermalen zag.

In hoeverre de dampkring boven *Curaçao* daarvoor c. q. gunstig zou zijn, durf ik niet beslissen, na de pertinente ontkenning van *Dr. Wind*, die verklaarde dat „als regel de aankomende lucht op het eiland in stede van oververzadigd, verre van verzadigd is aan waterdamp", en daarom „ook met de meest krachtige hulpmiddelen het physisch wel zoo goed als onmogelijk moet worden geacht in zulke lucht regen te verwekken". Toch zijn de cijfers der relatieve vochtigheid (voor Willemstad), varieerende in de verschillende maanden van 75,4 pCt. in Februari tot 70,3 pCt. in November, niet gering te noemen.

11°. *Het maken van zoet water.* De kwestie van *het distilleeren van*

zeewater is reeds sedert jaren opgelost; in tal van vestingen als *Aden*, *Gibraltar*, *Ceuta*, enz. is men er op ingericht, en de meeste mailbooten hebben de benoodigde toestellen aan boord. Het eenige wat nog noodig blijft, is een middel te vinden om op goedkooper wijze en op grooter schaal aldus zoet water te kunnen produceeren, en dat is slechts een kwestie van meer of minder tijd in een eeuw waarin de uitingen van het menschelijk vernuft onze stoutste verwachtingen overtreffen.

Sr. Lopez Larraya doet in zijn werk „*Aguas altas artificiales*" een grootsch plan aan de hand, namelijk: door electrolyse het zeewater te ontbinden, daarvan de waterstof op te vangen in gazometers, en dit, lichter zijnde dan de lucht, door buizen naar de bergen te laten stijgen, waar het door verbranding met de zuurstof der atmosfeer waterdamp zou vormen, die, zich verdichtende, als water zou neervallen op den bodem, en naar bassins in de vlakte zou kunnen worden geleid. Belangstellenden kunnen dit proces in alle détails beschreven vinden in genoemd werkje, uitgegeven door de drukkerij van het Artillerie-korps te *Madrid*.

12°. *Het opsporen van bestaande waterbronnen*. In hoeverre daarbij het gebruik der aloude wichel- of tooverroede van dienst kan zijn, zullen de proeven (als bv. in Duitsch Zuid-West Afrika genomen) ons moeten leeren; doch betere gegevens zijn te wachten van de geologische studie van den bodem, en dan vooral van het verloop der waterkeerende grondlagen. De poreuse bodem toch vormt een waterkom van reusachtige afmetingen, die evengoed haar afwateringen heeft als de meren aan de oppervlakte van den aardbodem. De zichtbare beweging van het rivierwater is daar veranderd in een langzame-, doch voortdurende beweging in den duisteren schoot der aarde, waaruit getracht moet worden de verdwenen wateren weer te voorschijn te brengen, om ze dan te leiden naar de plaatsen waar zij het meeste nut kunnen stichten. Al het opgeslurpte water zal terecht komen in de laagste deelen van den doordringbaren bodem, tenzij het voor dien tijd wordt opgevangen en verbruikt; aan dat opsporen van die onderaardsche wateren is — behalve voor de drinkwater-voorziening der groote steden — tot heden nog te weinig zorg besteed.

Door het indrijven van *buizen*, dan wel door het boren van nagenoeg horizontale *galerijen* waar de bodemlagen een sterke helling vertoonen, kan men dezen water-rijkdom opzoeken, en dit door de zwaartekracht, door mechanische hulpmiddelen, dan wel door den eigen druk aan het daglicht brengen. Het „uitzweeten" van den bodem na regens; de soort van planten-groei die er is ontstaan, zijn onder meer de kenteekenen die de aanwezigheid van onderaardsch water verraden.

In verschillende deelen van Spanje, vooral in *Murcia* en de delta van

de *Ebro* (bij Tortosa), wordt nagenoeg alle bevloeiingswater uit den met water doordrenkten ondergrond verkregen; reeds op 5 à 7 m. diepte wordt daar vaak een overvloed van water aangetroffen. Langs de *Oued Rir* (tusschen Biskra en Touggourt in Algerië) worden niet minder dan 352 artesische bronnen en 600 inlandsche putten aangetroffen, die het grondwater zelfs te veel deden dalen en andere oasen met ruïne bedreigden, waarom een wettelijke regeling van het verbruik noodig werd. Vooral in diluviale zandgronden of andere sterk opslurpende bodem-soorten, is de kans van water te vinden groot, waarvan onze duinen een klassiek geworden voorbeeld opleveren [1]. In de zandheuvels bij Monahan (*Texas*) vond men water, door het zand met de hand weg te krabben [2].

13'. *Het vormen van kunstmatige Bronnen.* Ook kan men de capaciteit van bekende bronnen vermeerderen door den bovenrand te doen wegspringen, dan wel, door het bovenwaarts tegenhouden van het water, de hoeveelheid die in den bodem dringt en hier zijn uitweg zoekt, te vermeerderen; in *Transvaal* werden aldus bronnen met een capaciteit van 20 à 30.000 m^3. per dag verkregen, voldoende om 1000 H.A. bouwland behoorlijk van water te voorzien. In de Vega van *Mecina de Buenvaron*, op een zuidelijken uitlooper van de Sierra-Nevada, hebben zulke kunstmatige bronnen haar bestaan nog aan de Arabieren te danken. Ook de ingenieur J. M. K. Pennink dringt er in zijn meermalen geciteerde verhandeling op aan, het ontbrekende grondwater der duinen door bevloeiing aan te vullen, waardoor hij hoopt van een oppervlakte van 3000 H.A. dagelijks 250.000 m^3. voor Amsterdam te zullen verkrijgen. Evenzoo deed de aanleg van bevloeiings-werken in *Arizona* en *Californië* het grondwater in zulk een mate stijgen, dat daar overal pompen te midden der geïrrigeerde velden worden aangetroffen. Zelfs het bouwen van réservoirs had soms zulk een invloed op het grondwater der steden, dat drainage noodzakelijk werd, en o. a. in *Italië* bij het Villoresikanaal tot het maken van afvoerleidingen moest worden overgegaan.

Willcocks [3] raadt voor *Zuid-Afrika* aan, het afleiden van rivierwater naar natuurlijke depressies van het terrein, „la submersion des terrains", om den waterrijkdom der bronnen te vermeerderen. Ook réservoirs bovenstrooms, die in den zomer opdrogen, vermeerderen onder gunstige omstandigheden aanzienlijk het debiet der aldus gevormde bronnen;

[1] De duinen bij *Zandvoort* nemen per 1000 H.A. elke minuut op een hoeveelheid van 5,5 m^3. water, dat is niet minder dan 28.9 millioen m^3. per jaar.

[2] *Elwood Mead*, Irrigation Report (*1904*); bulletin No. *158* U. S. Departement of Agriculture.

[3] *Institut Colonial International*, Rome 1905, p. 428.

wat ook het gevolg kan zijn van het afdammen der rivieren en de kunstmatige overstrooming van daarvoor geschikte terreinen; in Zuid-West Queensland vindt het regenwater geen uitweg naar zee, en daar wordt een rijkdom van onderaardsch water aangetroffen.

14°. *Herwouding der berghellingen.* De *voordeelen* der bewouding zijn velerlei, en door mij o. i. in „*Naar de Antillen en Venezuela*" p. 85 en volg. opgesomd; toch mag men deze, waar het geldt de vermeerdering van de hoeveelheid voor den landbouw beschikbaar water, niet overschatten.

De totale hoeveelheid regenwater die op den ganschen aardbol valt, is natuurlijk afhankelijk van de verdamping der zeeën, van die der rivieren en meren en van den aardbodem; neemt men voldoend lange periodes, dan zullen regenval en verdamping even groot blijken te zijn. De verdeeling der gevallen regens is echter zeer ongelijk, en afhankelijk van verschillende oorzaken; zoowel de geografische ligging als de hoogte, de plaats als de vorm der bergruggen hebben daarop invloed, alsook de afstand van de zee, de richting der heerschende winden, en de temperatuur en uitstraling van den bodem. De hand van den mensch is daarbij zoo goed als machteloos tot ingrijpen, en de regenval, hoe schijnbaar onregelmatig ook voor korte tijdperken, is vrijwel constant wanneer men b.v. tienjarige periodes neemt. In de bergen valt meestal meer regen dan in de vlakte, doch aan de beneden-windsche of „droge" zijde daarvan wijst de regenmeter vaak lagere cijfers aan, dan in de verder afgelegen vlakke gedeelten.

Tusschen 40° N.B. en 40° Z.B. verdampt volgens Wagner 86 % van de geheele massa of der 386.000 millioen m^3. water die jaarlijks de zeeën opleveren; de regenval neemt dan ook van den aequator naar de poolstreken af, en bedraagt gemiddeld 2500 m.M. in de tropen tegen 970 m.M. in noordelijk Europa. De som der regenmassaas die jaarlijks op de vijf vastelanden nederdalen, wordt door *Hornberger*[1] op 111.800 millioen m^3. geschat, waarvan $^2/_9$ door de rivieren stroomt en $^7/_9$ weer verdampt of voor de planten wordt verbruikt.

De invloed der *bosschen* kan daarop niet groot zijn, evenmin als op de hoeveelheid regen door den wind en de wolken in een bepaalde streek aangevoerd.

Wel is de *verdamping* in het bosch op den bedekten bodem geringer, doch die in de bladerenkroon waarschijnlijk weer sterker dan in de onmiddellijke nabijheid in het vrije land, mits niet met gras begroeid; ook wordt de mindere verdamping van den boschbodem voor een deel weer geneutraliseerd door het meerdere water voor den boomgroei

[1] Hornberger, Grundrisz der Meteorologie, p. 191.

benoodigd. In de meeste gevallen zal langs de wortels, door de bewerking en wegens de sponsachtige humuslaag, de *opslurping* in het bosch grooter zijn dan daar buiten, doch juist op de berghellingen is deze laag niet dik en dus snel verzadigd, waarna haar nuttige werking een einde neemt. Volgens Hornberger dragen de bosschen in den zomer zelfs minder bij tot de voeding der bronnen dan de kale bodem, daar alleen de bovenste laag vochtig is, doch al het water om de wortels voor den boomgroei wordt verbruikt. Om het water der regenmaanden te sparen voor de droge tijden, zijn de bosschen dus minder geschikt.

In het begin van den regen bewaren de bladeren der kruin een deel van het water, doch na korten duur is deze kroon verzadigd, en valt verder alles naar beneden, dan wel verdampt, zoodat ook in dit opzicht, als réservoir werkende, de invloed van den boomgroei gering moet worden geacht. Wel werkt het woud vereffenend op de temperatuurverschillen, daar het de minimum-temperatuur verhoogt en het maximum verlaagt; ook de relatieve vochtigheid is in het bosch (3–10 %) grooter dan rondom, doch behoorlijke gegevens daarover werden in onze koloniën nog niet verzameld. Tevens belemmeren de boomstammen het snelle afloopen van het water langs de hellingen en daardoor het wegspoelen van humus-lagen, doch rotsblokken en de vorm van het terrein zijn daarop vaak van meer invloed; en in hoeverre de zwaardere overstroomingen aan de ontwouding zijn te wijten, mocht — hoe waarschijnlijk ook — door jarenlange opnemingen wel eens nader worden aangetoond. Verder dient te worden onderzocht wat van de twee het waarschijnlijkste is: dat ergens meer regen valt omdat er veel bosschen zijn, dan wel, omgekeerd, dat juist wegens de vele regens de vorming dier bosschen werd in de hand gewerkt. Zoolang bosschen niet in staat zijn invloed uit te oefenen hetzij op de verdamping der oceanen, hetzij op de richting der zeewinden, dus op geen der hoofd-elementen van den regenval, zullen zij de hoeveelheid daarvan niet kunnen vergrooten, en blijft de invloed der reboisatie op de verdeeling van den regen een nog open vraagstuk, dat in elk opzicht nog nadere en zorgvuldige studie vereischt, als zijnde een der moeilijkste problemen van onze nog in haar kindsheid verkeerende meteorologie.

De regenrijkste gewesten zijn die in de warme zônes gelegen, welke aan den zeewind zijn blootgesteld, en waar steile en hooge bergruggen dezen keeren; ook de afkoeling boven de bosschen valt in het niet tegenover de heerschende koude op de bergtoppen, waarlangs zich de wolken verdichten.

Theoretisch moge het bosch den regenval in sommige opzichten begunstigen, vooral vergeleken met kale onbebouwde vlakten; de

regenval boven de kruin iets hooger zijn dan die der omgeving, waarbij hij echter op den bodem weer geringer zal blijken; — cijfers zijn noodig om den waren invloed dezer factoren te kunnen beoordeelen, die soms uiterst gering kunnen blijken en veel verschillen in diverse gewesten. „Velen," zegt Hornberger, „overschatten den invloed van het bosch op de hoeveelheid regen;" wanneer twee regenmeters een verschillend cijfer opgeven, is men maar al te veel geneigd dit toe te schrijven aan de aanwezigheid der bosschen, zonder te letten op hoogte en ligging van beide terreinen. Bij ontwouding zou wellicht de totaalsom van den gevallen regen niet minder zijn, wanneer de bodem beplant werd met transpireerende gewassen; wel zou de regenval minder ongelijk verdeeld blijken, daar het waarschijnlijk is (al kent men de cijfers nog niet), dat de omgeving der bosschen meer regen ontvangt ten koste van de meer afgelegen streken. De meerdere vochtigheid der lucht in de bosschen komt voort uit voorafgaande verliezen door verdamping, transpireeren der bladeren, enz.; een deel van dien waterdamp wordt door den wind verdreven, en slechts een klein deel daarvan vermeerdert den regenval in de onmiddellijke omgeving. Wanneer men er verder op let, dat ook in niet ontwoude streken soms vermindering van regenval werd geconstateerd, is de meening van sommigen niet gewaagd dat de invloed der bosschen daarop zeer lokaal is, niet groot, zeker, ja soms niet eens waarschijnlijk. Doch zoomin van de voor- als van de tegenstanders dezer theorieën zijn de beweringen door voldoende feiten geconstateerd.

Mag men uit dit alles de conclusie trekken dat de bosschen geen nut hebben? Geenszins; zij schenken eenige voordeelen, gelijk hierboven werd aangetoond; doch tegen overschatting daarvan moet worden gewaarschuwd.

De bronnen zullen iets regelmatiger vloeien door de opslurping van de humuslaag; de vorming van dauw en nevel zal er door worden bevorderd en dit den landbouw ten goede komen [1]; het scheuren der aardkorst en het wegspoelen van vruchtbare teelaarde worden voorkomen; de vernielende werking der hoogwaterstanden worden beperkt; en de bosschen, als waterregelaar optredende, zullen een vaak welkome bijdrage kunnen leveren voor de voeding van bronnen en beken. Doch herwouding is niet het universeele redmiddel, zooals sommigen meenden, waardoor droogte zou genezen en de overstroomingen zouden verdwijnen;

[1] Langs de kusten van *West-Europa* wordt de hoeveelheid vocht, die daardoor beschikbaar komt, op niet minder dan $^1/_6$ van den regenval geschat; vooral in den zomer zijn zij van veel nut, en vervangen langs de Roode Zee, in Chili en andere tropische landen, voor geen gering deel het gemis aan regen. Het ware wenschelijk in zulke landen (bv. in ons *Curaçao*), eens nauwkeurig te onderzoeken, welke hoeveelheid water de plantengroei aan de dauwvorming te danken heeft.

de invloed daarvan blijft beperkt tot bepaalde zônes, topografisch en geologisch geschikt voor den boschgroei, die eerst na lange jaren een noemenswaarden invloed zal doen gevoelen. Ook zal in vele gevallen een behoorlijke bewerking van den bouwgrond de nuttige functiën kunnen overnemen, die men aan de bosschen toeschrijft, wat met grooter voordeel den nationalen rijkdom zal ten goede komen. Betere, sneller werkende, krachtiger ingrijpende resultaten zal men verkrijgen door de verdamping te bestrijden, en de andere groote verliezen aan water aanzienlijk te verminderen, dat is door het *bewaren van het regenwater in den aardbodem*, op de wijzen in deze afdeeling sub 1 tot en met 8 omschreven.

Behalve dat de waterrijkdom der menschheid daardoor aanzienlijk zal toenemen, kan veel terrein, thans in de rivierbeddingen en valleien onbruikbaar voor den landbouw, weer geschikt voor de cultures worden gemaakt; de uitgaven voor bruggen en waterkeerende werken zullen verminderen; ongezonde terreinen bewoonbaar kunnen worden, en aan dorre streken vocht en vruchtbaarheid worden verschaft. Zoo weinig mogelijk water zal naar zee vloeien; de verdamping tot een minimum worden teruggebracht; de lage landen grootendeels van overstroomingen worden bevrijd, en een meer gelijkmatige verdeeling van het bevloeiings-water over het geheele land worden verkregen; de putten zullen zelden droog worden, en een grootere algemeene bodem-vochtigheid zal ontstaan. Het regenwater, jarenlang onderaards bewaard, zal bijna permanent vloeiende bronnen voeden, en een reusachtig réservoir vormen, tegen elke vernieling gevrijwaard, dat geen enkelen bandjir heeft te vreezen; geen bouwgrond zal door de schepping deze immense vergaarkommen verloren gaan; de bovengrond, steeds vochtig gehouden, zal verbeteren, en de voornaamste factor der watervernieling, de verdamping, in de kiem worden gesmoord.

In al die gevallen, waarin het wenschelijk is om *op talrijke plaatsen* en over kleine hoeveelheden water te beschikken, zal men aan zulk een onderaardsche bevloeiing de voorkeur behooren te geven boven de gewone irrigatie-werken aan de oppervlakte. De groote voordeelen verbonden aan het doen opslurpen van het regenwater door den bodem om het weer te voorschijn te halen op het geschikte oogenblik, zijn in de voorgaande afdeelingen voldoende aangetoond. Ofschoon — zoover mij bekend — nog nooit of nergens systematisch toegepast, heeft men hier en daar, door den nood gedwongen, daarmede uitmuntende resultaten verkregen. Behalve in de reeds genoemde streken van den aardbol, hebben — nagenoeg zonder eenige voorbereiding van het terrein — zoowel de landbouw in *de Mancha* als in de beide *Castiliën* daaraan

veel te danken; is de terrein-formatie daar opgetreden als de redster uit den nood.

Welke der velerlei aangegeven middelen men ter bereiking van dit doel moet toepassen, dient in elk speciaal geval te worden nagegaan; in den regel zullen meerdere dezer oplossingen mogelijk zijn en te gelijkertijd kunnen worden toegepast. Heeft men, op welke wijze dan ook, de hoeveelheid beschikbaar grondwater aanzienlijk doen stijgen, dan kan het opvoeren daarvan met de tegenwoordige technische hulpmiddelen wel geen noemenswaard bezwaar meer opleveren.

e. Het Opvoeren van het Grondwater.

Zoodra het grondwater zich bevindt buiten het bereik der wortels van planten of boomen, is opvoer van dat onzichtbare water gedurende enkele uren daags noodig, en dat liefst zoo dicht mogelijk bij de plaats waar en in de tijden wanneer het wordt gebruikt. Aldus wordt de verdamping, dit voorname bezwaar tegen den bouw van open réservoirs en het doorsijpelen van open kanalen, zooveel mogelijk ondervangen: in het *Westen van Noord-Amerika* gaat soms niet minder dan 90 pCt. van het water verloren op den weg van de prise d'eau naar den akker, waar het wordt gebruikt (Elwood Mead, l. c., p. 23.)! Door het maken van diepe réservoirs en flink ingesneden, niet te kleine leidingen, kunnen beide factoren van verlies tot nauwere grenzen worden teruggebracht, terwijl thans het gemiddeld verlies der irrigatie-kanalen in Colorado en Arizona niet minder dan 6,76 pCt. per mijl bedraagt, of 4,2 pCt. per k.m., varieerende van 0,95 pCt. voor de leidingen met een capaciteit van meer dan 100 kub. voet per sec., tot 11,28 pCt. voor die van minder dan 25 kub. voet. Zelfs al mocht de opvoer van het diepliggende grondwater tamelijk veel kosten, zoo zal men in droge landstreken daaraan toch de voorkeur moeten geven boven de thans algemeen in gebruik zijnde methode van bovenaardsche irrigatie.

Wanneer het terrein zich daartoe leent, kunnen hellende *draineerbuizen* worden gebruikt, *vertikale buizen*, geperforeerd en met grof materiaal omringd, worden aangebracht, dan wel *putten* worden gegraven, al of niet van een gemetselden mantel voorzien. Zulke eenvoudige putten, waaruit het water door menschen of dieren wordt opgeheschen, zijn zeer goedkoop en worden in sommige streken bij duizenden geteld. In *Spanje* heb ik ze op mijn reizen ontelbare malen aangetroffen, vooral in Murcia en la Mancha; bij Daimiel en Manzanares alleen vindt men ongeveer 10.000 van zulke „pozos de noria", die het grondwater tot een diepte van 80 voet of 24 m. nog ophalen; de Mozabieten der

Beni-M'zab (*Algerië*) gaan tot 40—50 m. of meer, daar het water voor hen zulk een hooge waarde heeft.

In de *Kaapkolonie* werden in de laatste 10 jaren niet minder dan 3000 putten gemaakt met diepten van ongeveer 20 m., en gemiddeld kostende *f* 210 bij een rendement van 1250 L. per uur; in *Britsch-Indië* wordt de hoeveelheid water uit putten verkregen op 28.000 millioen m^3. geschat, zijnde 1,5 pCt. van alle water dat in den bodem dringt. Vooral in Midden-Indië [1] worden zij veel gebruikt; in de Noordelijke Provinciën is $^3/_4$ van alle irrigatie-water aan putten te danken, en voor geheel *Britsch-Indië* wordt voor $^1/_4$ van alle bevloeide velden putwater gebruikt. Hoe ellendig steken daarbij af de Nederlandsche Koloniën, zoowel in Oost- als in West-Indië!

Waar geen *Artesische bronnen* werden aangeboord, moet het water kunstmatig worden opgeheschen; dit kan op velerlei wijzen geschieden, waarom hier met een eenvoudige opsomming moet worden volstaan. Behalve de noria's worden in *Spanje* veelvuldig de vroeger beschreven vertikale waterwielen gebruikt, waarop aarden potten zijn bevestigd; in *Britsch-Indië* geeft men aan het Perzische wiel dan wel aan lederen zakken aan touwen opgehaald de voorkeur. In *Egypte* heeft men de „nataleh" (de èbor van Java), de tonmolen, de chadoef, de sakieh (door een koe bewogen), de wielen met gaten (taboet), benevens hydraulische schepraderen en turbines of centrifugaalpompen door stoomkracht of electriciteit bewogen [2]. Elders worden daarvoor windmolens, dan wel de kracht van menschen of dieren gebruikt, wanneer slechts geringe hoeveelheden zijn vereischt, of de brandstof te duur is voor stoommachines.

Het oppompen van water wordt in Egypte nog loonend geacht wanneer het niet meer kost dan *f* 150 per H.A.; gemiddeld kost het daar, bij een steenkoolprijs van *f* 18, per H.A. *f* 75 beneden 30 voet opvoerhoogte (*Willcocks* l. c. p. 291).

Door de aldus doorgevoerde decentralisatie op irrigatie-gebied zal het in den regel voldoende zijn, kleine oppervlakten van water te voorzien, en dat — in deze droge streken — meestal voor cultures die slechts weinig water verbruiken; aan rijstbouw bv. zal slechts bij hooge uitzondering worden gedacht. De *hoeveelheid water* voor de *vegetatie* benoodigd, vormt slechts een klein onderdeel van die welke

[1] In Pendjab, de Vereenigde Provinciën, Madras, Bombay en de Centrale Provinciën worden niet minder dan 4.890.000 H.A. uit $2^3/_5$ millioen putten van water voorzien, de capaciteit per put variëerende van 0,5 tot 1,7 m^3.; bijna de helft van alle irrigatie-water wordt in Britsch-Indië uit putten verkregen.

[2] Zie daarover Johnston, Egyptian Irrigation 1903.

geregeld nutteloos verdampt: in *Spanje* bleek uit proeven met het bekende voedergewas, de luzerne (in N.-Afrika en N.-Amerika „alfa" genaamd), dat in de maand Juni de verdamping in een open vijver 1308 mM. bedroeg, die van den bebouwden bodem: 85 mM., waarvan slechts 1,3 mM. door de plant zelf werd verbruikt (Bentabol, l. c. p. 86). Hoe dichter de grond door de bladeren wordt bedekt, hoe zachter de wind en hoe langzamer de groei der planten, hoe geringer het waterverbruik zal wezen, dat dus in de lente en den zomer grooter zijn zal dan gedurende de rust-periodes. Ook het klimaat, de eigenschappen van den grond, de soort der planten, hebben, evenals de wijze der water-verstrekking aan de gewassen, daarop veel invloed. Daar de plant niet meer water noodig heeft dan wordt vereischt om haar verlies door verdamping te herstellen, en dan zij in zich opneemt (assimileert) voor den groei en de vruchtzetting, kan vaak met zeer weinig worden volstaan. Voor vele graansoorten blijkt in *Zuid-Europa* een waterlaag van 25 mM. per jaar (dat is per secunde gemiddeld 0,08 liter per H.A.) reeds voldoende te zijn; voor grasland, aardappelen en boonen acht men in *Algerië* 0,25 liter, voor aardappelen en maïs 0,31, en voor meloenen, tomaten, enz. 0,58 liter genoeg. Op *Curaçao*, dat zooveel belang heeft bij een juiste kennis der *minimum* hoeveelheden water, voor de verschillende gewassen benoodigd, worden tot heden nog alle gegevens gemist. Eén m³. jaarlijks per H.A., dat overeenkomt met een waterlaagje van 0,1 mM., is reeds voldoende als drinkwater voor één stuk vee, zoodat het opsparen van 2 °/₀ van den gemiddelden regenval (516 mM.), op één H.A. van dit eiland, reeds voldoende kan worden geacht om 100 stuks vee te drenken. En al mocht de hier verdedigde wijze van waterverschaffing soms vrij kostbaar lijken, het groote rendement van den bodem in zulke droge gewesten met hun rijken bodem en voortdurende zonnewarmte, zal (wanneer voor de cultuur, onafhankelijk geworden van den wispelturigen regenval, de voornaamste factor van mislukking is uitgesloten) in den regel de kosten ruimschoots vergoeden.

Zuinig beheer van het zoo waardevolle water is alleen mogelijk door een doelmatige wijze van *waterverstrekking.* Eenmaal het water aan het daglicht gebracht, kan men dit aan de planten verstrekken door het onder water zetten der velden (*submersie*); door greppels, waaruit het water den bebouwden bodem doordringt (*infiltratie*), dan wel door gieten of *besproeien,* of door de *capillaire opstijging* uit de vochtig gehouden aarde. Over de voor- en nadeelen van elk dezer methodes zijn in *Bulletin* no. 145, van het *U. S. Department of Agriculture* (1904), waardevolle gegevens te vinden, waarnaar hier moet worden verwezen.

Ook wordt daarin onderzocht het aantal malen, dat irrigatie voor de verschillende gewassen noodzakelijk is, en de meest gewenschte duur daarvan. Sommige planten hebben geen water noodig kort voor den oogsttijd; andere niet gedurende het rijpen van het zaad; terwijl als regel moet gelden, de plant alleen water te geven, wanneer zij dat bepaald noodig heeft: *„genoeg water is beter dan te veel"*. Ook dit is voor onze koloniën een nog tamelijk braakliggend terrein voor nuttig onderzoek, en voor *Java* kan men wel à priori aannemen dat er vaak met al te ruime hand, zoowel voor de Europeesche als voor de Inlandsche cultures, water wordt verstrekt, wat deze geenszins ten goede kan komen. Voor *Curaçao* zal men, als de spaarzaamste methode, wel tot tamelijk diepe en smalle greppels zijn toevlucht moeten nemen, vooral in de boomgaarden; te veel bevloeiingswater zou ook daar den geur en den fijnen smaak der vruchten doen te loor gaan. Ook zal men het water, waarin voor den aanplant nadeelige zouten in oplossing werden gevonden, dienen te moeten weren, en dus een scheikundige analyse aan de waterverstrekking moeten laten voorafgaan.

Worden bovenstaande voorzorgen genomen, dan is deze *„onderaardsche irrigatie"* de aangewezen methode voor de droge landen van de Westkust van Noord- en Zuid-Amerika, voor Zuid-Europa, Noord- en Zuidelijk Afrika, de Zuid-Westelijke deelen van Azië, evenals voor het Centraal gedeelte van dit vasteland en een groot deel van Australië; in al deze landen, waar de regenval 400 m.M. of minder bedraagt, en waar fijne regens afwisselen met soms maandenlange droogten. Doch ook elders, in den ganschen tropengordel, kan ontzaglijk veel meer nut van den regenval worden getrokken dan tot heden het geval is. In *Britsch-Indië*, dat op het gebied van irrigatie alle koloniën ten voorbeeld kan strekken, komt slechts 41 pCt. van den regenval in de rivieren terecht, wordt 5,4 pCt. daarvan voor de bevloeiing gebruikt, waarvan nauwelijks de helft werkelijk de velden bereikt [1]. De eeuwigdurende sneeuw der gletschers van de Himalaya verschaft aan *Noord-Indië* een réservoir, zooals dat door menschenhand nooit kan worden verkregen; de terreinen aldaar zijn zeer geschikt voor bevloeiing; van schrielheid in dezen kan de Engelsche Regeering niet worden beschuldigd; en tòch wordt voor de irrigatie slechts 9 pCt. van den regenval verbruikt, vloeit 30 pCt. onbenut weg langs de oppervlakte, en gaat niet minder

[1] In het stroomgebied der *Godavery* stroomt 87 pCt. van het rivierwater onbenut naar zee; elders bv. in Orissa, zelfs 97 pCt.; van de 860 m.M. regen die jaarlijks in het *Kisthna-gebied* vallen, komen niet meer dan 38 pCt. in de rivierbeddingen terecht, en wordt 12 pCt. voor de irrigatie gebruikt.

Het zou wel van belang zijn, deze percenten voor de voornaamste stroomgebieden van Java eens uit te rekenen.

dan 61 pCt. grootendeels verloren, omdat men er niet aan dacht den strijd tegen de verdamping aan te binden. Nieuwe projecten zijn thans in bewerking, waardoor slechts 1/40 van het water, dat nu jaarlijks verloren gaat, zal worden gebruikt; en alleen daardoor zal bij toepassing van de gewone wijze van irrigeeren het bouwland met 2.660.000 H.A. worden uitgebreid, die gemakkelijk een jaarlijkschen oogst van *f* 250.000.000 kunnen opleveren. Welke ontzaglijke rijkdommen zouden dus aan het menschdom worden geschonken, wanneer men, op de hier verdedigde rationeele wijze, het regenwater beter dan thans zal weten te benutten.

f. Conclusie.

AND DEPARTING, LEAVE BEHIND US
FOOTPRINTS ON THE SANDS OF TIME.
LONGFELLOW'S PSALM OF LIFE.

Het domein, de woonplaats van het menschdom, lag bekneld tusschen de onvruchtbare zeeën en de dorre woestijnen, en steeds nauwer werd dat keurslijf, omvattende een steeds grooter aantal millioenen; steeds kleiner de bodem die voedsel moest verschaffen aan zijn bewoners.... Doch de oceanen werden ingekrompen door de verbeterde middelen van verkeer, de woestijnen teruggedrongen door voortdurende uitbreiding der irrigatie, sedert men meer dan ooit gevoelde, dat vooral in de heete en droge gewesten de welvaart van een volk in nauw verband staat met d hoeveelheid water voor den landbouw beschikbaar, dan wel als beweegkracht gebruikt.

Wanneer men de XIXe eeuw kan noemen de eeuw van de steenkool, zal wellicht de XXe eeuw die van het water worden; na het tijdperk der „houille noire" zal dat der „houille blanche" aanbreken, en zullen nieuwe terreinen in cultuur worden gebracht. Zoowel in *Zuid-Europa* als in *Noord-Afrika*, in *Centraal-Azië* als in *West-Amerika*, in *Indië* als in *Soedan* en *Australië*, worden de dorre landstreken met water gedrenkt. *Egypte* werd „un vaste oasis en plein Sahara" en in 70 jaren groeide de bevolking aan van 2 tot 10 millioen inwoners; 2.6 millioen H.A. werden bevloeid, en de opbrengst van de jaarlijksche oogsten blijkt grooter dan de gezamenlijke kosten der irrigatie-werken onzer dagen. In *Frankrijk*, *Spanje* en *Italië* werden 2.4 millioen H.A. geïrrigeerd, in *Britsch-Indië* omstreeks 21 1/2 millioen H.A. (zie *Ind. Gids* 1904 I, bl. 558) en in *Zuid-Afrika* acht W. Willcocks de irrigatie van 1.2 millioen H.A. mogelijk voor 360 millioen gulden, waardoor een nieuwe rijkdom van *f* 1200 millioen zou worden geschapen [1]. „C'est par l'irrigation, source

[1] *Report on the Irrigation of South Africa.* Accounts and Papers English Parliament 1902 vol XII, p. 302.

de toute richesse, que les Anglais tiennent l'Egypte; ce n'est que par la fertilisation des déserts que la France tiendra le Sahara" [1]; en zoo werd daar de watervoorziening het hoofdprobleem der koloniaal politiek.

Ook in onze Koloniën ligt nog een ontzaglijk terrein braak voor de irrigatie, en in de talrijke streken van *Java* en andere eilanden van den *Oost-Indischen Archipel*, waar de gewone methodes van bevloeiing niet mogelijk dan wel te kostbaar zijn, zal men door het opzoeken van geschikte plaatsen voor réservoirs, en vooral door de studie der terreinen met het oog op de onderaardsche irrigatie, nog uitgebreide landouwen aan den doodslaap kunnen ontrukken; voor *Curaçao* is deze laatste methode als aangewezen.

Maar dan ook zonder dralen aan den arbeid! Want het groote nut dat zal worden verkregen, is de hoogste inspanning dubbel waard. Geen druppel water ga meer verloren; wel kan de mensch het water niet scheppen, maar hij kan het opvangen en gebruiken waar hij het vindt. Zoowel het water dat sluimert in den boezem der aarde, dat wegzinkt in den bodem, als dat opspuit aan de oppervlakte, moet worden benut; het water der stortregens evengoed als dat der zachte buien, dat der onderaardsche stroomen als dat der snelvlietende rivieren en der Artesische bronnen, waaraan een uitweg wordt gebaand. Niets ga verloren, alles worde gebruikt, en onvruchtbare streken zullen herschapen worden in lachende landouwen, dorre gronden in groene en dicht begroeide beemden.

Wanneer Regeering en Volk met toewijding en energie er naar streven, om door het bewaren van regenwater de droge streken te drenken, kan alom welvaart en rijkdom worden verspreid, en het tegenwoordig geslacht een heerlijke erfenis achterlaten aan hen die na ons komen, en van die zegeningen zullen genieten als wij er niet meer zullen zijn!

HET VRAAGSTUK VAN HET WATER IN TRIPOLITANIË, HET LAND DER WOESTIJN.

L'EAU EST LE PRINCIPE DE TOUT. THALES.

a. Het land van den dorst.

Nergens ter wereld heb ik zoo duidelijk de groote waarde ingezien van het water, deze levenwekkende kracht der natuur, als op mijn reis door het nog zoo weinig bekende en in velerlei opzicht toch, naar we zagen, zoo belangwekkende *Tripolitanië*. Waar het water te voorschijn treedt, daar ontspruit aan den bodem het groene gras; daar is het leven mogelijk voor mensch en dier, ja daar ontstaat zelfs wel-

[1] *Cammaerts.* Travaux d'irrigation dans l'ancien continent.

vaart; waar het ontbreekt, ziet men slechts dorre zandvlakten en heerscht de doodsche stilte der woestijn.

Droef en eenzaam is het in deze gewesten met hun ijskoude nachten en snikheete dagen, waar schier geen vogel door het luchtruim zweeft, geen grasspriet de eentonige kleur van den bodem breekt, zoolang het levenwekkende water wordt gemist, waar dus landbouw, industrie, handel onmogelijk kunnen bestaan. De bodem is vruchtbaar; gronden zijn er in overvloed aanwezig; met ijver wordt er in het najaar tarwe en rogge gezaaid; doch vallen geen overvloedige regens, dan blijft de natuur onvermurwbaar en ontkiemt er geen enkele plant. Dan gaat een groot deel der kudden verloren: worden de levensmiddelen duur in dit zoo arme land; ontstaan ziekten en hongersnooden, en wordt er vreeselijk gebrek geleden door de overgroote meerderheid der inwoners [1]. Zóó was de toestand gedurende mijn bezoek in de maand Februari van het vorige jaar, en in de maand April is weer een hongertyphus uitgebarsten, als vroeger is beschreven.

Doch hoe anders is de toestand, wanneer de regendruppels den dorstigen bodem drenken, en schitterende oogsten — veel grooter dan Europa ze kent — den landbouwer beloonen voor zijn arbeid, de koopkracht der bewoners doen aangroeien, en met een herleving van den zee- en karavanenhandel, weer geld brengen in dit, voor geen gering deel door de schuld der menschen zoo stiefmoederlijk bedeelde gewest. Jammer genoeg kan in dit droge land, „le pays de la soif” zoo als de Arabieren het noemen, elke 4 of 5 jaren slechts eenmaal op voldoenden regelval, dus op behoorlijke oogsten worden gerekend. Slechts water, en nog eens water, kan redding brengen uit dezen nood; en — ondanks de daaraan verbonden moeilijkheden — kàn de beschikbaar komende hoeveelheid water voor den landbouw aanzienlijk worden vergroot. Door beter benutten van het gevallen regenwater zal in meerdere gevallen irrigatie van dit woestijn-land mogelijk blijken.

Wel is het klimaat der Sahara voor den aanleg van irrigatiewerken uiterst ongunstig. Waar het terrein geschikt is voor de vorming van flinke rivieren, valt bijna geen regen; en in de bergstreken, waar meer regen valt, kunnen zich alleen kleine stroomen vormen, die dan ten-

[1] Tegen het einde der XVIIIe eeuw werd in enkele jaren door hongersnooden en pestziekten de helft der inwoners van de stad Tripoli weggemaaid; de lijken lagen onbegraven in de leege huizen of op de straten; geen enkel levend wezen was zichtbaar; slechts nu en dan groepen verdwaasden, die luide klaagkreten deden weerklinken door deze vrijwel uitgestorven stad. Gelijke rampen (eveneens gevolg van misoogsten) deden in het geheele land het aantal inwoners in 10 jaren (1832 tot 1842) tot op de helft slinken.

gevolge van de sterke verdamping of van den poreusen bodem weer spoedig verdwijnen. Terwijl in Europa — gelijk we zagen — voor de rivieren wel op de helft van den regenval is te rekenen, komt hier nauwelijks 1/30 tot 1/20 daarvan aan deze ten goede.

Gelegen tusschen de Middellandsche Zee en de Sahara, ondergaat Tripolitanië beurtelings den invloed van een verdampings-bassin en een warmtefornuis, en staat de totale hoeveelheid regen in nauw verband met de ligging der bergen en hun afstand van de Oude Wereldzee. De regenbrengende winden komen uit het Noord-Westen, en bevatten, daar zij tamelijk warm zijn, veel waterdamp; de Zuidelijke, uit de woestijn komende, zijn droog en heet, en vormen wel onweerswolken, doch condenseeren zelden, en lossen zich dan op in zware, doch korte stortbuien. Het *aantal* regendagen is er gering; de tijd waarin de regens vallen, duurt slechts van October tot en met Maart. Een paar bergruggen, verlengden van het machtige Atlas-gebergte, vormen een barrière voor de wolken die over zee komen, zoodat de Sahara van dorst vergaat, al ligt zij (en dit geldt vooral voor Tripolitanië) nog zoo dicht bij de Middellandsche Zee. Ook de stroomen van heete lucht die uit deze woestijnen opstijgen, belemmeren het vormen van neerslag.

Aan voldoende regenwaarnemingen ontbreekt het in deze Turksche provincie ten eenenmale; bij het Meteorologisch Instituut te Utrecht bezit men geen enkele opgave; de autoriteiten ter plaatse konden er mij evenmin verschaffen; alleen enkele reizigers geven daarover cijfers. En uit deze blijkt, dat de gemiddelde *regenval* voor de hoofdstad Tripoli op niet meer dan 400 mM. (wellicht 360) mag worden geschat, dus minder is dan die van Tunis, waar jaarlijks 487 mM. valt.

Voor de Sahara, waar de regenbuien zeldzaam, en dan wel uiterst hevig maar zeer lokaal en van korten duur zijn, mag men (als maatstaf nemende Biskra: 199 en Laghouat: 198 in Zuid-Algerië) een regenval van zeker niet meer dan 200 mM. jaarlijks aannemen.

De geheele regentijd duurt slechts weinig maanden. In den zomer en herfst kan zich nagenoeg geen neerslag vormen, daar de afkoeling der hoogere luchtlagen (36—43°) dan nog onvoldoende is. Bijna alles valt dus in den winter, doch de aanvangtijd is vaak grillig, en loopt uiteen van November tot Februari. Ook de jaarlijksche regenval is zeer afwisselend. Terwijl in *1893:* 584 mM. viel, was dit in *1894:* 663, en één jaar later 224 of ongeveer 1/3. Gemiddeld kreeg men in deze 3 jaren een hoeveelheid regen van 478 mM., waarvan 382 mM. of 80 pCt. in de maanden November tot en met Januari. Het geheele aantal regendagen in die jaren bedroeg gemiddeld niet meer dan *61*, wat wijst op zware stortbuien, vaak meer hevig dan weldadig. Hoe

meer Zuidelijk, hoe geringer de regenval, wat echter ten deele wordt geneutraliseerd door de sterke dauwvorming in de Sahara, die althans eenig vocht aan de planten verschaft.

In Benghazi, de havenplaats van het schiereiland Barka, was als gemiddelde van 13 jaren de regenval: 265 mM., met een maximum van 525 en een minimum van 110, zich dus verhoudende als 4,8 : 1.

De breede en diepe geulen, „Oueds", die men alom in de woestijn aantreft, en die maanden en maanden droogliggen, doch dan weer enorme hoeveelheden water moeten afvoeren, zijn eveneens bewijzen voor den soms hevigen regenval. Gedurende mijn verblijf zag ik daarvan de sporen in de talrijke gleuven, die den Karavaan-weg naar Fessan voor gewone vervoermiddelen onbruikbaar maakten, en in de vernieling kort vóór mijn komst door de Oued Medjenine in de hoofdstad aangebracht. Deze had zich plotseling gevormd gedurende de zware regens van Februari 1910, en toen dwars door een der hoofdstraten van de hoofdstad, rakelings langs het Seraï van den Gouverneur-Generaal, een diepe gleuf naar zee geschuurd, meermalen een deel der stad onder water zettende.

Gering is de regenval er dus zeker, nauwelijks met die van het droge Curaçao gelijk te stellen; en vooral de onregelmatige verdeeling over de verschillende tijden van het jaar is uit landbouwkundig oogpunt een groot nadeel. In het Seine-dal bv. vallen dikwijls niet meer dan 550 mM. per jaar, doch dan gedurende niet minder dan 200 regendagen, wat een weldadige besproeiing vormt voor de cultures, en dit dal maakt tot een der vruchtbaarste valleien van den aardbol. In Tripolitanië valt in sommige jaren een ongeveer gelijke hoeveelheid, doch dan binnen enkele maanden en in een derde der dagen. De regen valt plotseling, in zware stroomen die de vlakte verscheuren, soms uitgebreide overstroomingen veroorzaken, massaas water, rijk beladen met vruchtbare bestanddeelen van den grond, naar zee stuwen, en spoedig daarop den bodem uitgedroogd achterlaten.

Rivieren worden er in gansch Tripolitanië (33 maal grooter dan Nederland) niet aangetroffen, alleen boven vermelde, nagenoeg altoos droge oueds. Slechts in de bergdalen komen kleine stroomen voor, die weldra weer in het zand der alom aanwezige woestijn verdwijnen. Bronnen worden er meerdere aangetroffen, vooral aan den voet der berghellingen, doch ook tot dicht bij de kust; groene oasen bewijzen reeds uit de verte haar aanwezigheid. Op enkele plaatsen worden in grotten flink stroomende beken aangetroffen, onder andere een bij Benghazi, volgens de legende de onderaardsche toegang tot de rivier der vergetelheid, de Lethe.

Uitgebreide zwampen, „sebkas", zijn er vele, doch een ware plaag dezer landen. In deze meren nadert het onderaardsche water de oppervlakte der aarde en stijgt door de capillariteit naar boven; in die worsteling tusschen infiltratie en verdamping in dezen ziltigen bodem, wint gedurende den zomer en den herfst de zon het van den regenval, en vormen deze half uitgedroogde meren ware broeinesten voor de hier veelvuldig voorkomende malaria, juist in den tijd dat de langs de oevers geplante watermeloenen tot rijpheid komen.

Water is er dus wel in dit woestijnland bij uitnemendheid, doch verzameld in de onderaardsche lagen, waaruit het alleen bij terreinverzakkingen door bronnen, en elders door het ophalen uit putten te voorschijn komt.

Van economisch standpunt beschouwd is het dus verklaarbaar, dat slechts weinig landen op den aardbol zulk een treurigen aanblik opleveren als deze troostelooze gewesten, waarvan nauwelijks een twintigste deel bewoonbaar is, en waar eenige duizenden inwoners als landbouwers in de uiterste armoede moeten leven in enkele oasen, verspreid in deze ontzaglijke steen- en zandvlakten, waar nauwelijks eenige grassprietjes kunnen gedijen. Alléén irrigatie kan daarin verbetering brengen, is dus een levenskwestie voor deze landen; het voornaamste probleem dat, lang verwaarloosd, dringend oplossing eischt.

Komt er water, dan komt er landbouw, dan verdwijnt ook de ellende en zullen de Nomadische Bedouïnen — gelijk reeds werd opgemerkt — vaste woonplaatsen gaan verkiezen boven hun droef en armzalig zwerversleven. Die rustelooze trekkers van de eene schamele weideplaats naar de andere, zullen dan geleidelijk veranderen in grondbewerkers met vaste woonplaatsen, wier behoeften zullen toenemen, wier koopkracht door den handel in producten zal vermeerderen, en die dus den stoot zullen geven aan handel en industrie, in één woord, die economische evolutie zullen mogelijk maken. Hun woest karakter zal (blijkens de ervaring in Algerië opgedaan) zich dan tevens wijzigen, en de stoute roovers doen veranderen in vreedzame onderdanen, vatbaar geworden voor meerdere beschaving. Irrigatie en irrigatie alléén kan hun in dit thans zoo arme land (waar nog geen delfstoffen werden aangetroffen) redding brengen. Zal deze mogelijk zijn?

Twee vraagstukken moeten daarvoor besproken worden: 1°. Welke zijn de behoeften aan water voor den landbouw? en 2°. Welke rijkdom aan water wordt daar gevonden, dan wel, kan er worden gebracht?

b. Benoodigde hoeveelheden water.

Volgens het oordeel van deskundigen is voor het leven der planten gedurende elk droog seizoen als bevloeiingswater noodig een kwantum, voldoende om de geheele oppervlakte van het bouwland 225 mM. diep onder water te zetten; dit komt in de praktijk neer op 2.250 m³. per hectare (= 1575 m³. per bouw). Doch de meeste regen valt gedurende den winter, en dient dus op de een of andere wijze te worden bespaard.

Verder is er natuurlijk een groot verschil naar gelang der gewassen die worden geteeld. Sommige planten kunnen, door de structuur harer bladeren en den vorm of de lengte harer wortels, maandenlang aan elke droogte weerstand bieden; matige vochtigheid van den bovengrond (zij het door dauw verkregen) komt slechts-weinig-eischende kruiden en grassoorten ten goede. Bij wat meer rijkdom aan water treedt gerst op den voorgrond, daarna sorghum (mooren- of kaffergierst), tarwe en maïs; veel meer vochtigheid is alweer noodig voor den aanplant van groenten, aardappelen, uien, boonen, knoflook en tomaten, terwijl bv. meloenen en dergelijke overvloed van water noodig maken.

Een betere en dieper met water verzadigde bodem is noodig voor het kweeken van olijf- en vijgeboomen, in tegenstelling met boomen met lange en smalle bladeren, die de droogte goed kunnen verduren. De dadelpalm dringt met zijn wortels nòg dieper in den grond, evenals de fraaie tamariske (sycomore), de schaduwboom der putten in de oase.

Voor Algerië acht men voor de teelt van groenten per *seconde* en per *hectare*, het volgende aantal *liters water* noodig: voor granen als minimum: 0,09 L.; voor aardappelen, maïs, pataten: 0,31; voor snijboonen en tomaten: 0,58; voor wortels, radijs, selderij en zuring: 1,28 liter, doch wanneer het opslurpend vermogen van den grond niet te groot is, kan met 1 liter per seconde worden volstaan. Voor weiland, dus grassen, bleek 0,25 L. voldoende om ze voortdurend van water te voorzien. Bij vetplanten, als de dikhuidige cactussen, met haar eigen waterreserve in den regentijd verzameld, kan het waterverbruik tot een minimum worden herleid.

Ook in Tunesië werden proeven genomen om de voor de cultuur der voornaamste gewassen benoodigde hoeveelheid water te leeren kennen, en kreeg men per hectare en per seconde voor granen: 0,30 liter; voor maïs: 0,40; voor Spaansche klaver (lucerne): 0,60; doch voor groenten: 1,20 à 1,50 L. Granen vragen slechts bevloeiing gedurende 4 maanden, dus kunnen met een waterhoeveelheid van $30 \times 120 = 3.600$ m³. per hect. jaarlijks volstaan; wat reeds voor 1000 hect. een uiterst kostbaar réservoir van 4.5 à 5 millioen m³. inhoud zou eischen.

Veeleischend is echter de dadelpalm, de weldoener dezer oorden, waarvoor de Arabier dan ook een bijna religieuse vereering gevoelt. Deze sierlijke boom, die zijn fraaie vederkruin 30 m. hoog in de lucht verheft om van de zon te genieten, groeit alleen wanneer zijn diepgaande wortels een natten ondergrond ontmoeten. Een volwassen dadelboom vereischt jaarlijks 24 besproeiingen, elk van 3 m^3., en wel gedurende den zomer 17 maal met een tusschentijd van 8 dagen, in den herfst en den winter 2 maal elke 60 dagen, en in de lente 5 maal elke 20 dagen. Dit maakt per jaar en per boom 72 m^3., doch daarvan moeten 51 m^3. in de vier zomermaanden worden verstrekt, zijnde een voortdurend debiet van $^1/_{200}$ liter per seconde. Langs de beken der oasen groeien ze weelderig, doch naarmate deze in het zand wegzinken, wordt hun voorkomen schraler; en allengskens verdwijnen zij, zoodra het voedende water door de woestijn is verslonden. En toch, zonder hun schaduw is de cultuur van vruchtboomen, en onder deze weer granen, bloemen en groenten, in dit droge en heete klimaat uiterst bezwaarlijk; zonder dezen reuzenboom ware elk plantenleven onmogelijk in deze oorden; hij is dus de hulp van den mensch, de weldoener der bewoners van de Sahara.

Doch bovenstaande waterhoeveelheden zijn alleen noodig bij volkomen afwezigheid van regens, om aan de gewassen volledig terug te schenken alle vocht wat door den plantengroei en de uitwaseming der bladeren verloren gaat. De ervaring leerde echter dat men veel matiger eischen kan stellen, wanneer het er enkel om gaat den aanplant in droge tijden van ondergang te redden. In zulke gevallen bleek een waterlaag van betrekkelijk geringe dikte, van tijd tot tijd verstrekt gedurende den zomertijd, voldoende om daarin te slagen, en bleek wel eens, dat met $^1/_{10}$ van bovenvermelde hoeveelheden kon worden volstaan.

c. De beschikbare waterhoeveelheid.

Ofschoon bij zware regens breede stroomen waters zich met woeste snelheid naar beneden storten en de zee tot op verren afstand van de kusten rood kleuren, bezit het Vilajet Tripolitanië — zooals bereids vermeld — geen enkele werkelijke rivier. Wel stroomt er op vele plaatsen water langs de berghellingen, doch nauwelijks heeft dit de sponsachtige vlakte bereikt, of het verdwijnt in den bodem en vindt daar bescherming tegen de stralen der brandende zon. Deze waterloopen, in plaats van rijker te worden naarmate hun lengte toeneemt, verarmen voortdurend, althans aan de oppervlakte der aarde, om in de dorre streek niet dan dwars door een zware zandlaag bereikbaar te zijn. Daar aangekomen, verspreiden zij zich in breede kommen, die haar tegenwoordigheid nu

en dan verraden door terrein-inzinkingen, waarop gras of struikgewas ontstaat, door enkele modderplassen, dan wel door de bovenvermelde „sebkas", en niet het minst door het hier meer, daar minder, te voorschijn treden van bronnen. Onderaards bevatten de terreinplooiingen steeds water, en dat te meer naarmate zij het strand naderen; waar het grondwater tot bij de aardoppervlakte komt, ontstaan oasen.

Rondom Benghazi worden goed bebouwde tuinen aangetroffen, waarop vrijwel alle soorten van vruchten voorkomen, en die hun water verkrijgen uit putten niet ver van het strand gelegen. Ook vindt men er talrijke bronnen, waarvan heel wat meer profijt ware te trekken. Op 2 uren gaans van die stad verdwijnt de aloude Letherivier in onderaardsche gangen, die volgens de oude Grieken naar het rijk van Pluto voerden. Door den bouw van een réservoir konden deze wateren aan den god der onderwereld worden ontnomen, om ze aan de 15.000 inwoners van Benghazi te verstrekken, die dikwijls behoefte hebben aan goed drinkwater.

Op hetzelfde schiereiland waarop het hoog-plateau van Barka is gelegen, wordt bij *Safsaf* het grootste réservoir van het land aangetroffen, van gemetselde gewelven voorzien, en in goeden staat onderhouden. *Derna* (een stad met 6.000 inwoners) wordt in tweeën gesneden door een oued, die, in den zomer droog, gedurende de wintermaanden voldoende water geeft voor het omliggende bouwland, waarheen het in open bevloeiingskanalen wordt geleid, wat tot groote waterverspilling door lekkage en verdamping aanleiding geeft. Talrijke bronnen bij de kust, Westelijk van de stad gelegen, verkeeren in vervallen en verwaarloosden toestand. Het hoogland aldaar bestaat uit kalksteenrotsen, zoo poreus als een zeef, waardoor de gevallen regen heen sijpelt en jammer genoeg — in zee weer uitstroomt. De Arabieren noemen dit plateau „Djebel Akdar", d. w. z. de Groene Bergen, wat op de aanwezigheid van water wijst, waarvan na nader plaatselijk onderzoek wel meer voordeel ware te trekken.

Ook in de valleien van het Ghurian-gebergte werd door reizigers hetzelfde geconstateerd, en wijzen de breede, forsch ingesneden oueds (vooral de Oued Douga) op enorme massaas water, die op sommige dagen van het jaar zich hier langs een weg baanden.

In de hoofdplaats *Tripoli* beschikken de ongeveer 30.000 inwoners over drieërlei soorten van water voor huiselijk gebruik: Het water in de citernes verkregen dient voor de keuken; het (ietwat brakke) der putten voor wasschen en baden; dit wordt door de armere Arabieren ook gedronken. Het beste en zuivere drinkwater wordt van de Bumalianabron door een leiding naar de nabijheid van het Seraï gevoerd, waar het in

een monumentale fontein wordt opgevangen. De meer gegoeden laten het, van dit even buiten de stad gelegen oord, per ezel of koelie afhalen, en betalen fr. 0,15 voor 2 petroleum-blikken vol. Gelukkig drinken de Arabieren weinig, zoowel menschen als dieren, en de paarden zijn daaraan zoo gewend geraakt, dat dagelijks drinken hen ongeschikt maakt voor den arbeid, en zij juist gezond blijven door slechts elke 3 dagen hun dorst te lesschen. In vroegere tijden werd dit bronwater door een gemetseld aquaeduct, waarvan nog enkele ruïnen aanwezig zijn, naar het Paleis van den Bey (Seraï) gevoerd, die dan in geval van opstand de ingezetenen zijner hoofdplaats het noodige drinkwater kon onthouden.

Rondom en ook in de stad treft men tegenwoordig eenige gemetselde, soms ruime regenbakken aan, waarin door een nauwe opening langs een hellenden gepleisterden vloer, het regenwater wordt binnengeleid, dan wel van de daken der stadswoningen opgevangen. Wanneer deze onderaardsche vergaarbakken zorgvuldig schoongemaakt en de eerste regens er buiten gehouden worden, leveren zij water van voldoende kwaliteit. Wel is het zeer duur: stel de oppervlakte van een erf gelijk 500 m^2., een regenval van 300 m.M. (na aftrek van $^1/_5$ verlies door verdamping, enz.), dan krijgt men jaarlijks een volume van 150 m^3. water. De citerne kan wel tweemaal worden gevuld, dus moet 75 m^3. kunnen bevatten; de constructie daarvan werd op fr. 2.500 à 3.000 geschat. Bij een verbruik van slechts 20 liter daags door de Arabieren, zullen daardoor slechts 20 menschen van drinkwater kunnen worden voorzien, dan wel aan één hectare moestuin gedurende 100 dagen niet meer dan $^1/_{60}$ liter per sec. worden verschaft. Voor bevloeiings-doeleinden zijn zulke regenbakken — zelfs al kregen zij water van een grooter oppervlak — volslagen waardeloos te noemen.

Langs de kust, en soms dicht bij elkander, liggen in enkele gedeelten prachtige oasen, gedrenkt door het onderaardsche water van den zandbodem; vooral die van Tadjourah is een der grootste en rijkste van Tripolitanië. Bij Tarounah, westelijk van Tripoli, treft men nog de ruïnen van een alouden stuwdam aan, wat wijst op de mogelijkheid van irrigatie (althans in vorige eeuwen).

Ook op de grens van Tunesië zijn overblijfselen van een Romeinsch „impluvium" (réservoir onder den bodem) aangetroffen, dat in de laatste jaren werd hersteld en nu den landbouw weer mogelijk maakt voor die vroegere roovende en zwervende grensbewoners, wier gronden 2000 jaren lang braak bleven liggen.

De bestaande oasen krijgen haar water nu eens uit de stroomende oueds, dan weer uit bronnen of putten, en vaak volgens meerdere

dezer methoden te gelijk. Sommige beschikken dan over een veranderlijke, andere over een constante, en enkele over een overvloedige hoeveelheid water; de artesische putten geven meestal een vrij constant debiet.

Vooral de prachtvolle oase „Méchia", die — gelijk wij gezien hebben — als een smaragden gordel Tripoli omsluit — Tripoli de „ville blanche" met haar talrijke moskeeën-koepels en spitse minarets, — werd meermalen door ons (mijn dochter en mij) bezocht. Hier bleek een enorme rijkdom van onderaardsch water aanwezig, dat bij eb op vele plaatsen aan het strand als krachtige bronnen opspuit. Deze uitgebreide oase met haar meer dan één millioen palm- en vruchtboomen, haar talrijke bloemen- en groententeelt, wordt enkel en alleen door water uit putten bevloeid. En — naar grondeigenaars mij mededeelden — hoe meer water men aftapte, hoe meer er wordt aangevoerd; van watergebrek is dan ook nooit sprake.

d. Vermeerdering der beschikbare hoeveelheid water.

Tot heden had mijn oproep [1], om eindelijk voor de „onderaardsche irrigatie" eens de éérste hand aan den ploeg te slaan, nog niet het minste gevolg. Al was het dus een „vox clamantis in deserto," zoo mag dit geen reden zijn om niet nogmaals, en thans luider en met vaster overtuiging, op dit aanbeeld te slaan. Vroeg of laat zal men in de droge streken van onze Oost (evenals bereids in Curaçao geschiedde) in die richting werkzaam moeten zijn, en niet meer uitsluitend zijn heil kunnen zoeken in den bouw van dure, meestal weinig rendabele, irrigatie-werken, waarvan de grens trouwens snel is bereikt. Naar de vorige afdeeling verwijzende, zal ik het daar behandelde thans alleen aanvullen met eenige nieuwe feiten, die op mijn laatste reis door de dorre streken van Noord-Afrika te mijner kennis kwamen.

Al het water dat in den vorm van regen op de oppervlakte van den aardbol neervalt, verdeelt zich — gelijk we zagen — tusschen de lucht waar het verdampt, en de rivieren die het aanvult; of wel het dringt in den bodem en wordt ten deele voor den plantengroei verbruikt. In Tripolitanië zou de verdamping zeer sterk zijn [2], wanneer de regen niet zoo snel door het woestijnzand werd opgenomen; van oppervlakte-

[1] Zie de vorige afdeeling!

[2] De verhouding van de verdamping bij open water vergeleken met den regenval, werd berekend op 1,4 : 1 te Parijs; 10,5 : 1 op de hoogvlakten van Algerië; en op niet minder dan 29 : 1 voor de Sahara, dus 20 maal sterker, dan in de hoofdstad van Frankrijk.

water is nauwelijks sprake; de vegetatie is in dit reuzenland uiterst gering; dus een groot deel van de weliswaar geringe regenhoeveelheid wordt in den boezem der aarde opgenomen. Slechts een klein deel van dat ondergrond-water komt, blijkens c., bij de bronnen, meren en moerassen weer aan de oppervlakte; behoorlijke gegevens echter ontbreken.

Tot heden — kort zij het volgende herhaald — bestond irrigatie in hoofdzaak in het opvangen en afleiden van rivier- of bronwater door réservoirs, stuwdammen en kanalen, dan wel het winnen er van door putten of artesische bronnen, zonder aan de vermeerdering der waterhoeveelheid te denken. In warme landen met geringen regenval moet deze methode onvoldoende worden geacht, terwijl uit de aanwezigheid van rijke bronnen in bijna regenlooze streken, met een kurkdroge atmosfeer, de mogelijkheid van *bewaring van regenwater* ondergronds is gebleken.

Het meerdere of mindere wegvloeien van het water langs de rivieren is afhankelijk niet alleen van de totale hoeveelheid gevallen regens, doch ook van de kracht waarmede en het aantal dagen waarop zij vallen, en vooral van de helling en de geaardheid van het terrein, waarop zij neerkomen.

Van kleine regens profiteert de bodem niet, en de zomerregens hebben bv. geen invloed op de voeding der Seine; een regen van 5 mM. is snel verdampt, dus de vochtigheid der aarde weer opgenomen door de atmosfeer. De hooge temperatuur, en de warme droge Zuidewinden, doen de verdamping der open réservoirs in het meteorologisch instituut te Tunis stijgen tot 2.220 mM. per jaar, en meer Zuidelijk te El-Djem tot 2.500 mM., dat is 13maal meer dan de regenval aldaar. De verdamping in de open lucht blijkt betrekkelijk gering tot 12 uur 's middags, stijgt dan snel van 12 tot 2 uur, en blijft stationnair tot 6 uur 's avonds, om eerst daarna te verminderen.

Ook de meerdere of mindere fijnheid der bestanddeelen van den bodem en zijn capillariteitsgraad is van invloed op de verdamping; hoe kleiner de deeltjes, hoe langzamer de verdamping; terwijl de opstijging door capillariteit, en dus de verdamping, groot is wanneer het water minder dan 1 m. in den bodem is doorgedrongen, doch gering, wanneer bereids een diepte van 4 of 5 m. is bereikt. Een stevige, langdurige regen, dus geen stortbuien vormende, komt het meest den ondergrond ten goede, die dan daarvan een ruim deel kan opnemen.

In betere benuttiging van het regenwater zal dus de oplossing van de waterkwestie moeten worden gevonden, niet in bewouding dezer dorre streken, waaraan natuurlijk niet te denken valt.

Om het groote gewicht van het vraagstuk zij hier nogmaals een en ander gezegd over:

Het nut der bosschen.

Men heeft zich blind gestaard op het nut der bosschen, dat, wat den regenval betreft, door velen ernstig betwijfeld wordt, en wat de verdeeling van het regenwater aangaat, in groote mate zal afhangen van lokale omstandigheden. Dat herwouding geen panacee is voor watergebrek, blijkt wel daaruit, dat er uitgebreide woudstreken zijn aan te wijzen zonder bronnen, terwijl deze krachtig opwellen elders waar nauwelijks een boom wordt aangetroffen. Men vindt zelfs midden in de kale Sahara wezenlijke rivieren met breede bedding, bv. de Saoura, die over een lengte van 110 k.m. bevaarbaar is, „mettant sa note paradoxale dans ce tableau désertique" [1]. Het bosch is geenszins altijd de weldoende fee, althans in geen geval in deze warme en droge streken, waar het woud (dit bleek mij op deze reis meermalen) voor zichzelf verbruikt al het water dat het ontvangt, en in de droge maanden het debiet der bronnen verlaagt inplaats van ze te voeden. Waarom zou in deze oorden zonder boschgroei het scheppen van bronnen niet mogelijk zijn, als bij Ouargla (Zuid-Algerië) op 300 k.m. afstand van elk bosch (en waar tegenover een regenval van 120 mM. een verdamping staat van 4000 mM.), waar uit niet minder dan 660 springbronnen en trekputten 500.000 vruchtboomen ruimschoots kunnen worden geïrrigeerd. Elders vindt men krachtige bronnen in een zeer kleine terreinoppervlakte, soms zelfs permanent water gevende, vrijwel op den top van rotsen. Trouwens veel regen is daarvoor niet noodig: 1000 L. per etmaal kunnen bij een regen van 10 mM. reeds van 1 hectare terrein worden verzameld.

In Algerië zijn soms bronnen verdwenen nà de bebossching, en vele putten van boschwachters daalden tot lager niveau naarmate, bij verderen groei, de dieper gaande wortels van sommige boomen (gomboom en baobab) meer water 5 à 10 m. diep uit den grond haalden. Juist de gewassen die het beste weerstand bieden aan droogten, putten den ondergrond het sterkste uit. Verder is de infiltratie onder de boomen vaak klein; en door de bewouding der Landes, in Algerië, en rondom Rome in de Pontijnsche vlakte, zijn vele moerassen opgedroogd. Uit de geheel kale bergen der Ventoux komt door de Fontaine Vaucluse (reeds door Petrarca bezongen) 60 pCt. van den regenval in forsche stroomen te voorschijn, met een maximum-debiet van 150 m³. per seconde.

---

[1] Général Bernard. Bulletin de la Société de Géographie d'Alger (1908).

Verder wil ik op dit ingewikkelde vraagstuk niet ingaan, doch thans verwijzen naar wat ik schreef op blz. 85 en v.v. van „Naar de Antillen en Venezuela", en in de vorige afdeeling. De zaak moet in onze Oost in studie worden genomen, wat tot heden op schandelijke wijze werd verzuimd. Met beschouwingen, cijfers en proeven in het vochtige en koude Europa, met veel langzamer plantengroei en andere boomsoorten, kan niet worden volstaan; de zaak is daarvoor van te groot gewicht.

Tal van onderzoekingen in de tropen zijn alsnog noodig, wil men niet blindelings elkander napraten, zonder vasten grond onder de voeten. Zeker, boomen beschermen den bodem tegen verdamping, doch hoeveel water gaat daarentegen door de uitzweeting van hun bladeren verloren, water dat zij aan den bodem onttrekken? Welk verschil bestaat er tusschen den regenval boven het bosch, op zijn bodem en in zijn onmiddellijke nabijheid? Hoe groot is het waterverbruik van verschillende boomsoorten? Hoe is de toestand van het grondwater in het bosch, op nabij gelegen bouwgrond, dan wel op woest terrein? Welken invloed had herwouding op de bronnen? Is het juist dat zij de bronnen aan de oppervlakte doen verdrogen, doch daarentegen van de dieper liggende het debiet versterken? Op zulk een onderzoek werd door mij reeds sedert jaren in de IIe Kamer aangedrongen; Ministers beloofden het, doch het bleef achterwege. Een houtvester zou in Duitschland een onderzoek instellen (voor Oost-Indië van weinig nut), doch zijn Rapport is nooit verschenen. Zoowel aan het Departement van Koloniën in Den Haag, als bij de Regeering in Indië, verkeert men omtrent deze levenskwestie voor elke tropische kolonie nog vrij wel in volslagen duister! Men zingt den lof van herwouding altijd en overal, men gaat daaraan sommen besteden, doch waar en hoe, en onder welke omstandigheden deze moet geschieden .... men weet het niet. Mijn conclusie is natuurlijk niet, dat elke reboisatie uit den booze is; wel dat men, door deze kwestie niet behoorlijk te onderzoeken, zich schuldig maakt aan roekeloos plichtverzuim, wat men eenmaal zal betreuren, wanneer het te laat is.

Doch er is meer, waarop de aandacht moet gevestigd worden. In het Zuidelijke Fessan (Tripolitanië) regent het zoo goed als nooit, en toch onderhouden talrijke bronnen daar de vruchtbaarheid, groeien er de fijnste dadelsoorten van Afrika. Van waar komt dat water? Artesisch water van bergen is uitgesloten; zou dit vocht dan uit den dampkring worden aangetrokken, dan wel een sterke dauw zich concentreeren tot water, dat dan door den zandbodem wordt opgeslurpt? Waarom vloeien de bronnen in deze streken sterker eenigen tijd vóór dat de eerste winterregens vallen? Ook dit vraagstuk dient aan een zorgzuldig onderzoek te worden onderworpen.

Met slechts te klagen over ontwouding, komt men er nu eenmaal niet. Ook hier heette het „en sapant les arbres des djébels (montagnes), les Arabes ont porté le coup de mort à la Tripolitaine, car ils ont ruiné le sol!" (Malthuisieulx).

Is dit wel zoo zeker, dan wel eenvoudig een legende? Talrijke onderzoekingen der laatste jaren hebben immers overtuigend aangetoond, dat hier gedurende de historische tijden geen noemenswaarde verandering van klimaat heeft plaats gehad. Ook de Romeinen klaagden over de droogte, en moesten door talrijke grootere en kleinere werken daarin voorzien. De beschrijving der Ouden luidde nog ongunstiger dan die in onze dagen. Sallustius schreef: „Er is gebrek aan water in den hemel en op de aarde", en Plinius herhaalde meermalen: „Afrika mist vooral water (terraque penuria aquarum)." De regens waren niet rijker dan thans, en hun verdeeling even ongelijkmatig als heden; doch vielen zij, dan was het in den vorm van hevige stortbuien, op hun weg alles vernielende, wat ook nu nog voorkomt. Nergens is er in die geschriften van rijkdom aan bosschen sprake.

Trouwens herwouding, al ware die hier denkbaar, kan alleen ten koste van veel geld geschieden, en eerst na tal van jaren helpen, indien al ooit daarbij baat kan worden gevonden. Een veel goedkooper, sneller werkend en beter doeltreffend middel in deze landen, is dus het vermeerderen van het ondergrond-water en het doelmatig gebruiken daarvan.

Voor de vermeerdering van het grondwater verkeeren deze woestijngronden juist in zeer gunstige omstandigheden; alleen de sterke verdamping is een nadeelige factor, doch overigens is de helling van den bodem meestal niet sterk, de komvorm der meeste stroomgebieden gunstig, terwijl het opslurpend vermogen der grondsoorten en de hevige stortbuien waarin de regen valt, de opname daarvan *in* den grond in de hand werken.

Alleen in de bergstreken zou men met groot succes door eenvoudige dammen in de droge rivierbeddingen, door het vormen van vijvers, door doelmatige grondbewerking, het maken van geultjes langs de hellingen en de bedekking van sommige vergaarplaatsen met grind of steenen, en vooral door talrijke kleine aarden dijkjes, de zoogenaamde „barrages des pauvres", de bronnen kunnen versterken. Welke prachtige resultaten aldus werden verkregen, bleek mij duidelijk bij een bezoek aan de onderneming *Khanguet* van den heer Dumont in Tunesië, die door „bouches" aan den bodem te verschaffen en door „faire boire la terre", onder de leuzen „arrêtez d'en haut" en „arrêtez partout".... „pas de vitesse d'écoulement", er in slaagde letterlijk *elken* druppel regen

te benutten. Onder de deskundige leiding van dezen ingenieur-agronoom kon ik gedurende een zwaren regen *de visu* constateeren, dat geen drop water op zijn terreinen verloren gaat. Ook in Algerië zijn deze proeven genomen. Op kleiner schaal wordt dit zelfde beginsel — vermeerdering van het grondwater — veelvuldig toegepast o. a. in de uitnemende aanplantingen van olijfboomen in Sfax, waar men vaak van de naburige hellingen regenwater naar een boom leidt, die door dijkjes dan wel door een kuil is omringd. Ook door aan elken boom (door ruime plantwijdte) bijna één are terrein te verschaffen, waarvan het ingedijkte regenwater hem ten goede komt, slaagde men er in, een winstgevende cultuur mogelijk te maken in dit bij uitstek droge klimaat met een regenval van niet meer dan 300 mM.

Doch, nog eens, in de woestijnen is allereerst noodig een nadere studie van het grondwater, van de diepte waarop het voorkomt, van zijn beweging en hoeveelheid; daarna: zoeken naar de beste middelen om het weer aan het daglicht te brengen.

c. De Studie van het Grondwater.

Op het rotsige Barka-plateau, dat zich als een steile klip tot 300 m. boven den zeespiegel uit de Golf der Groote Syrte verheft, bleek — bij een onderzoek ingesteld door de Commissie van de „Jewish Territorial Organisation" (1909) — de geologische formatie al uiterst ongunstig te zijn. De geheele rotsmassa bestond tot beneden den zeespiegel uit zeer poreusen kalksteen, die het water naar zee liet afstroomen, behalve bij Cyrene, waar een kleiachtige laag, minder doordringbaar, de Apollo-fontein en talrijke andere bronnen deed ontstaan.

Door een reeks van kleine, gemakkelijk uit te voeren boringen, dient dus de hydrologische toestand van den ondergrond op daarvoor geschikte plaatsen te worden onderzocht. Ook de plantengroei en de aanwezige putten kunnen waardevolle gegevens verschaffen betreffende de beste wijze om nut te trekken van „een der voornaamste réservoirs, die in den aardbol worden gevonden" (Rolland).

Ook de talrijke ruïnen, vooral in Tunesië, oude waterwerken der Romeinen, kunnen in dit opzicht waardevolle gegevens verschaffen. Want reeds door dezen werd de (nog steeds in onze Koloniën zoo deerlijk verwaarloosde) methode van bevloeiing door onderaardsch grondwater veelvuldig toegepast, waardoor deze zelfde streken eenmaal de voorraadschuur van Rome vormden. Merkwaardige bizonderheden kwamen daarvan te mijner kennis, doch ik kan ze thans niet bespreken.

Het opgenomen regenwater dringt door de zwaartekracht in den

bodem, tot het stuit op ondoordringbare of althans weinig doordringbare grondlagen, waar het zich dan verzamelt. Diep schijnt het in Tripolitanië niet te zakken, wat uit enkele putten blijkt, terwijl zelfs in den zomer (naar men mij mededeelde), in de oued-beddingen vaak op geringe diepte reeds water wordt gevonden. In de Méchia krijgt men soms volop water op slechts 1 meter diepte, en aan het strand treden bij eb bronnen te voorschijn. Artesische boringen bij het strand mislukten; de Ghurianbergen kunnen niet zooveel water geven; het vochtige Soedan ligt op meer dan 1300 kilom. afstand; . . . . àl het water der oasen is dus niets anders dan regenwater in den grond gedrongen, waardoor daarvan zoo goed als niets verloren ging.

Dit grondwater nu beweegt zich met een uiterst geringe snelheid in de richting der zee, tenzij het vóór dien tijd een natuurlijken of kunstmatigen uitweg vindt naar de aard-oppervlakte. Door enkele putten te graven in de oueds, en deze bv. met fluorescéine te kleuren, zou men deze snelheid kunnen berekenen. Dat deze klein is, blijkt wel uit de ervaring bij de Haagsche duinwaterleiding, waar in het fijne zand enkele tientallen van jaren noodig zijn, vóór het afpompen in het midden van de grens van het draineergebied bemerkbaar is. Naar de hoeveelheid grondwater behoeft men nauwelijks een onderzoek in te stellen: deze moet wel zeer groot zijn. Een kub. meter droog zand absorbeert immers 420 liter water; maakt men gaten in den bodem van den bak, dan stroomen daarvan 200 L. weg, zoodat in het volledig verzadigde vochtige zand nog 220 L. overblijven, ongeveer 1/5 van het volume der zandmassa. Trouwens de hooge cijfers, voor ons duingebied berekend, hetwelk in omvang tegenover deze zandstreken klein is te noemen, staan ons allen nog te goed voor den geest.

De meest geschikte punten om dien watervoorraad aan te tasten, moeten natuurlijk ter plaatse worden nagegaan, doch zijn dan niet moeilijk te vinden. Het grondwater volgt in den regel, zij het met zwakker bochten, den loop van het bovenaardsche water, althans wanneer geen vulkanische werkingen hebben plaats gehad; de „thalweg" geeft dus meestal de noodige aanwijzingen, wat door enkele boorgaten is te contrôleeren.

Het eenige wat dan te doen nog overblijft, is het naar boven brengen van het water, liefst, van wege het verlies door wegsijpelen en verdampen, zoo dicht mogelijk bij de plaatsen waar het moet worden gebruikt. In de oueds van Zuid-Tunesië was een debiet van 5 liter per sec. in een open aarden leiding soms reeds spoorloos verdwenen op 30 m. afstand. Aan groote réservoirs zal wel niet worden gedacht, dus is het zoeken van goedkoope pompen of putten de hoofdzaak.

Voor Amerikaansche molens zal men waarschijnlijk dikwijls den noodigen wind missen, en stoom- of motorpompen eischen een snellen aanvoer van water, wat door draineerbuizen of zoogenaamde „Sammelröhren" wel is te verkrijgen. Op enkele plaatsen kan door onderaardsch afleiden volgens een flauwe helling het water aan de oppervlakte worden gebracht. Men verkeert hier trouwens in volkomen gelijke omstandigheden als bij de water-onttrekking aan onze duingronden, wat technisch niet de minste bezwaren heeft opgeleverd.

Goedkoop zal wellicht dit oppompen niet zijn, doch dan mag daarbij het volgende niet worden vergeten: 1e men gebruikt water dat anders geheel verloren gaat; 2e op een regelmatigen aanvoer kan worden gerekend; 3e het groote rendement van dezen rijken bodem zal, voor de meeste gewassen, de kosten wel ruimschoots vergoeden; en ten 4e mislukking van den oogst is alsdan in dit land van honger en dorst uitgesloten. Ook zal men zich wel moeten tevreden stellen met cultures die niet al te veel water eischen, en daarbij de meest winstgevende (bv. groenten en primeurs) uitkiezen [1].

De bevloeiing uit putten door guerbas wordt reeds — naar we zagen — in Tripolitanië hier en daar toegepast, en dan met de beste resultaten; ook op den lagen kostprijs van het water is reeds hiervoren gewezen. Aan irrigatie op groote schaal, door den waterrijkdom van het woestijnzand te benuttigen, werd tot heden in deze Turksche provincie, jammer genoeg, nog niet gedacht.

f. Conclusie.

Sinds eeuwen werden deze landen verwaarloosd, waren zij overgeleverd aan tyrannie en wanbeheer. Een behoorlijk onderzoek naar den rijkdom aan water in den boezem van den bodem verborgen, heeft nooit plaats gehad; vóór weinige jaren was er geen enkele barometer te vinden; aan regenwaarnemingen werd alleen door vreemdelingen gedacht. De landbouw geschiedde op primitieve wijze als voor eeuwen: men wierp wat zaad op den bodem, liet het onkruid voortwoekeren, en verder in den letterlijken zin Gods water over Gods akker loopen.

En juist de irrigatie in de woestijn, waar water vrijwel de eenige rijkdom is, eischt lokaal onderzoek en speciale oplossingen voor elk geval, terwijl men meestal met niet zeer groote complexen, en dan vèr van elkander gelegen, zal te doen krijgen. Vooral de wijze van draineeren verlangt een nauwkeurig onderzoek en geologische studie van

[1] Op het groote eiland Djerba (60.000 H.A.) wordt geen enkele rivier aangetroffen, en toch vormt dit één doorloopende oase met reusachtige olijfwouden, alleen door putten in het leven gehouden.

den bodem, die soms alleen door een dunne kalkkorst tot onvruchtbaarheid is geraakt. Veel achterstand moet worden ingehaald, doch dan is er nuttig werk te verrichten, en kunnen deze landen een betere toekomst te gemoet gaan.

De Jong-Turksche Regeering blijkt dit ten volle te beseffen. Uit gesprekken met den „Wali" bleek mij, dat hij voornemens is de ruïnen der Romeinen te laten opzoeken, en deze of wel te herstellen, dan wel in de nabijheid daarvan nieuwe irrigatie-werken aan te leggen. Artesische boringen mislukten, doch een paar kranige Fransche Gouvernements-ingenieurs, op zijn verzoek uit Tunis hierheen gezonden, waren tijdens mijn verblijf reeds met een onderzoek naar de mogelijkheid van bevloeiing begonnen.

Dat gegronde hoop van slagen bestaat, bleek mij bij een langdurig bezoek aan de *waterwerken in de Ziban*,[1] waar o. a. bij Biskra onder de droge zandzee rijke bronnen werden opgespoord, en op ruime schaal irrigatie toegepast, gepaard met een nauwkeurige waterverdeeling. Later hoop ik daarvan een en ander nader te kunnen meedeelen, en tevens te spreken over de *„Irrigatie door inondatie" bij Kairouan* (het Afrikaansche Mekka), in het hartje der barre woestijn met schitterende resultaten toegepast. Door de welwillendheid van den „Controleur civil" in deze provincie van Tunesië, kon ik daarmede afdoende kennis maken. Voor onze Koloniën is daaruit veel leering te trekken; doch ik hoop, dat de ervaring in die beide woestijnen en te *Khanguet* opgedaan, óók Tripolitanië eenmaal ten goede komen zal.

De nood dringt, de ellende schreit ten hemel. Met 70 zakken, elk gevuld met precies 1000 steentjes, in kuilen te werpen ten einde regen te verwekken, kan niet meer worden volstaan; nog minder met het geeselen van een Rabbijn, zooals vroeger geschiedde. Dat er verwaarloosde bronnen waren in de woestijn, waarnaast de bodem bezaaid lag met lijken van menschen van dorst gestorven, zooals Nachtigall vertelt [1], en dat alleen, doordien de autoriteiten niet voor opruimen van het zand hadden gezorgd, mag niet meer voorkomen. Die dorstenden en hongerenden moeten geholpen, de bezwaren van het klimaat kunnen overwonnen worden; de legende der oase van Méchia kan onwaar worden gemaakt.

Deze oase is, volgens die Arabische legende, het eenige overblijfsel van een reusachtig woud, dat eenmaal Tripolitanië, van de stranden der zee af tot aan het Ghuriangebergte toe, bedekte, één doorloopend schaduwdak vormende voor de gelukkige bewoners, die er zich naar hartelust konden voeden. Doch de menschen in dit

[1] Nachtigall, Sahara und Sudan p. 647.

Paradijs vielen aan de zonde ten prooi, en God vergunde Satan hen te straffen....

Deze zond over zee een beeldschoone maagd, rijdende op een gouden visch. De zoon van den Sultan snelt haar van de bergen af te gemoet, vraagt en verkrijgt haar liefde, na de plechtige belofte haar nooit te zullen aanraken. In het donkere woud verbreekt de Prins zijn eed, doch nauwelijks heeft zijn hand de fee aangeraakt, of een afgrond opent zich en zij verdwijnt, het land vervloekende, en met haar verdwijnen alle bronnen van het land. De weelderige plantengroei ging verloren, zonder eenige hoop op herleving.

Welnu, met die herleving staat het niet hopeloos; uit den ondergrond kan weer nieuwe vruchtbaarheid ontspruiten; het dáár aanwezige water kan het zoo vurig verlangde redmiddel zijn voor dit schijnbaar door de schuld der menschen vervloekte land der woestijn.

PANORAMA VAN TUNIS.

HOOFDSTUK VI.

EEN FRANSCH PROTECTORAAT.

FROM MANY AN ANCIENT RIVER,
FROM MANY A PALMY PLAIN,
THEY CALL US TO DELIVER
THEIR LAND FROM ERROR'S CHAIN.

a. De toestand voorheen.

TUNESIË, het Ifrikia der Arabieren, waarvan de overoude geschiedenis met die van Çarthago samenviel en dat daarna een Romeinsche Provincie werd, doorliep vrijwel de zelfde reeks van lotgevallen als bereids in de geschiedenis van Tripolitanië is geschetst. Na de Arabische heerschappij kwam de Souvereiniteit der Turksche Sultans, tot dat Bey Hammuda het juk der Osmanen afwierp, en een militaire oligarchie vestigde, die veel overeenkomst had met die der Karamanli bij zijn Oostelijken nabuur. Toch werd het 1871, alvorens de Porte de autonomie van Tunesië erkende, en aan de Beys het recht van erfelijke troonsopvolging volgens het eerstgeboorterecht verleende.

De Bey was een absolute autokraat; zijn wil en willekeur was wet en gezag; het eigenbelang van den vorst het eenig streven van den Staat; als „cadi aller cadi's" vertegenwoordigde hij in zijn persoon de rechtspraak en het recht; eigen genot, weelde en praal was het

eenig doel van zijn regeeren. De Bey had dus alle macht in handen; de inkomsten van het Rijk waren zijn inkomsten, zelfs het publieke domein was nauwelijks begrensd. „L'appareil formidable d'un pouvoir absolu, les moeurs accomodantes d'un pouvoir paternel, tel était le gouvernement beylical" (Paul Lapie). Recht was het eenige wat hij meende aan zijn volk te moeten verschaffen; wanneer hij zich bemoeide met landbouw en nijverheid, was het alleen om *zijn* inkomsten te vermeerderen, niet in het belang der gemeenschap. Onderwijs, armwezen noch openbare werken trokken zijn aandacht, en beschouwde hij geenszins te behooren tot de taak van den Staat.

Blindelings hadden de vorsten in het midden der vorige eeuw uitgestrekte gronden weggeschonken aan gunstelingen; één Franschman o. a. kreeg de beschikking over alle bergen van het Zuiden en het monopolie van den geheelen alfa-oogst. Het grondbezit — in den regel „melk" d. i. individueel of familiaal, zelden communaal, dus als „arch" bezeten — was onzeker, berustte niet eens op vaste, vaak op valsche titels en was een voortdurende bron van processen en knevelarij. Om aan de hebzucht van den despoot te ontsnappen, stonden de landbouwers hun grond af aan godsdienstige genootschappen, door er „habous"-gronden van te maken, die bijna $^1/_3$ besloegen van de geheele oppervlakte. Wie een mooi paard had, sneed het een oor af of verminkte het op andere wijze, om den Heer niet in verleiding te brengen het hem te ontnemen. De landbouw werd dus verwaarloosd, aan sparen werd niet gedacht; de inheemsche industrieën (het weven van chéchias, d. i. hoofddeksels, en van tapijten, benevens het pottenbakken) geraakten in diep verval.

Wegen bestonden er niet. Behalve een korten weg van 4 k.m., gaande van de hoofdplaats naar het paleis van den Bey, het Bardo, had men er slechts de paden, platgetrapt door voetgangers en ruiters, en gegleufd door de wielen der wagens; de groote banen der Romeinen waren spoorloos verdwenen. Ook de oude havens waren vervallen, en de groote schepen moesten op één uur afstands van Tunis ankeren; zelfs de zoo nuttige antieke drinkwaterleidingen waren in puin gevallen.

Van een jaarlijksche begrooting der inkomsten en uitgaven was geen sprake. Zulk een budget voorziet de toekomstige uitgaven, en in Tunis leefde men van de hand in den tand; trouwens de inkomsten waren onzeker. De voornaamste, vrijwel de éénige belastingen volgens den Koran, waren de *tienden*, doch de Beys voegden daaraan toe alle mogelijke heffingen die hun, op dit terrein zeer vruchtbaar brein kon uitvinden, en wisselden de tiendeheffing naar den loop der omstandigheden. Geld was in dit land — waar elk roerend bezit weinig in

trek, immers gemakkelijk afneembaar was — in dien tijd vrij zeldzaam; men moest dus wel de belastingen in natura heffen. Daardoor kreeg de Staat magazijnen, gevuld met granen en olijfnoten; was hij oliefabrikant en handelaar in tarwe; maar daardoor tevens afhankelijk niet alleen van de oogsten, doch ook van de marktprijzen.

Zoowel de „medjba", als de „asjoer", „kanoen" en „mahsoelat", benevens de „lezba", „zekat" en „hokor" kwamen ongeregeld binnen [1]; met de in- en uitvoerrechten ging dit beter, in zooverre zij niet aan den strijkstok bleven hangen. De belastingschuldigen betaalden minstens het dubbele van datgene wat was voorgeschreven, doch de schatkist kreeg daarvan slechts een klein deel, en de kosten der inning waren zeer hoog. Buiten de steden moest het hoofdgeld met gewapende hand worden afgedwongen, door een legermacht, aan het hoofd waarvan gewoonlijk de troons-opvolger, de „Bey el Mehalla" werd geplaatst. Deze troepen trokken plunderend en brandschattend door het land, en daar alle officieren, generaals, en zelfs de kroonprins hun deel van den buit namen, kwamen zij vaak met bitter weinig geld weer aan het paleis van den Bey terug. De militie-plicht trof alléén de stedelijke bevolking; en wanneer iemand er niet in geslaagd was, door geld of andere middelen daarvan bevrijd te raken, was hij tot levenslangen militie-dienst gedoemd, waarvan alleen ziekte, ouderdom of de dood hem konden verlossen.

En al die gelden, zoo moeizaam verkregen, werden door den Heer van land en volk op ergerlijke wijze verbrast. Na 1815, toen de Europeesche Mogendheden hadden opgehouden hun tribuut te betalen ten einde den zeeroof af te koopen, en dus den handel in blanke slaven de geldkist van den Bey niet meer vulde, verdubbelden deze vorsten hun pracht en hun weelde, naarmate hun inkomsten daalden. Te midden van dorre en eenzame oorden verrees op een wenk van den Souverein het eene paleis na het andere, een uitgave eischende van millioenen; en elke Bey bouwde zich een nieuw verblijf op plaatsen, waar thans de cactusstruiken en wilde vijgeboomen welig tieren. Een talrijke familie, als parasieten levende, en veelvuldige favorites aasden allen op de schatkist, en ledigden deze om het snelst. De Bey kende op financiëel

[1] De „asjoer" of tiende werd geheven van de producten van den bodem; de „kanoen" is een belasting op de olijf- en palmboomen; de „medjba" een hoofdelijke belasting van de stedelingen. De „lezba" was een hoofdgeld betreffende de nomaden en in de oasen geheven van elken palmboom; de „zekat", oorspronkelijk een godsdienstige belasting, werd een heffing voor elk stuk vee; „hokor" noemde men de pacht, betaald voor het gebruik der domeingronden. Onder de „mahsoelat" verstaat men diverse belastingen, o. a. zegel- en mutatie-rechten; zij waren verpacht aan den meest biedende.

terrein geen zorgen, want tot het jaar 1863 had het Regentschap geen buitenlandsche schulden; men teerde op den vroegeren roof.

Doch weldra brak een periode aan van leeningen in den vreemde, van binnenlandsche opstanden en van inmenging der buitenlandsche Mogendheden; Tunesië viel in de klauwen van Europeesche crediteuren, moeilijker af te schepen dan de inheemsche schuldeischers. De Krim-oorlog, waarbij de Bey den Heerscher der Geloovigen had bijgesprongen, gaf den doorslag. Er werd tegen woekerrenten geld geleend in 1863 en 1865, de schuld geconverteerd in 1867, toen van 45 millioen fr. uitgaven, 7 9 of 35 m.m. aan renten, tegen slechts 10 m.m. voor leger, vloot, bestuur, enz. moest worden besteed. Wel redde men zich tijdelijk door de soldaten niet te betalen, de schepen te verpachten en het Hof op crediet te doen leven, doch in 1870 bleef Tunesië financiëel in gebreke, wat heftige protesten uitlokte van de, vooral Fransche, geldschieters.

Toen (in 1885) Tunesië onder Fransch bewind kwam, stak dit gebied van 1.5 millioen inwoners diep in de schulden, tot een bedrag van 142.5 millioen fr., en was dit land uit de „Duizend en een Nacht", zijn ondergang nabij; dit land, waar regeerden „le bon plaisir et la fantasie" van het Hof en zijn hovelingen, doch waar het volk leefde in bittere armoede en gebrek, bezwijkende onder den druk der lasten.

Om niet verder terug te gaan, wordt hier alleen op de economische ellende van de jaren 1865 tot 1867 gewezen. Drie opeenvolgende oogsten, die van 1864 tot 1866, waren mislukt, en voedingsschaarschte was daarvan het gevolg; om het lijden nog te vergrooten, teisterde de cholera drie lange jaren de bevolking, die zich met wortelen moest voeden. Dr. Nachtigall, de bekende Afrika-reiziger, was ooggetuige van deze treurige toestanden: de lijken lagen langs de wegen zonder begraven te worden; men verzamelde ze elken morgen in de caravanserais en in de Moskeeën, en stapelde ze dan op hoopen. Honger, typhus en pest kwamen, en in de stad Sousse alléén stierven dagelijks 200 menschen aan dezen geesel. In de straten der steden zwierven wandelende geraamten rond, als gieren azende op eenig voedsel; in de woestijnen werden karavanen aangevallen en beroofd. De barre koude van den winter kwam de smarten nog vergrooten, en eigenaren kapten olijfboomen en dadelpalmen, hun eenig bezit, om, ten einde zich brandhout te verschaffen, doch vooral om te ontsnappen aan de buitensporige belasting waaraan zij werden onderworpen, daar de Bey hen die nog iets bezaten, liet betalen voor hen die reeds van àlles waren beroofd. Een opstand brak uit, en een der gekerkerde leiders werd vergiftigd; de „terreur" heerschte, en de bevolking verminderde

in aantal met 33 pCt. Om nog geld te trekken uit al die smarten, had de Bey aan een schatrijk Inlandsch ambtenaar het monopolie gegeven voor den verkoop van alle meel van buiten aangevoerd, wat natuurlijk tegen buitensporige prijzen aan zijn arme onderdanen werd verkocht. Ook bracht hij valsch geld in omloop, waardoor de koopkracht van de reeds gedepreciëerde zilveren munt nog daalde.

Zóó was de Vorst van Tunesië vóór het tot stand komen van het Protectoraat, en zijn trawanten of handlangers waren niets beter. Allen stalen, van den hoogsten Minister tot den minsten schrijver toe.

De *Caïds* of Gouverneurs der Provinciën kenden geen ander doel, dan zoo veel mogelijk geld en goed af te persen van hun ondergeschikten en daarvan zoo weinig mogelijk naar het Paleis te zenden. Het waren op hun beurt kleine Souvereintjes, generaal en prefect, rechter en schatmeester te gelijker tijd. Hun ambt was koopbaar, dus zij moesten zich schadeloos stellen op de bevolking. Zij werden door Dr. Peysson als volgt beschreven: „de Beys hebben onder zich de Caïds, dat zijn de intendanten en afpersers der koninklijke inkomsten. Deze Caïds zijn kleine tyrannen, roovend en plunderend, en die de arme Arabieren volgens hun gril en hartelust laten ombrengen." En toch, in vele Oostersche landen, doch vooral in Noord-Afrika, is de welvaart van een volk afhankelijk van de wijze, waarop het wordt geregeerd; een eerlijk en rechtvaardig bestuur brengt vrede en geluk, een veile en tyrannieke Regeering steeds armoede en verval.

Als medewerkers hadden de Caïds door de notabelen van elk dorp of elken stam gekozen *sheiks*, die op vier verschillende wijzen zich geld wisten te verschaffen, en wel door brutalen diefstal, dan wel door onwettige heffingen, verder door verkregen gunsten en buitensporige voorrechten, en ten slotte voor een klein deel door een regelmatige bezoldiging. Vooral de rechtspraak echter was een rijke bron van inkomsten: bij elke gunstige of niet gunstige gelegenheid regende het boeten als hagel op de „gent taillable et corvéable à merci". Wie zich niet willig liet villen, werd zonder vorm van proces in een stinkenden kerker geworpen, zonder vaststelling van den duur zijner straf, en verbleef daarin, tot het den dorpsdespoot behaagde daaraan een eind te maken.

En ondanks het wanbeheer der Beys, ja hun wreedheden en gruwelen; ondanks soms hevige krisissen en beroeringen, wisten deze despoten meer dan 200 jaren lang het gezag in hun familie te handhaven. Zij vonden steun bij een deel der bevolking gedurende de veelvuldige opstanden, en wisten als persoon zelfs eerbied af te dwingen en de sympathie van het hun trouwe volk te verwerven.

b. De kentering.

Aan den zeeroof in de Barbarijsche Staten was door samenwerking der Europeesche mogendheden een eind gekomen; een Fransch leger had den roofstaat Algerië veroverd (1830); de macht der Karamanli in Tripolitanië was geknot, en de Bey van Tunesië had te vergeefs getracht Abdoul Kader gedurende zijn opstand tegen Frankrijk (1831—1847) te steunen.

Reeds sedert lang poogde de Porte de onafhankelijkheid aan de erfelijke Beys te ontnemen en dezen — evenals bereids in 1835 in Tripolitanië was geschied — weer in afhankelijke Pacha's te herscheppen. Dit streven van Turkije om de verloren opperheerschappij te herwinnen, deed den Bey nadere aansluiting zoeken bij Frankrijk, doch belette niet dat hij, gedurende den Krim-oorlog in 1854, zware offers bracht om den Sultan met zijn troepen tegen Rusland te steunen.

In 1853 beklom Sidi Mohammed den troon, die als een modern reformator willende optreden, aan Tunesië een Grondwet schonk en een Parlement. Met geestdrift begroet door de Christenen en Joden, vonden deze hervormingen krachtig verzet bij de Mohammedanen (Arabieren, Bedouïnen en Mooren), en barstte er een opstand uit, toen de Bey het hoofdgeld, „medjba" of „lezba", verdubbelde om de noodige maatregelen tot verbetering te nemen. Kort daarna (in 1859) overleed hij, en was zijn opvolger Mohammed es Saddok genoodzaakt het hoofdgeld te verlagen, terwijl hij het Parlement tot een schijn-vertooning maakte. Oorspronkelijk zou deze „Conseil Suprême" bestaan uit 60 leden, waarvan 20 door den Bey werden benoemd uit een lijst, opgemaakt door de Ministers en de notabelen. Sidi Saddok verminderde hun aantal en wist zijn creaturen een meerderheid te verschaffen, waardoor hij de groote bevoegdheid, gegeven aan dit lichaam, dat àlle Regeerings-daden vóóraf moest goedkeuren, veilig kon laten behouden.

De douane-rechten waren bereids verpand voor de buitenlandsche leeningen, doch weldra moest op last der Groote Mogendheden een internationale Commissie toezicht houden op de financiën (Decreet van 5 Juli 1869); en op nagenoeg alle inkomsten werd beslag gelegd, om deze te verdeelen onder de geldschieters, die woekerrenten hadden bedongen. De schuld bedroeg toen fr. 160 millioen, een jaarlijksche rente eischende van niet minder dan 20 m.m. (fr. 19.495.000) of van 12,5 pCt., en de totale inkomsten van het Regentschap bleven zelfs beneden dit bedrag. De Bey zelf werd aldus de pandeling zijner in hoofdzaak Fransche schuldeischers, en financiëel was het land zijn ondergang nabij.

Om een eind te maken aan deze curateele, die elke hervorming onmogelijk maakte, werd een leening gesloten onder garantie van Frankrijk, ten einde Tunesië van deze bloedzuigers te verlossen.

Plundering van gestrande Fransche schepen, benevens schending der Algerijnsche grenzen door de stammen der Khroemirs, die de bosschen en bergen in het Noord-Westen van Tunesië bewonen, was voor Frankrijk op aandrang dezer geldmannen voldoende aanleiding om (31 Maart 1881) zelfs zonder oorlogsverklaring het land binnen te vallen en eenvoudig in beslag te nemen. Het Fransche leger rukte over de Algerijnsche grens, een ander leger landde te Bizerta, drong door tot Tunis, en noodzaakte den Bey (12 Mei 1881) het Tractaat van Kasr el Saïd of „du Bardo" te onderteekenen. Frankrijk nam daardoor de Regeering in handen, de Bey mocht geen verdragen meer sluiten met andere Mogendheden, waartegenover hem het behoud van den Troon voor hem zelf en zijn wettige opvolgers werd gewaarborgd. Bij decreet van 22 April 1882 werd dit alles nader geregeld, en werden àlle Gouvernementsdiensten in handen gesteld van Fransche Ministers.

Toen in 1882 Sidi Ali den Beylikalen Troon besteeg, barstte er een opstand los in het Zuiden, waar de berichten van het succes van Boe Amena in Algerië tegen de Fransche overheerschers was doorgedrongen; het Tunesische leger werd door de opstandige Arabieren bij Testur verslagen. De Fransche vloot kwam te hulp, en overrompelde bijna zonder bloedvergieten de havensteden Sfax en Gabès in het Zuiden, en 28 Oct. 1882 bezette generaal Saussier zonder één schot te lossen Kairouan, het religieuse centrum der Bedouïnen, het Afrikaansche Mekka. Een nieuw Tractaat werd 8 Juni 1883 te la Marsa gesloten, waarbij de Bey zich verbond om, zoowel op administratief- als op juridisch- en financiëel terrein, alle hervormingen door te voeren die de Fransche Regeering mocht noodig of wenschelijk achten. Het *Protectoraat* was tot stand gekomen.

In het Tractaat van het Bardo kwam het woord „protectoraat" niet voor, doch in dat van 1883 luidde het in art. 1: „pour faciliter au gouvernement français son *protectorat* le Bey s'engage" etc. En eenmaal voorzien van deze volmacht, heeft de Fransche Regeering, in afwijking van haar vroegere gewoonte, niet meer getracht de Inlandsche bevolking te assimileeren, doch geëerbiedigd en gehandhaafd de inheemsche zeden en gewoonten, benevens de aloude organisatiën, alleen strevende naar verbetering daarvan in verband met de gewijzigde omstandigheden. De „capitulatiën", d. i. de eigen rechtspraak der Europeanen voor de consulaire rechtbanken, werden afgeschaft, en elke vreemde inmenging ten strengste geweerd.

In Frankrijk zelf was de publieke opinie geenszins gunstig gestemd voor deze bezetting van Tunesië, evenmin als voor die van Tonkin en Madagascar; ook was het Fransche volk vrij kalm gebleven bij de interventie der Engelschen (1882) in Egypte, waar Engeland een Protectoraat had geschapen. Frankrijk stelde zóó weinig prijs op het bezit van Tunesië, dat het een aanbod voor in bezit neming (haar op het Congres van Berlijn gedaan), had van de hand gewezen. Dit waren de redenen waarom, toen verder weifelen onmogelijk was, men in Tunesië nu eens het systeem van het protectoraat wilde toepassen, wat een kostbare bestuursregeling bespaarde.

De macht van den Bey werd geknot, doch zóó dat zijn onderdanen dat nauwelijks bemerkten. Hij bleef op zijn troon en in zijn paleizen omgeven van uiterlijk vertoon; alle Wetten en verordeningen droegen zijn zegel en handteekening. En toen de Bey het praatje deed rondstrooien, dat de Franschen alleen in zijn land bleven omdat hij hen daar duldde, waren zelfs de ergste Mohammedaansche dwepers genoodzaakt het hoofd te buigen. Velen die naar Tripolitanië waren verhuisd, keerden geleidelijk terug; het land bleef rustig, de handel herleefde, de oogsten waren schitterend, dus zelfs Allah was met de Franschen: hoe konden dus opstandskreten een echo vinden? De arbeid werd hervat, en met vreugde zagen de bewoners dat zoowel het loon van den arbeid als de prijzen der producten door de aanwezigheid der Franschen gestegen waren. De economische evolutie, gepaard gaande met tact en matigheid bij de hervormingen, verdreef alle vooroordeel, en deed den stillen wrok en haat verdwijnen, waarmede in den aanvang de vreemde indringers werden begroet. De veiligheid van personen en goederen, de zucht naar winst zette alom de ploegen in beweging; wie geen grond had ter bewerking bood de spierkracht zijner armen aan, en gemeenschappelijke belangen maakten steeds nauwer den band tusschen de beide rassen, voorheen door een afgrond gescheiden.

Elk ruw en gewelddadig ingrijpen werd vermeden, en de evolutie der maatschappij, die evenmin als de ontwikkeling der individuen groote sprongen maakt, doch geleidelijk groeit en vooruit schuift, kreeg aldus vrije baan. De beschavende arbeid van Frankrijk kon bereids in 1886 een aanvang nemen, dank zij de gelukkige keuze van bestuursstelsel, waartoe de omstandigheden hadden gedreven.

Frankrijk had de handen geenszins vrij, het moest de gevoeligheid der andere Mogendheden ontzien, en daar zijn invloed berustte op zijn verhouding tot den Bey, was handhaving en zelfs versterking van die macht een vereischte. Uit deze verplichting vloeide van zelf het Protectoraat voort, al was dit stelsel geheel in strijd met de Fransche koloniaal politiek.

Deze kenmerkte zich immers reeds sinds eeuwen door het sluiten van een nauwen band tusschen het Moederland en de Koloniën, die zooveel mogelijk werden beheerd als Fransche Departementen, en liefst geheel en al geässimileerd moesten worden aan de Westersche begrippen van recht en wetgeving. In ruil daarvoor dekte Frankrijk de tekorten, droeg een groot deel der uitgaven, en schonk met ruime hand subsidiën om te voorzien in hun nooden. Wat dit bestuurs-stelsel heeft gekost, en welke treurige resultaten het heeft opgeleverd, kan men aanschouwelijk leeren kennen in de Fransche Antillen, op Réunion en vooral in het zoo nabij gelegen Algerië.

In Tunesië heeft men dit dwaze en fatale stelsel verlaten, en een anderen weg ingeslagen, door niet langer blindelings de instellingen van het Moederland in te voeren, doch eenvoudig de bestaande organisatiën te handhaven en te verbeteren, de zeden, gewoonten en godsdienstige inzichten der bewoners eerbiedigende. Het inheemsche bestuur werd onverlet in stand gelaten; alleen werd hij Decreet van 23 Juni 1885 een vertegenwoordiger van de Fransche Regeering aangesteld met den bescheiden titel van „Résident Général". Men zou een proef nemen met de regeneratie van Tunesië, uitsluitend werkende met de krachten en de bronnen van inkomsten van het land zelf, onder leiding en voogdij van enkele Fransche Ambtenaren en technici.

Die taak was niet licht te noemen. Een werkelijk groot man, de Minister Khérédine, had er reeds vroeger met ernst naar gestreefd, de wetgeving in overeenstemming te brengen met de eischen van den modernen tijd; doch zijn werk, nauwelijks gereed bij zijn dood, had hem niet overleefd. Alles bleef dus nog te doen. De eerste Résident Cambon maakte zoo min mogelijk wetten; hij stelde zich tevreden met te zoeken naar inheemsche voorschriften, meestal in onbruik geraakt door de indolentie der bestuurders, en deze dan beter toe te passen. Daardoor kreeg hij den steun der traditie en der historie; kwamen regelingen tot stand, gegroeid met het volk, zich geheel aanpassende aan zijn behoeften en gewoonten, soms zelfs aan zijn vooroordeelen. Vooral in een land, waar talrijke godsdiensten in botsing kunnen komen, waar de volgelingen van Rome en Genève, van Mozes en Mohammed zijde aan zijde leven met die van den Fetishdienst, was voorzichtigheid bij elk ingrijpen op godsdienstig gebied ten strengste geboden.

Hoe ware het mogelijk geweest om te egaliseeren, door in éénzelfde administratief keurslijf te wringen de aan vaste woonplaatsen gebonden Kabylsche landbouwers met de Nomadische Arabieren der Sahara; de vreedzame handelaren der steden in de Sahel met de krijgszuchtige Touaregs en de achterlijke Negers van het binnenland? En deze bevol-

king van Tunesië, zoo samengesteld wat afkomst, levenswijze, gewoonten en karakters der individuen betreft, vormde voor de overgroote meerderheid één compacte massa door de eenheid van geloof, door het machtige cement van den Islam. Van al de landen rondom de Wereldzee, waarvan zoo velerlei volken den bodem betraden, staan nergens zooveel voetstappen van immigranten als in het Carthago der Puniërs en het Ifrikia der Romeinen. De oorspronkelijke bewoners, de Berbers, zagen uit het Noorden Latijnen, Vandalen, Noormannen en Franken, uit het Oosten Spanjaarden, uit het Zuiden de Getulen dan wel Zwarten uit Soedan, uit het Oosten Pheniciërs, Grieken, Joden, Arabieren en Turken opdagen; steeds nieuwe zwermen streken er neer. En thans nog leven er twee volken, scherp van elkander gescheiden door aanleg en karakter, de Nomaden en de Gevestigden, die, naast elkander wonende, vreemdelingen blijven voor elkaar. Het is de eeuwenoude scheiding tusschen de mannen der tent, strevende naar vrijheid en onafhankelijkheid, en de mannen der vaste woonplaatsen, trotsch op hun bezittingen en angstig voor de aanvallen hunner krijgshaftige medeburgers, hun geboren erfvijanden en voortdurend gereed zich van hun rijkdommen meester te maken.

En boven deze allen een Muselmansche Staat, welks voornaamste, zoo niet éénige ideaal is, Mohammed te eeren en de rechtspraak uit te oefenen; welks voornaamste doel het is veel belastingen te innen; als welks hoogste Wet de voorschriften van den Koran gelden, en waar het bestuur wordt gevoerd door een absoluut heerscher, vreemd aan alle verdeeling van administratieven arbeid.

In zulk een land, onder zulk een bevolking, onder zulke voorwaarden moest Frankrijk orde en regel brengen in den chaos; het is er in geslaagd, doch het kon dit alleen door toepassing van het Protectoraat. Het stelsel van bestuur droeg aller tevredenheid weg: van de Franschen, die het ontlastte van een duur corps veeleischende en minder ervaren, zoo niet onbruikbare Europeesche Ambtenaren; van de Tunesiërs, die het juk niet voelden; van de opvolgers van den Islam, die door te gehoorzamen aan den Bey de Christenen konden dienen zonder Mohammed te beleedigen. Wie zal ooit kunnen schatten de millioenen gelds en de stroomen bloeds door dit Protectoraat bespaard?

De groote Moskee van Kairouan.

c. Het inlandsche zelfbestuur.

De Bey heeft zijn macht en aanzien gehouden en zijn Souvereine-recht van wetgeving: „*le Bey règne*". En zulks ondanks het feit, dat de berichten over zijn persoon gedurende mijn reis verkregen verre van gunstig waren. Fransche „colons" noemden hem „un être ignorant, une marionette, un homme sans éducation". Waren de berichten van deze geenszins onpartijdige zijde juist, dan wist hij niet eens, dat Kairouan midden in de woestijn lag, daar hij met een torpedoboot er heen wilde varen; was hij angstig om langs de spoorbaan te rijden over een dijk, door de lagune langs de vaargeul van la Goulette naar Tunis gelegd, en dreef hij een nieuwe lijn door over den vasten wal, om zijn paleis te La Marsa te bereiken. Een Engelschman beweerde, dat deze „prisoner of Marsa" alléén Arabisch kent, dus niet eens van gedachten kon wisselen met de Fransche ambtenaren, die hem zonder eenig ceremoniëel behandelen; zijn grootste genot is de menagerie en het park, waar vooral gazellen rondloopen. Een schitterende eerewacht van 5 à 600 man is hem gelaten, die vroeger jaarlijks ongeveer 960 duizend francs kostte; aan paleizen heeft hij geen gebrek, doch de uitgaven voor den Souverein en zijn talrijke familie moesten uit een vaste „liste civile" worden betaald van bijna 2 millioen fr. jaarlijks. Wel werd zijn leger en hofhouding ingekrompen, en talrijke parasieten die op de schatkist aasden, ontslagen, doch al zijn bloedverwanten vinden nu een behoorlijk bestaan. De tegenwoordige „Souverein par droit de naissance" *Sidi Mohammed en Naceur*, beklom 11 Mei 1906

den Troon, en vereenigt in zich alléén zoowel de wetgevende als de uitvoerende en juridische macht. Als persoon is hij bij velen geëerbiedigd en gezien: zijn invloed en prestige over de inboorlingen is niet gering te schatten. Hij grijpt in bij alle punten der Staatsmacht waarover de Koran zwijgt, en waar deze dus geen regelen aangeeft voor de sociale en politieke organisatie van het land. Nominaal is zijn macht over het leven en het goed zijner onderdanen vrijwel onbegrensd. De Bey is hun hoogste rechter; hij kan wetten uitvaardigen naar goeddunken, mits deze voorzien zijn van het „visa" van den Résident Général. De politieke en administratieve autonomie blijft aldus gewaarborgd; de aloude gewoonten, godsdienstige instellingen en inheemsche gebruiken blijven gehandhaafd, evenals de organisatie van het gezin. De Bey teekent alle Decreten, en zijn Ministers zorgen voor de uitvoering daarvan. Zijn „Caïds" administreeren in de Provincie, geholpen door hun luitenants de „Khalifats", die ook weer rechtstreeks bevelen geven aan de „sheikhs" of Inlandsche dorpshoofden. Alle Inlanders blijven de rechtstreeksche onderdanen van den Bey. Doch achter den Bey staat de Résident, naast zijn Ministers de Sécrétaire général, en naast zijn Caïds staan de „Controleurs civils". Uitwendig bleef het oude mechanisme onaangetast, doch de impulsie, de drijfkracht werd gewijzigd. En terwijl thans al deze Wetten en Decreten, zelfs wanneer zij godsdienstige kwestiën raken, worden gehoorzaamd zonder klagen, zouden zij rechtstreeks „au nom de la France" uitgevaardigd, bitteren wrok wekken. Dan zou men vijanden zien in plaats van raadgevers in die „Roumis", die zelfs de zaken van den Islam durven bezoedelen door hun aanraking. Gewoon aan gehoorzaamheid en aan eerbied voor de door Allah gewilde autoriteiten, buigen de Tunesiërs eerbiedig voor de „amras" van hun Vorst, wat anders alleen door de macht van de sabel kan worden verkregen. „*Le Bey règne, mais la France gouverne*", ziedaar het geheim van dit zoo uitmuntend geslaagde Protectoraat, gesticht onder zulke moeilijke omstandigheden.

De Bey was voorheen een absolute Vorst, zijn wil was wet; onder het Protectoraat heeft hij die macht behouden, en is hij nog steeds „Possesseur du Royaume de Tunisie". Doch de uitoefening van die macht werd geregulariseerd; niet langer kon zij zich uiten op grillige wijze; zij moet nu worden vastgelegd in Decreten die de Wetten des lands vormen. En deze Decreten worden alléén van kracht verklaard, indien zij voorzien zijn van de handteekening of het zegel van den Souverein, en daarenboven gepubliceerd in het „Journal Officiel Tunisien", zoowel in het Fransch als Arabisch. Daarenboven, en dat is de gewichtige verandering door het nieuwe regime, dit laatste kan

eerst geschieden nà het „visa" van den Franschen Résident. De Bey is nog steeds almachtig, doch zijn almacht is ondergeschikt aan de goedkeuring der Beschermende Macht.

Evenals vroeger wordt de Bey bijgestaan door ministers, en wel die van Buitenlandsche zaken, van Binnenlandsche zaken, van de „Pen" (rechtspraak en godsdienst), benevens dien van Oorlog, den „Aghra", waarvoor steeds een Fransch generaal wordt aangewezen, terwijl alle aanrakingen met het buitenland volgens het Tractaat van het Bardo in handen van den Résident Général zijn gegeven. Het belangrijkste Ministerie is wel „El Ouzara el Koubra" d. i. woordelijk „le plus grand des Ministères", aan het hoofd waarvan de Premier Minister staat en zijn adjudant, de „Minister van de Pen", beiden Inlanders. Deze beiden teekenen hun missives en besluiten onder toezicht van een Fransch ambtenaar, den „Sécrétaire général". De Inheemsche administratie bestaat dus op den zelfden voet als voorheen, doch elk van haar daden wordt gecontrôleerd door de Protegeerende Regeering, aan wie niets van belang kan ontgaan, en die de Inlandsche ambtenaren dient van raad en advies.

De *„administration générale"* (d. i. binnenlandsche zaken en inlandsche rechtbanken), het onderwijs, de financiën, de openbare werken, de handel en landbouw, benevens de posterijen en telegrafie, vormen de zes andere takken van dienst, aan het hoofd waarvan voorloopig Fransche ambtenaren zijn gesteld. Gevormd uit deze verschillende elementen, beraadslaagt, onder voorzitterschap van den Résident, deze „Conseil des ministres du Bey" over zaken van algemeen belang, neemt hij besluiten en stelt hij het budget vast, terwijl verder de „Conférence Consultative" (waarover later) den Bey ter zijde staat met haar adviezen.

Alle *Inlandsche. organisatiën* bleven dus gehandhaafd, zij het, dat daarin verbeteringen werden aangebracht en hun groot aantal „khodjas" (schrijvers), „oukils" (commiezen), enz. beperkt. De meeste der genoemde takken van dienst, nu eenmaal onmisbaar geworden in een behoorlijk georganiseerden staat, waren grootendeels onbekend vóór de instelling van het Protectoraat, en de daarvoor geschikte Hoofden dus moeilijk te vinden. Het andere personeel daarvan bestaat uit een afwisselend aantal Fransche en Tunesische ambtenaren.

Voorheen was het bestuur over een provincie, dan wel over een groep van stammen, toevertrouwd aan een *Caïd*, dat over steden of dorpen (douars) aan een *Sheikh*, terwijl de rechtspraak en het toezicht op den godsdienst was overgelaten aan de *Cadis* en *Muftis*. Dit alles is gehandhaafd, zij het onder betere voorwaarden; want het bestuur der

provinciën werd hervormd volgens dezelfde beginselen als de centrale administratie.

Ondanks rechtmatige grieven tegen deze despootjes, bleven dus de Inlandsche bestuurders der Provinciën, de *Caïds*, gehandhaafd. Onder het oude regime waren de knevelarijen dezer vertegenwoordigers van den Bey spreekwoordelijk geworden; hun taak was, zoo heette het — naar we zagen — om de bevolking zoo veel mogelijk geld af te persen, en daarvan zoo min mogelijk in de schatkist te storten. Zij waren in vele gevallen, wanneer geen gunstelingen waren ingeschoven, de afstammelingen der gemeenschappelijke voorvaderen, en hun afschaffing ware, bij een volk zoo sterk aan de traditie gehecht als de Arabieren, een onvergeeflijke politieke fout geweest. Een Commissie van enquête doorreisde het Regentschap om de regeering in staat te stellen een zorgvuldige keuze te doen; de schuldigen werden gestraft, tot restitutie genoodzaakt, en soms vervangen door anderen, die meer vertrouwen verdienden. Allen werden door vaste instructiën gebonden en in de meeste gevallen gehandhaafd, hetzij wegens hun persoonlijke hoedanigheden, dan wel wegens het aanzien van hun geslacht of het prestige van hun naam. Aan nepotisme en favoritisme werd een eind gemaakt, en het te koop aanbieden van betrekkingen heeft voor goed opgehouden. Onvoldoende opleiding voor hun taak bleek een gebrek, waarin slechts geleidelijk kon worden voorzien; want hun werk is veelzijdig.

De *Caïds* zijn de Gouverneurs der provinciën en belast met politie en rechtspraak, met het innen der belastingen, het beheer der financiën; zij geven bevelen aan de sheiks. Bijgestaan door hun Khalifats, vertegenwoordigen zij de Centrale Regeering tegenover de bevolking. Doordat zij, als vroeger, belast blijven met het heffen der grond- en personeele belastingen, bespaarden zij aan het Gouvernement een tijdperk van heffingen in den blinde, vooral gevaarlijk bij Arabieren, uitermate sluw om den fiscus te misleiden. Het bedrag van den aanslag wordt nu te Tunis nagegaan, en de Caïds zijn verplicht kwitantiën af te geven voor elke door hen ontvangen storting. Verantwoordelijk voor de orde en veiligheid in hun gewest, werd hun het Commando over de gendarmerie gelaten en moeten zij den militieplicht regelen. Hun bevoegdheden zijn nauwkeurig omschreven, waardoor een eind is gemaakt aan vroegere willekeur en aan tal van misbruiken. Doch de voornaamste verbetering is wel, dat de 38 Caïds, thans tot groepen vereenigd, onder het geregeld toezicht staan van 13 Controleurs civils, vertegenwoordigers van den Résident Général, die hen met raad en daad ter zijde staan. De Caïds ontvangen hun bevelen van den Eersten Minister (steeds een Inlander), doch van deze bevelen en instructiën

krijgen de Controleurs afschrift, zoodat deze het oog kunnen houden op de uitvoering en opvolging daarvan. Ontdekt de Controleur eenige afwijking, dan stelt hij den Résident daarmede in kennis, en deze den Premier Minister, die dan de noodige maatregelen tegen den Caïd kan nemen. En thans had ik het genoegen, in sommige streken van dit zoo uitgebreide land (5 maal grooter dan Nederland) nog betrekkelijk jonge Caïds te ontmoeten, mannen van oud-Arabischen adel, die vlot Fransch spraken, een hooge beschaving toonden, hart hadden voor den Inlander, en met een onbeduidende politiemacht orde en rust wisten te handhaven onder deze woelige en moeilijk te regeeren rassen en stammen.

Bij degenen die moesten worden ontslagen of wegens ongeschiktheid van hun ambt ontheven, wist men allen wrok te voorkomen door hun een pensioen toe te kennen, terwijl aan hen die in functie zijn, behoorlijke inkomsten werden gewaarborgd. De benoeming der Caïds geschiedt door den Bey op voordracht van de „Ouzara", die ook de instructiën, hun door den Bey te geven, voor dezen voorbereiden.

Handhaving van de Inlandsche bestuursorganismen werd eveneens stipt doorgevoerd voor het bestuur van steden, dorpen en stammen, geplaatst onder *sheikhs* of *amins*, rechtstreeks ondergeschikt aan den Caïd. De Berbers kennen geen adel of aristocratie, doch alleen afgevaardigden, belast met de toepassing der Wetten en gewoonten, van oudsher van kracht en vereenigd in een bundel, „Kanoen" genaamd. Ook moeten zij uitvoering geven aan de besluiten, door de algemeene vergadering van alle volwassen mannen der gemeente (*djemaa*) bij meerderheid van stemmen genomen. De afgevaardigde of „*amin*" kan steeds door zulk een meerderheid worden ontslagen, en soms kiezen groepen van dorpen een „amin der amins", die uitsluitend bij de aan allen gemeenschappelijke belangen mag ingrijpen. Elk begrip van nationaliteit is hun onbekend; het patriotisme van den Berber beperkt zich tot de „ferka", dat is een fraktie van den stam of tribu.

Bij de *Arabieren* daarentegen is de absolute autoriteit gegeven in handen van „den oudste", of den „*sheikh*", die dus hoofd is van de *douar*. Boven dezen staan drieërlei soorten van erfelijken adel: de sherifs, die van den Profeet heeten af te stammen, de djouad, nakomelingen der vroegere veroveraars, en ten slotte de marabouts, die trouw de voorschriften van den Koran volgen. Uit de beide eerste groepen komen de Caïds voort. De Sheiks worden door de stammen gekozen, mits goedkeuring door den Bey. De douar telt een zeker aantal tenten, variëerende van 6 tot 12; meerdere douars, waarvan de bewoners een gemeenschappelijke afstamming kunnen aantoonen, vormen een tribu,

aan het hoofd waarvan een Caïd staat, en deze tribus zijn soms weer tot meer of minder groote Confederatiën vereenigd. Het geheel vormt een soort van patriarchale Regeering, als ten tijde van Abraham.

Voor de *steden* werd weer een andere regeling getroffen, en de organisatie vollediger, naarmate de kolonisatie van Franschen daar toenam. In de voornaamste steden ontstonden *gemeenteraden*, waarvan de Inlandsche, Fransche en vreemde leden door de Centrale Regeering worden benoemd; zij zijn belast met het beheer der inkomsten, het onderhoud der steden, den reinigings-dienst en het onderhoud der openbare gebouwen. In kleinere plaatsen bestaan *gemeente-Commissiën* met meer beperkte bevoegdheden, en daar, waar het aantal Europeanen nog gering is, wordt aan deze alleen de zorg voor de wegen opgedragen. De gemeentelijke instellingen passen zich aan, groeien aldus met de behoeften, tot zij later zich zullen ontwikkelen tot werkelijke Gemeenteraden, met alle rechten daaraan verbonden. De heterogene bestanddeelen der bevolking bleken langen tijd een hinderpaal voor de verkiezingen, zoodat de leden in die „municipalités mixtes" eenvoudig werden benoemd. Waar bereids gemeenteraden tot stand kwamen, doet het Gouvernement afstand van de belastingen op de huurwaarde en van andere inkomsten, en schenkt het vaak subsidiën, wanneer de gemeentelijke begrooting met een tekort mocht sluiten.

Ook van de *Inlandsche Rechtspraak* werd de aloude regeling, zij het ietwat gelouterd, behouden. De Muselmansche Wet maakt van het recht van jurisdictie het voornaamste attribuut van den souverein; aan den Vorst schenkt zij het recht, te straffen en de justitie uit te oefenen. De Bey is dus feitelijk de éénige rechter en het is alleen als zijn gemachtigden of afgevaardigden, dat zoowel alle geestelijke als wereldlijke magistraten hun vonnissen vellen. Recht te verschaffen aan allen, was voorheen van den Bey vrijwel het eenige streven ten opzichle van zijn volk, en de Groote Rechter, de „cadi allee cadis" sprak zoo verre slechts mogelijk recht in eigen persoon, uit eerbied voor de schoone traditiën van het Verleden.

Men kende een geestelijk en een wereldlijk recht; het éérste, de „Sjara", was onveranderlijk als de Koran, doch naarmate de maatschappelijke evolutie vooruitging, moest het steeds meer terrein overlaten aan het laatste, de „Oezara". Het religieuse tribunaal, de „Sjara" zetelt te Tunis, is in het binnenland vertegenwoordigd door de „Sjaramaleki" in de steden, door de cadis onder de stammen; het beslist in alle vraagstukken van onroerend eigendom, van huwelijks- en erfrecht, enz. Daarin is nog geen verandering gebracht, en de bevoegdheden der Cadis op poenaal, civiel en commerciëel gebied zijn nog niet voldoende

omschreven. De „Sjara" past nog de oude Wet van den Koran toe, onveranderd sedert 12 eeuwen, dus niet meer in overeenstemming met de sociale toestanden van het oogenblik; dagelijks toont zij dan ook leemten, ontstaan door de toeneming van handel en verkeer en allerlei nieuw opgekomen behoeften.

Daarnaast ontstond dus het tribunaal der *Oezara* om in de leemten der oude Wet te voorzien, wanneer het geen huwelijk, echtscheiding of eigendomsrecht betreft. Doch ook voor de Oezara geldt bij gemis aan een geschreven wetboek nog in den regel de gewoonte, al is geleidelijk een vrij volledige jurisprudentie ontstaan. In zekeren zin kan men dit laatste beschouwen als het tribunaal van den Bey, de Sjara daarentegen als de Goddelijke gerechtigheid.

De procedure van de „Oezara" is dan ook gemoderniseerd. Terwijl vroeger de Bey de klagers en aangeklaagden voor zich deed verschijnen, gelijk Lodewijk de Heilige onder den eik van Vincennes, is het nu een werkelijke rechtbank geworden, die haar zittingen in het openbaar houdt, en welker vonnissen in een boek worden opgeteekend. Wel is alles op eenvoudigen voet geregeld en uiterst goedkoop; ook maakt een Inspecteur talrijke tournées, onderzoekt de gevelde vonnissen en heeft hij het recht, in geval van twijfel aan de juistheid, in zijn tegenwoordigheid een nieuw onderzoek te doen plaats hebben. Deze rechtbank bestaat thans uit twee sectiën: de eene voor civiele, de andere voor strafzaken.

De *hervorming der Inlandsche justitie* had dus plaats volgens dezelfde beginselen als die van het geheele bestuur; men heeft zorgvuldig de bestaande rechterlijke instellingen gespaard, ze steeds meer volmakende en aanvullende. En zoo genieten de inboorlingen van Tunesië, dank zij deze grondslagen van het Protectoraat, een eerlijke, doeltreffende, vrijwel kostelooze rechtspraak, toegepast door magistraten van hun eigen landaard en godsdienst. Er is slechts één uitzondering, n.m. voor de Israëlieten, die voor de muselmansche rechtbanken moeten verschijnen (waartegen een beweging gaande is), doch die in alle zaken, hun religie en persoonlijk statuut betreffende, aan het onlangs gereorganiseerd Rabbijnen-tribunaal zijn onderworpen.

Aan toepassing van hun Westerschen Code Pénal, „si transcendant au point de vue philosophique", hebben de Franschen dan ook geen oogenblik gedacht; de rechtspraak is streng doch vaderlijk, en vooral snel en eenvoudig, voor kleine vergrijpen zelfs mild te noemen. De *ferik* beslist voor de *driba* alle gewone politieke zaken, al is zijn bevoegdheid tamelijk uitgebreid en kan hij gaan tot 6 maanden gevangenisstraf.

In elk opzicht is dus het Protectoraat geslaagd, wat nader door feiten zal worden aangetoond. Handhaving der Inlandsche Regeering en van de inheemsche bestuurs-stelsels, die men geleidelijk tracht te verbeteren, door er toezicht op uit te oefenen en hun leiding te geven, was het streven. De aloude organisatiën werken in hoofdzaak nog als in het verleden, doch werden bezield met een anderen geest. Invloed uitoefenen op de Inboorlingen door hun natuurlijke Hoofden, dezer prestige bevorderen, hun aanzien vergrooten, hun werkelijk autoriteit en invloed schenken; stipt rekening houden met de zeden en gewoonten der Inlanders en deze verbeteren en verzachten, naarmate men hun vertrouwen heeft weten te verdienen, geeft een machtiger moreelen invloed dan het geweld der wapenen en de kracht van den sterke. De vooruitgang van Tunesië en de toenemende welvaart zijner bewoners zijn dan ook uitsluitend te danken aan dit „régime de demi-Souveraineté", waarvan we thans het eenvoudige raderwerk zullen schetsen, om daarna een hoofdstuk te wijden aan de éérste kiem eener Volksvertegenwoordiging, de „Conférence Consultative de la Tunisie", na een woord te hebben gezegd over de politieke partijen in dit Protectoraat.

d. De Fransche bescherming.

Naast den Bey staat de *Résident Général;* die is, om den tekst van het Decreet aan te halen, „dépositaire des pouvoirs de la République Française dans la Régence". Zonder te raken aan de rechten van den Bey — die volgens het Tractaat van Kasr el Saïd de Souverein blijft van het land, en in wiens persoon de geheele wetgevende en uitvoerende macht is samengetrokken — moet hij zijn toezicht uitstrekken over alle politieke en administratieve daden van den Vorst. Hij is van dezen de raadsman en de leider, de gids van elk oogenblik, wiens eenig wapen is de kracht der overtuiging; hij is de moreele drijfkracht om het bestuur in de goede richting voorwaarts te stuwen, alleen met de macht, hem door de gesloten Tractaten gegeven.

Deze stellen hem in staat de uitvaardiging van een Decreet (en de Beylikale decreten zijn, naar reeds werd opgemerkt, de Wetten van dit land) te verhinderen, wanneer dit hem schadelijk of gevaarlijk lijkt; doch de Résident beschikt over geen enkel wettig middel om er een tot stand te brengen, dat niet voorzien is van het Vorstelijk zegel. Het is dus alleen door persoonlijken tact, dat hij invloed kan uitoefenen op de inzichten van den Souverein en dezen overhalen tot zijn zienswijze; hij inspireert dus enkel den Bey, steeds voeling houdende met de beginselen van den Islam en diens wetten. Zelf is de Résident verantwoording schuldig aan den *Minister van Buitenlandsche Zaken*

te Parijs, en deze moet àl zijn daden kunnen verdedigen tegenover het Fransche Parlement, den hoogsten arbiter in dezen. De vertegenwoordiger van Frankrijk wordt bij dit delicate werk bijgestaan door de straks te noemen Chefs der takken van Dienst, den Sécrétaire Général en vijf Directeuren, door den Bey op zijn voordracht benoemd. Om meer eenheid van inzicht te krijgen en om het geheel beter te doen samenwerken, vereenigt de Résident deze Directeuren dikwijls „en *Conseil de Gouvernement*", om — onder zijn Voorzitterschap — te beraadslagen over belangrijke onderwerpen. Hij is de opperbevelhebber van leger en vloot, en speciaal belast met de buitenlandsche aanrakingen van het Beylik; door zijn tusschenkomst is dus de actie van de beschermende Mogendheid permanent en veelzijdig, zoowel wat de Inlanders als de Europeesche kolonisten betreft, met hun vaak strijdige belangen.

De *Sécrétaire Général* staat onder zijn orders en is met het Binnenlandsch Bestuur belast; hij houdt meer speciaal het toezicht op de twee hooge Inlandsche Ambtenaren, den „Oezir-el-akbar" (Premier-Minister) en den „Bach kateb" of Minister van de Pen. In den Ministerraad is hij meer in het bijzonder de verdediger van de belangen der Inboorlingen te midden van deze meestal technische ambtenaren, terwijl behalve het Inlandsch Bestuur, nog de Justitie en Eeredienst zijn volle aandacht vragen. De geheele correspondentie der Inlandsche Ministers is aan zijn „visa" onderworpen; hij alléén opent credieten, volgens de begrooting beschikbaar voor de algemeene diensten der Inlandsche administratie. Het terrein van ieders werkzaamheid is dus zorgvuldig afgebakend, en het werk wordt in den regel snel verricht, zonder horten of stooten.

„Le Résident conseille le Bey, les *Controleurs civils* contrôlent les Caïds"; zij beschikken over niet de minste uitvoerende macht, kunnen alleen misbruiken tegengaan en verbeteringen voorstellen. Zij zijn rechtstreeks ondergeschikt aan den Résident Général en in 13 afdeelingen (waarin 38 caïds) geplaatst, waarvan sommige een uitgebreid gebied vormen; hun worden, waar noodig, assistenten toegevoegd. Benoemd door de Fransche Regeering op voordracht van den Résident, vertegenwoordigen zij dezen in het binnenland, vertolken zij zijn streven bij de bevolking. Elken misstand die te hunner kennis komt, rapporteeren zij aan hun Chef, en dezen kost het meestal weinig moeite, van den Bey wegneming daarvan te verkrijgen, al naar omstandigheden door betere instructies, dan wel door berisping, hetzij straffen of ontslag van de schuldigen. Hun rol bij de Caïds is, de verhouding in aanmerking genomen, vrij wel dezelfde als die van den Résident bij den Bey. De correspondentie der Caïds komt hun onder de oogen; zij verifiëeren

hun financiëel beheer, en houden toezicht op de heffing der belastingen. Vol ijver en toewijding zijn zij vaak op tournée, kennen alle hoeken van hun Gewest en voorkomen of onderdrukken vele misbruiken. Met zulke agenten is het Protectoraat een afdoende bescherming voor den Inboorling en kan er van werkelijk „ethische” politiek sprake zijn. Om in den geest van het Protectoraat te handelen, werken zij meer door overreding dan door intimidatie, wat hoogere eischen aan deze Ambtenaren stelt, dan wanneer men door bedreiging of geweld zijn wil kan doen zegevieren.

Tegenover de *Inlandsche Hoofden* moet deze laatste methode wel steeds slechte resultaten geven. Ware de Caïd niets anders dan de uitvoerder der bevelen van zijn Franschen meester, dan blijft hij niet zich zelf, doodt men in hem elken geest van initiatief, en laat men ongebruikt zijn meerdere kennis van het karakter en de behoefte der Inlanders. Weet de Controleur, door hem den eerbied te schenken die hem toekomt, zijn gevoel van eigenwaarde te verhoogen, zijn latente krachten op te wekken, hem tevens aansporende in de goede richting werkzaam te zijn, dan werken beiden samen voor één zelfde doel, waardoor de gemeenschap slechts winnen kan. En tegenover de Inlandsche bevolking is deze Europeesche ambtenaar, die kennis neemt van haar klachten en deze onderzoekt, een werkelijke beschermer, een prikkel tot vooruitgang, waaraan hij zijn gansche kracht kan wijden. Een klein aantal, een keur-corps van uitstekende Controleurs, mannen van tact en ervaring, met liefde bezield voor hun taak, zijn daarvoor noodig en — zoo leerde ik er kennen. Een eenvoudig administratief raderwerk, met vermijding van allen bureaucratischen slendergeest, waardoor hun veel vrijheid van beweging wordt verleend naast een groote verantwoordelijkheid, is daartoe de onmisbare voorwaarde, ook in andere Koloniën.

Alleen het uiterste Zuiden van Tunesië, waar, op de grenzen van Tripolitanië, nog vaak botsingen voorkomen tusschen de roofzieke stammen aldaar, wordt nog geheel *militairement* bestuurd.

Alle openbare diensten zijn thans geconstitueerd als Departementen van algemeen bestuur of Directiën, en van fondsen voorzien. Elke Minister of Directeur maakt zijn speciaal budget, dat in handen wordt gesteld van den Directeur van Financiën, die er het zijne aan toevoegt, en door de uitgaven te plaatsen tegenover de ontvangsten, de *algemeene begrooting* samenstelt. De *Conseil du Gouvernement*, die minstens éénmaal per maand door den Résident moet worden bijeengeroepen, beraadslaagt daarover, keurt het budget goed en onderwerpt het aan de sanctie van den Bey. Deze nieuwigheid, de schepping eener jaar-

lijksche begrooting van inkomsten en uitgaven, deze openbare verantwoording der geldmiddelen, is niet zonder moeite voorbereid en tot stand gekomen.

De *Directeur de la Sûreté publique*, verantwoordelijk voor de bescherming van personen en goederen, is ondergeschikt aan den Sécrétaire Général du Gouvernement Tunisien, en tevens belast met de Justitie, waarvan, als bereids hiervoren werd aangetoond, het oude raderwerk behouden bleef, zij het in meer volmaakten vorm.

Het *boschwezen* werd geschapen, dat vooral de kurkwouden exploiteert voor rekening van den Staat, wat gunstige resultaten oplevert. Aan het roekeloos wegschenken van enorme domeinen is een einde gemaakt; de ervaring met de „Enfida" had tot leering gestrekt. Meer dan 140.000 H.A. waren in 1879 door den Minister Khérédine aan de Société franco-africaine verkocht onder zeer nadeelige voorwaarden, en de moeilijkheden die deze Maatschappij aan de Regeering van den Bey berokkende, waren niet geheel vreemd aan de gewapende interventie van Frankrijk.

De regeling van het *grondbezit* was niet gemakkelijk en laat nog in menig opzicht te wenschen over. Men had in Tunesië drie soorten van land: 1. dat door den Bey bezeten, de „Beylik"; 2. het privaatbezit der Mohammedaansche inwoners, de „Melk"-gronden, en 3. de „habous", aan vrome stichtingen behoorende. Alleen de woestijngronden, in regenlooze streken geheel waardeloos zijnde, waren „res nullius", niemands eigendom.

Alle grond behoorde aan den Souverein, en den Inboorlingen werd alleen het gebruiksrecht gelaten, al waren in den loop der tijden steeds grootere deelen aan het domein onttrokken. Vóór het Fransche Protectoraat waren het domein van den Staat en het privaat bezit van den Bey dooreen gemengd; thans is daarin verandering en scheiding gebracht. Verdere verkwisting van het Staatsdomein, dat in 1881 nog slechts 200.000 H.A. omvatte, werd tegengegaan, en daaraan de wouden, de erts- en phosphaat-lagen, benevens de steengroeven toegevoegd. Van de 500.000 H.A. land in het bezit van Europeesche kolonisten (1897) waren niet meer dan 5.300 H.A. van Staatsdomein afkomstig; al het overige was van particulieren verkregen, daar de Regeering zich in Tunesië (geheel anders dan in Algerië) van elke officiëele kolonisatie had onthouden.

Bij de komst der Franschen heerschte er een groote wanorde, wat het grondbezit betreft; het eigendomsrecht was vaak aan gerechten twijfel onderhevig: een volslagen verwarring van echte en valsche titels, vervalschingen in de stukken zelf, wanneer er nog schriftelijke

bewijzen aanwezig waren. Het was dus uiterst moeilijk, in elk speciaal geval te weten te komen, wie de werkelijke eigenaar was van een bepaald stuk grond; doch thans is alles op vasten voet geregeld en het sluiten van hypotheken mogelijk geworden.

De graanakkers behooren bijna nooit aan hem die ze bebouwt; hij is een tijdelijke huurder, die een deel van den oogst moet afstaan, volgens het „khamessa"-stelsel; elders bestaat een contract, dat de verplichting oplegt, om b.v. tevens olijfboomen te planten, die later aan den grondeigenaar overgaan, het „Mrharça". Ook kende men er ons Groningsch beklemrecht, de „enzel", en het recht van voorkoop, de „chefaa", beide nu door het Decreet van 1 Juli 1885 op vasten voet geregeld.

Over de „*habous*", dat zijn roerende of onroerende goederen in de doode hand, volgens de leer van den Koran onvervreemdbaar en waartoe — om de bovenvermelde reden — uitgebreide gronden worden gerekend, thans slechts een enkel woord. Men heeft daarvan twee soorten: de publieke habous en de private, en beider beheer liet veel te wenschen over. Thans worden de eerste, waarvan de opbrengst gebruikt wordt voor de uitgaven van den Eeredienst, het Armwezen, van Rechtspraak en Inlandsch Onderwijs, beheerd door de „Djemaïa", een Commissie van vier personen, waaraan (sedert 1891) een gedelegeerde der Regeering is toegevoegd. Wel verbood de Islam het verkoopen, wegschenken, verpanden dan wel vererven van deze habous, doch verpachting op langen termijn, dan wel het geven in „enzel", is daardoor niet uitgesloten, wat nu ook veelvuldig geschiedt volgens het Decreet van 31 Jan. 1898, doch steeds bij openbare aanbesteding, wat velerlei geknoei onmogelijk maakt. Het beheer der particuliere habous wordt aan de rechthebbenden overgelaten, doch staat dan onder toezicht van de Djemaïa in de hoofdplaatsen, van de „naïbs" in de Caïdaten, dan wel van sommige godsdienstige rechtbanken. Ook deze Augiasstal is dus duchtig schoongeveegd, wat trouwens dringend noodig was.

Het *mijnwezen*, dat behalve op delfstoffen ook toezicht houdt op de Artesische bronnen en de minerale wateren, droeg krachtig bij tot de industriëele ontwikkeling van het Protectoraat. Alleen aan phosphaten van Gafsa wordt jaarlijks voor een waarde van meer dan 9.000.000 francs uitgevoerd, terwijl de steengroeven elk jaar voor meer dan 6 à 7 millioen francs materiaal te voorschijn brengen, om van de zoutproductie niet te gewagen. In 1885 werden door Philippe Thomas de toen nog onbekende phosphaatlagen over meer dan 80 k.m. lengte in het Zuiden ontdekt, die ontzaglijke rijkdommen vertegenwoordigen. De vinder echter is juist gedurende mijn reis door die streken in armoede gestorven.

Wat de *posterijen en de telegrafen* betreft: deze zijn uitnemend georganiseerd; zelfs tot in de verste hoeken der Sahara, waar geen enkele Europeaan wordt gevonden, worden zij op hoogen prijs gesteld door de Inboorlingen, die vroeger aan schriftelijk verkeer nauwelijks konden denken.

De uitnemende wijze waarop de *Directie van Onderwijs* werkzaam is, zal evenals die der *Openbare werken* hieronder worden besproken.

De *gemeentelijke organisatie*, hiervoren geschetst, bleef gehandhaafd. Twee en dertig localiteiten bezitten Gemeenteraden, die vrij kunnen beschikken over hun inkomsten, vaak nog verhoogd door subsidiën van de Centrale Regeering. Wel overweegt men den afstand aan de Gemeenten van enkele belastingen, die een meer plaatselijk karakter dragen, waardoor zij zullen leeren minder op het algemeene budget te steunen.

Sedert 1890 wordt jaarlijks een *Rapport over het beheer* en den toestand van het Protectoraat aan den President der Republiek ingediend, dat zeer volledige gegevens en duidelijke overzichten vooral der financiën bevat. Deze staan natuurlijk geheel en al buiten de bemoeienis der Rekenkamer te Parijs; een *deficit* op de begrooting is in Tunesië vrij wel onbekend. Een fout is het ongetwijfeld, het oppertoezicht over dit Protectoraat over te laten aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, in dezen in den regel minder competent dan zijn collega van Koloniën. En ook daarom wellicht is de neiging wel eens sterk in Frankrijk, om te luisteren naar die zucht tot symmetrie, centralisatie en assimilatie, een kenmerk ten kwade van de Fransche koloniaal politiek. Ook leert men er de toestanden te veel kennen, gezien door den bril van den Résident Général en zijn Hoofd-Ambtenaren, die niet licht hun eigen werk te zwart zullen schilderen. Eveneens zijn kapitalistische invloeden (waarover nader) soms al te duidelijk merkbaar gebleken.

Zeer zeker, er zijn nog ernstige leemten aan te wijzen; de Europeanen worden nog te vaak en in te vele opzichten bevoorrecht boven de Inboorlingen, op wie de zwaarste lasten drukken. Het recht van afkoop der straf door een moordenaar, de „dija", waardoor een rijke vrij komt en een arme naar de galg gaat, stuit ons tegen de borst, evenals meer zaken, doch daarop behoeft thans niet te worden gewezen. Niet alles kan in éèns worden verbeterd, vooral waar zoo ontzaglijk veel te doen was. Ook is er voor de krachtige werking van dit Regeerstelsel een goede harmonie noodig tusschen den Bey met zijn ministers en de vertegenwoordigers der Fransche Regeering; doch wordt deze verkregen — en dit was sedert 1881 nog steeds het geval — dan blijkt zulk een Protectoraat een machtig wapen in het belang van de welvaart

KLOOF VAN EL-KANTARA.

en het geluk van land en volk; kan het een schitterend werktuig worden in dienst van den vooruitgang.

De hulp van Inlanders is bij elk koloniaal stelsel noodig en onmisbaar, doch terwijl bij rechtstreeksch bestuur de vreemdelingen het geheele bewind in handen hebben en de Inboorlingen alleen onder hun bevelen op de lagere sporten der ladder voorkomen, staan bij zulk een Protectoraat beiden naast elkander. Juist geschikt voor het milieu waarin dit stelsel moet werken, kon Frankrijk, zonder eenig geldelijk offer te brengen, ten volle zijn plicht doen tegenover beschermelingen, die in hem een weldoenden voogd zagen, een vriend en raadsman, die hun welwillend de hand reikt bij het steeds moeizaam opwaarts strompelen langs de ladder der beschaving.

Bij haar eigen landgenooten heeft de Fransche Regeering in Tunesië voor dit schoone werk echter weinig medewerking gevonden; vaak het tegendeel.

e. De politieke partijen.

Ten tijde van de absolute despotie was er van zulk een partijvorming geen sprake; men kende alleen de vleiers en gunstelingen van den Bey, dan wel zijn slachtoffers, nu en dan tot opstand gedreven. Onder een meer verlicht en vrijzinnig Bestuur, waardoor willekeur en geweld plaats maakten voor recht en overleg, verbonden zich de groepen van eensgezinden en van die met gelijke wenschen en belangen om steeds meer den vorm eener politieke partij aan te nemen.

Reeds nu, na betrekkelijk korte jaren, zijn er een drie- à viertal schakeeringen aan te wijzen: de partij der „*colons*" (bijna enkel Franschen), de *conservatieve* en de *vooruitstrevende Inlanders*, en de — volgens historie en afkomst tot de Oostersche, door doel en streven echter voor het meest ontwikkelde deel tot de Westersche groepeering behoorende — partij der *Israëlieten*.

De „*colons*" hebben zich eigenlijk nooit met het Protectoraat kunnen verzoenen, beschouwen feitelijk Tunesië als een wingewest, waaruit zij, en zij in de éérste plaats, voordeelen moeten trekken, onverschillig wat daarvan de gevolgen mogen wezen voor de massa der bevolking. Nauwelijks was er de Fransche heerschappij gevestigd, of zij snelden toe, minder als kolonisten dan als kapitalisten, die in 1892 reeds 417.000 H.A. terrein bezaten en ongeveer 50 millioen fr. in verschillende ondernemingen hadden gestoken. Hun aantal was nog gering, toen zij reeds vroegen om hun aandeel in het bestuur door gekozen lichamen, waarvan zij de macht steeds wilden uitbreiden. Aan hun wensch werd voldaan en in 1896 de „*Conférence Consultative*" geschapen, met een uitsluitend Europeesche vertegenwoordiging, sedert 2 Jan. 1905 door het algemeen kiesrecht aangewezen. Dit lichaam kon zijn oordeel uiten over alle vraagstukken, rakende de belangen der kolonie; vooral in elk geval, dat er in de begrooting een nieuwe last voor de Franschen werd opgenomen; het vergaderde twee maal per jaar onder Voorzitterschap van den Résident Général, omgeven door alle Chefs van diensten. Door het Decreet van den Bey van 2 Febr. 1907 veranderde de Conférence ten eenenmale van karakter, en werd ze van een Fransche bijeenkomst een Tunesische instelling; doch daarover later.

Oorspronkelijk was dus het beheer der financiën in handen gegeven van een lichaam, verkozen door nauwelijks ½ pCt. der bevolking, en dat slechts een klein deel der belastingen moest opbrengen. Aldus strevende naar de toepassing der democratische beginselen eener Westersche maatschappij, heeft men feitelijk een aristocratie van slechts enkelen geschapen. Door hun „influences" te Parijs op den Quai

d'Orsay (Ministerie van Buitenlandsche Zaken), dan wel in het Fransche Parlement, slaagden zij er een tijdlang in, zich een soort van vrijdom van belasting te verschaffen en ontstond er een ware „féodalité agrarienne", die meende dat Tunesië was geschapen „au profit d'eux et des leurs" (Em. Chautemps, Rapport sur le Budget du Protectorat, in *Docum. Parlem.* 1904, n. 1, 947). Gelukkig zagen de Gouverneurs hen niet naar de oogen en liepen zij slechts zelden aan den leiband dezer agrarische partij. Van 12 millioen H.A. oppervlakte van Tunesië behooren meer dan 800.000 aan Europeanen, en dezen hebben daarvan nauwelijks 65.000 in ontginning gebracht (*Revue Indigène*, juin 1910). Zij namen deze gronden in beslag met meer speculatieve doeleinden, en beschikten vaak niet eens over voldoende kapitalen, om daaraan te kunnen denken. Voor verpachten of deelbouw waren deze dus aangewezen, wanneer de kleine colons, dan wel Inlanders elders geen gronden konden krijgen onder voordeeliger voorwaarden. Doch niet zelden gaven de bezitters er van de voorkeur aan klagen en verwijtingen, tot de Regeering gericht en tegen den Inboorling. De Regeering had zich, als bereids vermeld, van elke officiëele kolonisatie, die in Algerië zulke treurige resultaten had opgeleverd, zorgvuldig onthouden. Wel had zij, door den aanleg van wegen, den bouw van spoorwegen, de verbetering van de havens en het scheepvaart-verkeer, benevens door een doeltreffende Justitie, bevordering der irrigatie, enz., de voorwaarden voor het tot stand komen van Europeesche landbouwondernemingen geschapen. De colons bleven echter klagen en gaven uitdrukking aan hun grieven in een „Exposé de la situation économique de la Régence".

De Fransche kapitalisten waren immers teleurgesteld in hun verwachtingen; zij kregen niet genoeg gronden, en nooit werden er gratis concessiën verleend aan hen „qui développent les richesses du pays avec leurs capitaux et leurs forces intellectuelles". Hun voorkeur ging naar grootbezit van den bodem, terwijl de kleine Europeesche kolonist dan in hun dienst kon arbeiden, al vonden zij de loonen wat hoog, namelijk 4 à 5 fr. (voor de Sicilianen 3 fr.) per dag tegenover de fr. 1.60 à 1.80, waarmede de Arabieren zich tevreden stelden. De loonen der Inlandsche arbeiders waren sedert het Protectoraat gestegen, doch heel wat meer nog de waarde der gronden, door de „colons" gekocht. Braakliggende gronden, waar zij dus geen spade in den grond hadden gestoken, en die door hen in de jaren 1881/86 bij Tunis voor 10 fr. per H.A. gekocht waren, bereikten thans een prijs van fr. 250, die bij Béja in 25 jaren klom van 5 tot 150 fr., zoodat in het algemeen de waarde was gestegen met 1400 tot 3000 pCt., en minstens vervijftienvoudigd. (*Rapport Bouge, Budget 1911 Annexe Parl. n. 362* p. 1325). Ook vond

het Protectoraat heftige tegenstanders in de „chercheurs de places", daar te veel betrekkingen aan de Inboorlingen werden gelaten. De Résident Cambon was dan ook geenszins „du goût de tout le monde", toen hij en zijn opvolgers meer de „petite „colonisation française" in de hand werkten en de komst van Fransche boeren en ambachtslieden bevorderden.

„Tandis qu'en Algérie c'est le paysan qui domine, en Tunesie c'est le bourgeois", aldus Saurin, en hij noemde „paysan" hem die den grond bewerkt met eigen handen, „bourgeois" den eigenaar die anderen laat arbeiden. „Tandis que le premier est à l'aise et met de l'argent de côté sur un lot de 50 hect., il faut au second 3 ou 4 fois plus de terres pour joindre les deux bouts"; de evolutie der kolonisatie ging dus in kapitalistische richting. Elk Résident die de kleine kolonisatie en het grondgebruik der Inlanders wilde bevorderen, moest dan ook op hun vijandschap rekenen en hun „influences" braveeren, vooral toen perceelen van de kolonie-gronden voor dezen werden beschikbaar gesteld onder de boven omschreven voorwaarden. In 1904 was ten bate van de „petite colonisation" een crediet van fr. 3.5 millioen geopend en daarvoor 58.000 H.A. uitgegeven; in 1910 waren deze bedragen resp. tot fr. 7.5 millioen en 200.000 H.A. gestegen, doordat de „Caisse de Colonisation" groote domeinen aangekocht en weer in 1.772 perceelen aan Fransche boeren-gezinnen overgedaan had.

Verder had deze partij der „colons" de Arabophobie tot program gekozen; in hun bladen werden de Inboorlingen beleedigd, en zij die zich wilden opwerken „des fourbes et des traîtres" genoemd. Een hunner „vœux" in de Conférence Consultative was „de supprimer l'instruction primaire des indigènes" *(La Revue Indigène,* 30 avril 1908). De „école franco-arabe" noemden zij „un milieu de démoralisation par la promiscuité des races", zoodat hun kinderen niet op dezelfde schoolbanken konden zitten. Een lotsverbetering van 10.000 fr. voor „les auxiliaires indigènes" bij de posterijen, werd met slechts 3 stemmen meerderheid doorgedreven, nadat de Résident Général niet minder dan acht maal het woord had gevraagd, om dien billijken maatregel te verdedigen. Zij vreesden dat ook in andere takken van dienst steeds meer Inlanders zouden doordringen, en daarom werden de Franschen die daarvoor stemden hardnekkig vervolgd, en moesten zij daarvoor boeten door hun verbanning uit het politieke leven. Hun geestestoestand is nog duidelijker aan het licht gekomen bij de hervorming der „medjba" in 1909. De „medjba" is een hoofdgeld, dat elken volwassen Inlander, rijk en arm, treft door een buitensporige heffing van fr. 25.85, soms één volle maand werkens voor den landbouw-arbeider, 1/6 van datgene

waarvan de „Khamès" een vol jaar moeten leven. Zelfs de armsten moeten deze bijdrage storten; kunnen zij het niet in geld, dan door het verrichten van een bepaalde hoeveelheid arbeid. „La suppression immédiate de cet impôt inique s'impose", aldus de Rapporteur der loopende begrooting *(Annexe n.* 362 p. 1324). De Résident, op aandrang van het Fransche Parlement, stelde voor het tot fr. 15 te verlagen, wat fr. 3.4 m.m. zou eischen, voor de helft (1.6 m.m.) terug te vinden uit indirecte- en voor 1.8 m.m. uit directe belastingen, bijna uitsluitend door de Inlanders gedragen. Van de indirecte rekende men dat fr. 550 m., dus $^{1}/_{3}$ door de Europeanen moesten worden opgebracht, waarom de colons deze hervorming hebben verworpen: „il faut qu'elle ne leur coûte rien". Later is men er toch in geslaagd, de medjba tot fr. 18 te verlagen door een nieuw contract (den duur van haar concessie met 10 jaar verlengende) met de Gafsa-phosphaat-maatschappij, wat jaarlijks 1.000.000 fr. meer aan de schatkist deed ten goede komen, en door hoogere alcohol- en registratie-rechten. Het „mot d'ordre" der colons luidt: „pas d'impôts nouveaux pour les Européens", ofschoon deze voor wegen, spoorwegen en havens zoo ruim van de staatsgelden genoten.

In de „Conférence Consultative" waren 32 Fransche en 16 Inlandsche afgevaardigden vereenigd; met de gevoelens der laatsten werd geen rekening gehouden; integendeel, men schepte er een genoegen in hen te tarten, en was vaak krenkend tegenover hen in de redevoeringen. In plaats van te zoeken naar datgene wat vereenigt, verscherpen zij wat de beide volkeren-groepen van elkander scheidt; in stede van als de vertegenwoordigers van 40.000 Fransche colons loyaal de broederhand te reiken aan de meer dan 1.800.000 Inlanders, toonen zij hun liever de gebalde vuist. Van een „effort de conciliation", zooals die waarop de Gouverneur-Generaal van Algerië zich tegenover mij kon beroemen, omdat bij de „colons algériens" nooit tevergeefs een beroep werd gedaan op hun „concours pour améliorer le sort des indigènes", was bij hun landgenooten in Tunesië niets te bespeuren. Van de macht, hun door het Moederland geschonken, maakten zij misbruik en een wapen tot onderdrukking van de Inboorlingen. Ging alles naar hun zin, dan drukten alle lasten op den Inboorling en waren alle lusten voor hen en voor hen alléén.

De Inlanders zijn hunnerzijds op staatkundig terrein gescheiden in *conservatieve*, zoo niet reactionnaire en meer *vooruitstrevende Mohammedanen;* de eerste en sterkste partij is vastgeroest met den Koran, de tweede, een minderheid, doch een ware keurbende vormende, is van een vrijzinnigen geest doordrongen, en werkt naar krachten mede tot

de alom zoo duidelijk te voorschijn tredende Renaissance van den Islam. De mannen van den ouden stempel meenen dat de waarheid, ook op politiek terrein, ééns en voor altijd, nu reeds zoo vele eeuwen geleden door de leer van den Profeet werd verkondigd; zij verfoeien dan ook elke, zelfs de geringste, dan wel vermeende afwijking daarvan. Hun aantal slinkt echter, hun invloed neemt zienderoogen af.

Want de anderen, die gelooven aan de wet van den vooruitgang, die meenen, dat verandering mogelijk en noodig is, en overtuigd zijn dat de Islam niet onvereenigbaar is met de moderne beschaving, winnen — door hun bezadigd en tactvol optreden — dagelijks terrein. Aan hen behoort de toekomst. Zij geven een weekblad uit: *Le Tunisien*, in het Fransch geschreven en steeds waardig in zijn discussiën, leerrijk wat zijn inhoud betreft. „Nous avons évité les heurts entre l'esprit nouveau et le conservatisme parfois très étroit de nos compatriotes. C'était la partie la plus délicate de notre tâche", zoo las ik in hun orgaan gedurende mijn verblijf aldaar. Geen ruw breken met hun geloofsgenooten, wat hun werken tot onvruchtbaarheid hadde gedoemd, doch „les entraîner avec nous dans la voie du progrès". En ten bewijze dat zij op den goeden weg zijn, kan wel dienen het feit, dat een Arabische uitgave van hun blad een warm onthaal vond onder de massa hunner geloofsgenooten.

Wat zij willen, waarnaar zij streven, werd duidelijk uiteengezet in een merkwaardig boek: „Questions Tunisiennes" op het Congres van Marseille in 1906 besproken, en in een volumineusen bundel Rapporten op het *Congrès de l'Afrique du Nord* (Oct. 1908) ingediend over velerlei onderwerpen. De *„Jeunes Tunisiens"*, zooals zij zich noemen, verlangen vooral verbetering van het Inlandsch onderwijs. Verplicht en gratis lager onderwijs, de bevordering van landbouw- en ambachts-onderricht vragen zij, terwijl zij in 1896 (het jaar van hun ontstaan) een vrije universiteit, de „Khaldounia" stichtten in de Moskee van den Olijfboom. Verder verlangen zij toelating tot alle betrekkingen door vergelijkende examens, een goed georganiseerd landbouw- en bedrijfs-crediet, het verspreiden van gezonde begrippen op het gebied der hygiëne, gelijkheid van allen tegenover den fiscus, en onthouding van „toute politique de refoulement", d. i. het verdringen van den Inboorling bij de uitgifte voor gronden van den landbouw. Overdreven politieke rechten verlangen zij geenszins; voor algemeen kiesrecht, zelfs bij getrapte verkiezing, achten zij den tijd nog niet gekomen; door toepassing van coöperatie hopen zij de inwoners meer voordeel te doen trekken uit handel en nijverheid, meer aandeel te verschaffen in de exploitatie der rijkdommen van hun land. Nooit hebben zij zich verzet tegen de werken die de

economische ontwikkeling van hun land ten goede komen, al vreesden zij dat daarbij wel eens wat eenzijdig (wat spoorwegen, enz. betreft) op de belangen der Europeanen werd acht geslagen, terwijl de Inboorlingen het leeuwenaandeel der uitgaven daarvan bekostigen. Alleen hebben zij getracht bij de laatste leening (in 1910) van 60 à 80 millioen, daarvan 5 m.m. voor landbouw-crediet en 5 m.m. voor den bouw van franco-arabische scholen te doen afzonderen, waarin zij niet zijn geslaagd. Aan den Islam verkleefd, beweren zij, niet zonder recht. dat deze geenszins een remschoen is voor den vooruitgang, wanneer men slechts trouw ware gebleven aan zijn oorspronkelijke beginselen, in plaats van ze te verbasteren; deze jonge Arabieren zijn geheel en al gewonnen voor de moderne beschaving en de verdraagzaamheid tegenover allen, die het wèl met hen meenen. Wegens den achterlijken toestand van hun land erkennen zij de noodzakelijkheid eener beschermende en opvoedende macht; en wel voelende, dat Tunesië in den wedstrijd der Groote Mogendheden moeilijk zijn volledige onafhankelijkheid kan bewaren, geven zij ten slotte aan Frankrijk nog de voorkeur. De Fransche Résidents waren hun in den regel goedgunstig gestemd; zij steunden hun pogingen tot ontwikkeling, moedigden de stichting der Khaldounia aan en hervormden het Collège Sadiki, waar de Inlandsche ambtenaren werden opgeleid. Elk denkbeeld van opstand is deze Jeunes Tunisiens (geheel anders dan in Egypte) dan ook volslagen vreemd; want zij eerbiedigen het Protectoraat, dat werkt aan „le relèvement des indigènes et est équitable envers eux". Geenszins vijandig aan economischen vooruitgang, zijn zij overtuigd dat daardoor de welvaart van hun volk zal toenemen, al ware het maar alleen door stijging der arbeidsloonen en hoogeren prijs van de producten van hun landbouw en nijverheid. Stijgende behoeften zullen nieuwe ideeën doen ontwaken, nieuwe verlangens doen opleven, nieuwe eischen van recht en levensgeluk doen ontstaan. En van zelf richten hun oogen zich, bij de beweging tot herleving van den Islam, naar „la patrie des idées libérales", naar „la France généreuse".

Doch een vreedzame evolutie dier Muselmannen is alleen mogelijk onder het regiem van een Protectoraat, wanneer de steeds dreigende vijandelijkheid tusschen Colons en Inboorlingen niet naar hartelust tot uiting kan komen, dan wel door de Regeering binnen zekere grenzen wordt gehouden. De gesloten Tractaten schenken de Tunesiërs het recht, zich in hun eigen land tehuis te gevoelen, wat ook de booze geest dier blanke agitators moge bedoelen. Dezen, die elk streven naar toenadering tusschen de beide rassen met hooghartige geringschatting van de hand wijzen, elke vraag om meer recht en gelijkheid met hoon

bejegenen, willen maar niet beseffen, dat het mogelijk is welvaart en geluk te verschaffen aan $1^3/_4$ millioen Inboorlingen, zonder een handvol Colons te benadeelen of in hun bestaan te bedreigen. Integendeel, de zedelijke, stoffelijke en intellectueele verheffing der Inlanders kan ook deze laatsten ten goede komen, kan ten slotte de kloof overbruggen, die hen thans van elkander scheidt. Doch nauw daaraan verbonden is de plicht, kennis te nemen van de grieven der Inboorlingen, gehoor te geven aan hun rechtmatige klachten, en hen in staat te stellen voor hun eigen belangen op te treden. Opleiding tot Zelfbestuur moet het einddoel zijn van elk Protectoraat; en door de oprichting van de *Conférence Consultative Indigène* heeft Frankrijk in die richting den éérsten stap gezet; den eerste, die onvermijdelijk door meerdere zal moeten gevolgd worden.

f. De Conférence Consultative.

Daar Tunesië een Protectoraat is, ontkwam het aan de dwaasheid en het nadeel, om Parlementsleden en Senatoren naar Parijs te zenden, wat met Algerië, de Antillen en Indo-China jammer genoeg het geval is. De Franschen in Tunesië eischten echter deelname aan het Bestuur der Kolonie, en lang heeft men hun dit niet kunnen onthouden. Reeds 23 Juni 1885 kregen zoowel de landbouw als de handel en de industrie hun vertegenwoordigers [1], weldra gevolgd door de vrije beroepen, die aan de Regeering hun oordeel zouden mededeelen in alle gevallen, dat door deze daarnaar zou worden gevraagd. Later kregen zij van den Minister van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk de belofte, dat geen belasting in den vervolge het Fransche deel der bevolking meer zou treffen zonder hun goedkeuring. Op verzoek van deze Assemblée werd zij in 1905 (Arrêté du 2 janvier) door den Résident Général Pichon gereorganiseerd en àl haar leden rechtstreeks gekozen bij algemeen kiesrecht in afzonderlijke districten; alle „ex-officio" leden verdwenen.

Daardoor kreeg men de malle verhouding, dat men onder een bevolking van 1.800.000 inwoners slechts 8.400 kiezers telt, en in sommige districten van 60 à 90.000 zielen niet meer dan 75 à 45, zoodat 23 stemmen dan den doorslag geven! En toch vormde zich op zulk een vicieusen grondslag een tijd lang „un groupe d'hommes qui a parlé en maître". Hun streven was, de vrije beschikking te verkrijgen over alle

[1] Leden van verschillende Kamers van Koophandel, enkele Fransche Vice-Presidenten van Gemeenteraden, benevens bestuursleden van mijnbouw-syndicaten en van landbouwvereenigingen, werden daarvoor „ex officio" aangewezen in 1891, welke samenstelling in 1896 weer gewijzigd werd, toen ook de Chefs der Diensten daarin werden opgenomen.

gelden, bijeengebracht door 75.000 niet-Fransche vreemdelingen en zooveel honderdduizenden der Inboorlingen. Aan algemeen kiesrecht voor deze laatsten was nog in de verste verte niet te denken; hun lot moest in handen der Fransche Colons worden gesteld.

De bevoegdheden dezer *Conférence Consultative française* namen steeds toe: bij de voorbereiding van het budget kon zij haar oordeel doen hooren, de „dépenses facultatives" werden aan haar stemming onderworpen; de „dépenses obligatoires" bleven echter aan haar invloed onttrokken. Doch weldra zag de Regeering in, dat het niet aanging, zulk een macht over de geheele bevolking te geven aan een handvol vreemdelingen, zelfs wanneer de plechtige beloften, bij de tot stand koming van het Protectoraat afgelegd, zich daartegen niet uitdrukkelijk verzetten. Er werd dus plaats gemaakt voor de Inlanders, en nevens de 36 Franschen zouden voortaan (Décret 2 février 1907) *16* Tunesiërs zetelen, ondanks het verzet van een deel der Colons. Naast „la Tunisie Française" zou ook het „Tunisie Arabe" zijn woordvoerders vinden, die gezamenlijk moesten beraadslagen, terwijl ook één speciale afgevaardigde aan de Israëlieten werd toegestaan.

Deze proef werd met groote verwachtingen begroet. De Inlanders zullen uitdrukking kunnen geven aan hun verlangens, „mais pas toujours les faire triompher". Juist in belangrijke kwestiën, waar hun belangen in botsing komen met die der Colons, zal hun minderheid van 16 geslagen worden. Staan de adviezen lijnrecht tegenover elkander, dan zal de hooge onpartijdigheid van den Résident de kwestie uitmaken. „Ce rôle d'arbitre souverain entre deux races qui doivent travailler ensemble, dans une émulation féconde, à la prospérité du pays, est la plus noble partie de sa tâche" (Fallot). Menig misverstand zou worden opgehelderd, het wantrouwen zou allengs verdwijnen; de Inlandsche gedelegeerden gaven bewijzen van ijver, gematigdheid en onbevangenheid; de voortdurende samenwerking zou dus, naar men hoopte, „donner satisfaction à tous les intérêts légitimes" (Gaudiani). „Là, est le salut" (Discours du Résident Alapetite, oct. 1907). En werkelijk, er is nu en dan verdienstelijk werk verricht, ondanks de houding van vele Colons; het doorbladeren van de „Proces-Verbaux" ter plaatse heeft mij dat aangetoond, doch dit alles kan hier thans niet worden opgesomd.

Doch in flagrante tegenstelling met de vroegere Délégations financières in Algerië, heeft de Tunesische conferentie geen macht; zoowel wat de belastingen als wat de uitgaven betreft, kan zij slechts wenschen uiten, adviezen geven, waarmede de Regeering al of niet rekening kan houden. Uitbreiding van haar invloed ware dus gewenscht en zal wel moeten volgen, te meer daar de Gemeenten reeds vrij over haar inkomsten

mogen beschikken en dus grooter bevoegdheden bezitten. Een ingrijpende verandering had bij Décret van 27 April 1910 plaats, waardoor elk der twee ethnische groepen afzonderlijk zou beraadslagen; een besluit door sommigen een ware „Coup d'État" genoemd.

De wet van het grootste getal, de grondslag van alle Westersche Constitutiën, blijkt immers niet bruikbaar in landen waar twee volken, verschillend in ras, te zamen wonen. De minderheid der Inlanders in de vereenigde Conferentie werd steeds „écrasée sans scrupules"; haar vertegenwoordigers konden nauwelijks aan het woord komen, konden niet eens de debatten volgen, gehouden in een voor de meesten hunner volslagen vreemde taal. De Inlanders, aanvankelijk voorstanders van gemeenschappelijke beraadslaging, geven thans, naar mij hun bekwame leider *Abdoul djelil Zaoûche* persoonlijk mededeelde, aan gescheiden vergaderen de voorkeur. De Colons, die het toen ter tijd beneden zich waanden met de „Arabes" te confereeren, bestrijden thans bovengenoemd Decreet, waarvan art. 1 luidde: „la section française et la section indigène de la Conférence consultative délibèrent séparément".

Beide adviezen worden onderworpen aan „*un Conseil Supérieur de Gouvernement*", gevormd door de Ministers, de Directeuren en de afgevaardigden, zoowel van de Inlandsche als van de Europeesche Conferentie. Elk van deze beide sectiën heeft een bizondere financiëele verantwoordelijkheid, daar „elle proportionnera les dépenses qu'elle proposera en leur faveur, aux sacrifices fiscaux qu'elle les jugera capables de supporter". Dit geeft een grooten voorsprong aan de Fransche sectie, die reeds in vorige jaren in ruime mate hulp uit de schatkist heeft genoten, welke haar economische ontwikkeling ten goede kwam, terwijl zij nog steeds op het gebied der belastingen een bevoorrechte positie inneemt, daar zij is vrijgesteld van de medjba. De Inlanders verklaarden zich met deze hervorming ten zeerste ingenomen, vooral daar zij even talrijk als de Colons in den Conseil Supérieur zullen vertegenwoordigd zijn. Alleen vragen zij „un choix plus judicieux des délégués indigènes" (*Le Tunisien* 5 mai 1910), en uitbreiding van hun aantal, wat thans geen bezwaren meer kan opleveren. Zelfs deze poging tot assimilatie was dus mislukt, niet alleen door den onwil der „Colons", doch ook wegens hun onbekendheid met de taal des lands. Terwijl sommige Arabieren uitmuntend Fransch spreken, is het omgekeerde geenszins het geval; alleen aan tolken (interprètes) moet door het Bestuur jaarlijks fr. 269.000 worden uitgegeven, ondanks het bekende „traduttore, traditore", en het feit dat Ambtenaren alleen het vertrouwen des volks kunnen winnen, door het in zijn eigen taal aan te spreken.

De éérste samenkomst volgens de nieuwe regeling in Nov. 1910 gaf

Kloof van Tilatra.

uitnemende resultaten. De Directeuren steunden de Inlandsche leden bij het oplossen der bezwaren van de hangende kwestiën. Een hervorming van de „asjoer" die te zwaar drukte op den kleinen landbouwer, werd na onderling overleg op bevredigende wijze verbeterd, en de voorgestelde opcenten op de „kanoen" en de huurwaarde, ingetrokken. De heer A. Zaoûche hield 25 Nov. 1910 een rede, waarin hij duidelijk aantoonde dat de Inlanders, die 97 % van de directe belastingen en minstens 75 % der indirecte heffingen betalen, geenszins hun rechtmatig aandeel hadden genoten van de uitgaven aan openbare werken besteed; vooral was dat niet het geval met den kleinen landbouwer. Ook in den Conseil Supérieur wisten alle voorstellen der Conférence Indigène (behoudens wat de boven vermelde leening betreft), een meerderheid te verwerven. De Ministers en Directeuren hadden blijkbaar meer oor voor de gerechte eischen der Inlanders, dan voorheen met de afgevaardigden der Fransche Colons het geval was. Ook is in den vervolge op een zuiniger beheer der financiën te rekenen in een land, waar tegenover een jaarlijksch budget van 40 millioen niet minder dan 325 m.m. fr., dus 8,5 maal meer schulden staan. Ruim 135 m.m. schuld ontstond

door den bouw van spoorwegen en den aankoop van terreinen voor de Fransche kolonisatie, terwijl de overige 190 millioen nog een gevolg zijn van het vroegere wanbeheer der Beys, alvorens daarin zulk een ingrijpende verbetering was gebracht door het Protectoraat van Frankrijk. Het thans levende geslacht boet nog voor de fouten van het voorgaande.

g. De toestand heden.

Wie thans nog iets leest over de vroegere toestanden in dit deel van het „Maghreb" [1], is getroffen door de groote verbeteringen aldaar in korte jaren tot stand gekomen. Geen willekeur meer van een tyran, omringd door een leger van gunstelingen, doch een goed-geregeld bestuur, dat met ernst en overleg werkzaam is tot bevordering der welvaart en der ontwikkeling van land en volk: „Un régime politique de persuasion et d'amitié" (M. A. Bouge, *Rapport Protectorat* 1911; annexe n. 362).

Waar vroeger veilheid en knevelarij heerschten, en wreedheden dan wel afpersingen van allerlei aard vaak tot bloedige opstanden leidden, vindt men nu een ordelijk en vreedzaam bestuur, dat een eind maakte aan de dwaze verspilling der vele rijkdommen van het land, eerst nu aan den dag gekomen. Verder heerscht er tusschen de uiteenloopende rassen en volken vrede onder de bewoners van huizen en tenten [2]. De Inlandsche bevolking werd in 1908 berekend op 1.765.405 Mohammedanen (thans 1.800 m.) en 70.500 Israëlieten, tegen 138.895 Europeanen, waarvan 63 % Italianen, 27 % Franschen en 8 % Maltezers. Het aantal Europeanen steeg van 18.7 duizend in 1881 tot 73.1 in 1895 en 138.9 m. in 1909.

Wegen bestonden er niet; thans beschikt men over 3.250 k.m., waarvan de kosten van aanleg fr. 30.5 millioen hebben bedragen; in de eerste 5 jaren bereids 9 m.m., terwijl in 1906 een nieuw wegenplan werd vastgesteld van 1200 k.m. lengte en een uitgave van 12.0 millioen fr. En al deze wegen zijn (behoudens een enkele uitzondering) gebouwd met een baanbreedte van 7 à 8 m. en een verharde kruin van 4 m. breed en 20 cM. dik. Het aantal kunstwerken is in den regel groot en hun constructie kostbaar; toch bedragen de kosten niet meer dan 14 fr. per strekkenden meter, terwijl uitstekende materialen zijn gebruikt, en de wegen, waarlangs ik soms uren lang per auto voortrende, in uit-

[1] „Maghreb" is het land van den ondergang der zon, het Westen, waartoe de Arabieren geheel Noord-Afrika tot en met Tripolitanië rekenen (G. K. Anton, Französische Agrar-politik in Algerien).

[2] In 1890 schatte men het aantal vaste woningen op 57.000 en dat van de tenten der Nomaden op 81.000.

muntenden toestand verkeeren. Een geheel net van wegen overdekt thans Tunesië, zoodat de landbouwer zijn producten zelfs uit de verre oasen kan afvoeren naar de verkoopplaatsen. Daarnaast dienen 1215 k.m. *spoorwegen*, waarvan 908 met smalbaan, als de hoofdaders van het verkeer; die nog voortdurend worden uitgebreid en zoowel de phosphaatmijnen van Gafsa als Kairouan en Westelijk Tunesië, benevens de voorheen bijna onbereikbare wouden van Khroumirië met de zes havens en Algerië verbinden. Geregelde *stoomvaartlijnen*, varende naar de uitmuntend aangelegde *havens* van Bizerte, Tunis, Sousse, Monastir en Sfax, brengen dit vroeger zoo afgezonderde land in verbinding met Europa, terwijl vuurtorens en bakens de eenmaal als zoo gevaarlijk bekende kust thans voor de scheepvaart veilig hebben gemaakt. *Postkantoren* tot in de verste oasen, en een net van *telegrafen* zorgen op goedkoope wijze voor het binnenlandsch verkeer, en de dienst der postpakketten is — in tegenstelling met Frankrijk — door de Regeering in eigen handen genomen.

Ook op het gebied van *landbouw* en nijverheid kan Frankrijk trotsch op zijn werk zijn. Duizenden hectaren gronden, vroeger vrijwel braak liggende door hun bezit in de doode hand (habous), worden thans ontgonnen, en terwijl zelfs in 1895 niet meer dan 687 m. H.A. met granen werden bebouwd, steeg dit in 1908 tot 936 duiz., terwijl de oppervlakte der wijngaarden in die zelfde jaren toenam van 6.0 tot 14.8 m. H.A., en de oogst der olijfboomen verdubbelde van 193 m. tot 392 m. kg. Alleen rondom Sfax werden in 12 jaren één millioen nieuwe olijfboomen aangeplant, en wat deze zijn voor het Centrum, is de wijnstok voor het Noorden des lands. Waarschijnlijk wachten niet meer dan 300 m. H.A. bebouwbare gronden, Noordelijk van de lijn der chotts [1], op de hand van den ontginner, waarom wel wat veel grond (als hiervoren vermeld) in de handen van den vreemdeling is gekomen, zij het buiten de medewerking van de Regeering, door vrijwilligen verkoop van den kant der bezitters. Het grondbezit der Europeanen steeg immers van 114 m. H.A. in 1881 tot niet minder dan 830 m. H.A. in 1908 [2], terwijl de waarde per H.A. zeker vervijftienvoudigde.

De kleine „Colons", die habous-gronden in erfpacht krijgen, zijn

[1] „Chotts" noemt men de lange rij van depressies in den bodem, loopende van de golf van Gabès tot aan het Ziban-geb. in Zuid-Algerië; meestal droog, bevatten haar laagste punten brak water en zoutkorsten. Het plan van Roudaire, om door het doorsteken van den drempel bij Gabès een „mer intérieure" te vormen, die het klimaat der Sahara zou wijzigen, is een „chimère" gebleken, daar deze chotts hooger lagen dan de zeespiegel.

[2] Rapport au Président de la République pour l'année 1909 p. 190.

verplicht op den hun toegestanen grond een woning te zetten, door of namens hen bewoond, en binnen één jaar met de bewerking een aanvang te maken. Naast de groote domeinen hebben zich vaak Fransche-, dan wel Italiaansche immigranten gevestigd, die een kleine hoeve, enz. voor eigen rekening bewerken, en verder als „métayers" (deelbouwers) of pachters op die uitgestrekte domeinen werkzaam zijn. In 1908 werden al weer 10.8 m. H.A. grond voor 1.4 millioen fr. door den Staat aangekocht, om deze aan kleine kolonisten af te staan; de sterke stijging der grondprijzen leverde daarbij groote bezwaren.

Wanneer de grondeigenaren de Inlanders op voordeeliger voorwaarden perceelen van hun terreinen wilden afstaan, dan nu door het gewone pachtstelsel geschiedt, zouden de $^{7}/_{8}$ daarvan, die thans nog braak liggen, wel snel in omvang verminderen. De Inlandsche landbouwer zou bij een stelsel van deelbouw bv. meer vruchten van zijn arbeid plukken, waarbij de Europeesche eigenaar hem in zijn eigen belang als gids zou dienen, zijn landbouwkennis kon vergrooten en den bewerker betere gereedschappen, vooral ploegen, verstrekken — thans voor hem onbereikbaar van wege hun prijs. De „fellah" kan wel degelijk uit zijn oogen zien en ook rekenen; hij zou zijn primitieve methoden wel verbeteren, in zooverre zijn beurs hem dit toeliet, als hij daardoor voordeelen kon behalen en hem praktisch landbouw-onderricht werd verstrekt.

Reeds heeft men met landbouw-onderwijs in de scholen van het binnenland een aanvang gemaakt, waar kleine *demonstratie-velden* de meerdere opbrengst van de moderne cultuurwijze aantoonen. Ook geeft men de kinderen in de Sahel, waar de Inlandsche oliecultuur groote vorderingen heeft gemaakt, eenige notie van handel en boekhouding. Terwijl de Inlanders niet meer dan 150 kg. tarwe en 200 kg. rogge per H.A. verkrijgen, winnen de Europeanen, die bijna uitsluitend haver uitzaaien, 750 kg. van de zelfde oppervlakte, waarom de inboorlingen geleidelijk de Europeesche methoden trachten na te volgen (Revue Indigène 1909 p. 320). Er is dus een ruime speling voor den vooruitgang, waaraan trouwens de École Coloniale d'Agriculture bij Tunis, de Jardin d'essais en een modelhoeve worden dienstbaar gemaakt. Ook de kwaliteit der olijfolie is door nieuwe procédés aanzienlijk verbeterd.

Op de betere grondslagen waarop het grondbezit tegenwoordig berust, is bereids gewezen, en daardoor is de organisatie van een behoorlijk *landbouw-crediet* mogelijk geworden, wat reeds goede resultaten opleverde. Zoo was door de langdurige droogte van 1908 zoowel de oogst van granen als die van olijven bijna volslagen mislukt;

terwijl bovendien een groote sterfte onder het vee en een invasie van sprinkhanen „causa une grande misère" (Résident Général Alapetite). De inheemsche „Sociétés de prévoyance" hielpen tot leniging dier nooden met 1.200 duiz., de Regeering met 650 m. fr., in het geheel dus een steun van fr. 1.850.000, zoodat het budget toch nog een batig saldo kon opleveren.

Irrigatie is tegen zulke rampen echter het eenige, doch dan ook afdoende redmiddel, en ook op dit terrein is bereids een en ander tot stand gekomen, al wordt de bevloeiing eerst nù met kracht aangevat, nu een behoorlijk net van spoorwegen zijn voltooiing nadert. Voor het boren van *Artesische putten* was reeds in 1905 fr. 1.280.000 besteed, en met de beste resultaten; aan de verschaffing van gezond drinkwater voor de steden was toen 23 millioen fr. ten koste gelegd, waarvoor 480.000 m^3. water per etmaal worden verkregen. Ook de verschillende natuurlijke bronnen met geneeskrachtige wateren zijn in exploitatie genomen. Tot bevordering der vischvangst, en vooral van den oogst van sponsen, welker prijzen dank zij de betere kwaliteit in 10 jaren verdubbelden, zijn doeltreffende maatregelen genomen.

Nauwelijks is er een kwarteeuw verloopen, sedert het Fransche Protectoraat in Tunesië werd georganiseerd, en reeds nu is de toekomst van dit land en van zijn welvaart of ellende niet meer, gelijk voorheen, enkel en alleen afhankelijk van den landbouw, doch is Tunesië bereids het *industriëele tijdperk* ingetreden.

De Inboorlingen zijn nog niet verder gekomen dan het tijdperk der *huis-industrie*, beoefenen bijna uitsluitend het kleinbedrijf, nog streng gereglementeerd als ten tijde van onze gilden der Middeleeuwen. Het gemis aan steenkolen en aan water als beweegkracht belemmerde tot heden het ontstaan van industriëele centra en hun fabrieken, doch de mijnbouw nam den vorm van het grootbedrijf aan.

De locale industrieën schenen bestemd om te verdwijnen, zoowel de tapijtweverijen van Kairouan, als de beroemde kantwerken, de „gema" (linnengoed) van Bizerte, het leder- en juweelwerk van Tunis, benevens de tegelfabricage en het pottenbakken te Nabeul. Het maken van „chéchias" (Turksche fez) gaf voor $^1/_4$ eeuw aan 7.000 arbeiders werk, de uitvoer van „belgha", d. z. sandalen met ronde punten, bedroeg één millioen fr. jaarlijks, terwijl de zijden weefsels van Tunesië („foutos" en „haïks") beroemd waren.

Gelukkig slaagde de Regeering er in, de goedkoope aniline-kleuren weer plaats te doen maken voor de plantaardige verfstoffen van voorheen, en aan die fijne, duurzame en smaakvolle weefsels van Kairouan weer een afzetmarkt te bezorgen door een streng toezicht op hun

deugdelijkheid. Een coöperatieve vereeniging met aandeelen van 25 fr. werd opgericht, waarbij zich 350 gezinnen hebben aangesloten, die gezamenlijk den inkoop der grondstoffen en den verkoop der producten regelen. Ook andere industrieën werden krachtdadig bevorderd en haar een nieuw leven ingeblazen; het weven wordt op de meisjesscholen aangeleerd. Dit school-onderricht wordt dan gevolgd door een cursus als leerling bij een bekwaam patroon, onder toezicht van den onderwijzer.

De *minerale rijkdom* van Tunesië is voor een flink deel onderzocht; doch tot op heden hebben zink-ertsen (calamine) en kalkphosphaten nog de meeste beteekenis, vooral de laatste, die, naar we reeds zagen, door den militairen veearts THOMAS ontdekt werden in de vroegere lagunen van Centraal-Tunesië, hoofdzakelijk bij Gafsa. Deze meststoffen worden (bij een concessie van 60 jaar) gewonnen door een particuliere maatschappij, die 1 fr. cijns per uitgevoerde ton betaalt, met een minimum van fr. 150.000 per jaar [1]. In 1899 begonnen, heeft de jaarlijksche uitvoer thans een waarde van 28 millioen fr., waarvan de schatkist ruim 1.6 m.m. fr. kan innen. De Mijnwet heeft veel overeenkomst met de Fransche, doch de cijns is 5 pCt. van het netto-product en een vast recht van fr. 0.10 per hectare oppervlakte der concessie; de delfstoffen, en daartoe behooren de phosphaten, worden beschouwd (Arrêté du 1 déc. 1881) als te behooren tot het Staats-domein. Ook voor de 4 zoutmeren, 4 „madragues" voor de tonijn-visscherij, en eenige vischvijvers langs de kust, is concessie verleend.

Terwijl de mijnen in concessie kunnen worden gegeven, zijn de *bosschen* in beginsel onvervreemdbaar; in Khroumirië alléén zijn daarmede 100.000 H.A. bedekt. Al de domeinen te zamen brachten in 1908 ruim 2 millioen fr. voor den fiscus op.

Vóór de inmenging der Franschen werd Tunesië beschouwd als een arm land, ongeschikt om zijn dun-gezaaide bevolking te voeden; thans blijken de bodem, de zee en de ondergrond voldoende rijkdommen te bezitten, al leeft nog een groot deel der Inlanders er in kommer en gebrek, daar de voordeelen te veel aan den vreemdeling kwamen.

De *geneeskundige hulp* wordt evenmin verwaarloosd; want „rien ne sert mieux notre influence que les institutions médicales" (Doumer). De kwakzalverij en het bijgeloof, eenmaal zoo welig er tierend, werden krachtdadig bestreden, en zoowel voor geneesheeren als apothekers en

[1] Tevens werd aan deze phosphaat-onderneming de verplichting opgelegd, om de spoorlijn, lang 243 k.m., van Gafsa naar de haven Sfax te bouwen en deze voor het publiek open te stellen, zonder dat daarvoor één centiem uit de schatkist werd besteed.

vroedvrouwen een meer of minder eenvoudig diploma geëischt. Ook zijn er nog steeds 40 „médecins tolérés" aanwezig, voldoende aan lagere eischen, terwijl de geneeskundige verpleging op het platteland vaak nog ontoereikend is, hoe uitmuntend zij in sommige steden ook moge wezen. Om daarin wat spoediger te voorzien, wordt uit de leerlingen van het prachtige hôpital Sadiki, door mij bezocht, na een stadium van 3 jaren een corps „auxiliaires médicaux" gevormd. De Israëlieten hebben eigen hospitalen, en een deel van de inkomsten uit de habous worden, in overeenstemming met de leer van den Koran, aan geneeskundige hulp voor minvermogenden besteed. Meer „infirmeries" zijn echter noodig (Gomma, Assistance Médicale en Tunisie). Tuberculose komt er veelvuldig voor, typhus is er endemisch, en het aantal slachtoffers aan malaria wordt er „innombrable" genoemd, terwijl velerlei oogziekten (vooral trachoom) nog steeds erge verwoestingen aanrichten. Syphilis komt in de havens veelvuldig voor, en de reglementeering der prostitutie schijnt door den Koran verboden, wat niet het geval is met de inenting tegen de pokken, welker kwaadaardigheid thans is verzacht [1], evenals de wreede gevolgen van vroegere pest-epidemieën, die duizenden wegsleepten.

Over de *rechtspraak* werd bereids gesproken; daaraan wordt jaarlijks 1.000 duizend francs besteed, benevens 2.900 m. aan de „sûreté publique", aldus voor iets meer dan 1 gl. per inwoner recht verschaffende aan allen, benevens voldoende veiligheid van personen en goederen. Vooral de „*brigade de police mobile*", waarvan de Chefs tevens de gewone politie contrôleeren en ondergeschikt zijn aan de „Controleurs civils", verleenen daarbij goede en velerlei diensten, ook aan de Caïds die verantwoordelijk zijn voor de openbare veiligheid. Deze brigade-chefs houden een lijst aan van bekende boosdoeners in hun district en vervolgen met hun bereden brigades rusteloos de benden die zich ergens mochten vertoonen. Tunesië telt thans 91 „postes". verdeeld als volgt: 9 mobiele brigades, 21 commissariaten van politie, 38 brigades „de gardes à cheval", 16 posten van politie-agenten te voet en 7 posten van agenten op fietsen. Veediefstallen worden tegenwoordig krachtig bestreden. Het aloude recht van gemeene weide wijkt slechts langzaam voor het individueele grondeigendomsrecht, zoodat „délits de pacage" nog al eens voorkomen, al worden deze door de „Colons" in den regel overdreven voorgesteld.

De bespreking van de ernstige zorg aan alle takken van *onderwijs* besteed — waarop ik voornamelijk mijn aandacht vestigde en weshalve

[1] In 1888 waren van alle gevallen van overlijden in Tunis 1 pCt. aan pokken te wijten.

ik talrijke scholen van allerlei soort bezocht, van de eenvoudige Mohammedaansche „koettab" af, tot de Khaldounia met haar universitaire onderwijs toe, — verdiende meer ruimte dan hier beschikbaar is, nu met eenige dorre cijfers moet worden volstaan, en alleen over het onderwijs voor Inlanders wordt gesproken.

Het uitmuntende *Collège Sadiki*, gesticht en onderhouden door de habous, ontvangt jaarlijks na concours 150 jonge Muselmannen, die een praktisch onderwijs genieten, en voor verschillende beroepen worden opgeleid; onder de leerlingen ontmoette ik aldaar den lievelingszoon van den Bey. Het *Collège Alalouïa* is een kweekschool voor onderwijzers; want het voornaamste streven der Directie van Onderwijs was de bevordering van het lager onderwijs, en dan in praktische richting, in het belang van landbouw en nijverheid.

„L'instruction purement intellectuelle" — dus was het oordeel van bevoegde beoordeelaars — „ne produit le plus souvent pour la masse des indigènes que de funestes résultats". — De drang naar ontwikkeling is algemeen en krachtig oplevend in hoogere en lagere standen; zelfs meisjes bezoeken gretig de Gouvernementsscholen. Men kan er niet genoeg bouwen; onmiddellijk zijn ze, zelfs in de kleinste dorpen, overvuld met leergierigen. De scholen zijn zoo eenvoudig mogelijk ingericht, de vroegere godsdienstige vooroordeelen daartegen verdwijnen. Het leerplan nadert steeds meer het praktisch en aanschouwelijk onderricht, door mij in onze Tweede Kamer zoo vaak verdedigd, en past zich aan de tegenwoordige behoeften van het gros der Inlandsche bevolking aan „sans faire sortir l'indigène de sa civilisation". Lezen en schrijven is nuttig, verklaarde de Résident, doch spade en houweel te leeren hanteeren, om niet van honger om te komen, van meer waarde en in elk geval meer urgent.

De Koranieke school, de „*koettab*", wordt gehandhaafd en eenigszins gemoderniseerd, om de 20.000 kinderen die de *1250* koettabs bezoeken, onder het bereik te krijgen en deze dienstbaar te maken aan de volksontwikkeling en de volksopvoeding. Daarvoor was het noodig „de dépouiller l'Européen" en Inlander te zijn onder de Inlanders; allen nutteloozen ballast achterwege te laten, den handenarbeid te bevorderen (geen ambachts-onderwijs!), en het kind te moraliseeren door geschikte verhalen uit zijn omgeving (Revue du Monde Musulman 1906 I p. 6).

Met ruime hand werden voor het onderwijs, vooral voor de „Ecoles franco-arabes", gelden beschikbaar gesteld: van 1800 fr. in 1880 stegen de uitgaven tot 430.000 fr. in 1889 en 2.600.000 fr. in 1908. Het aantal leerlingen klom per tiental jaren in 1885—1895 en 1905 van 4.6 tot 13.8 en 21.8 duizend, waaronder niet minder dan 1.6—4.7 en 8.8 duizend

meisjes. Verder heeft men er nog de Rabbijnen-scholen „Medrachine” met 800 en die der „Alliance” met 1600 leerlingen voor deze Oostersche Israëlieten, zoodat in 1908 niet minder dan 25.531 leerlingen, dat is bijna 1,5 pCt. der inwoners de Gouv. scholen bezochten; voor Java zou dat 450.000 wezen. Aan de voorschriften van den Koran „aimez l'instruction, recherchez la science” (XXXIX, 12) wordt dus onder het Fransche Protectoraat heel wat beter gehoor gegeven, dan ten tijde van de absolute heerschappij der Mohammedaansche Vorsten het geval was, en het onderwijs dringt thans zoowel in de arme buurten der steden als in de tenten der douars door. „Le peuple s'éveille, voit, réfléchit et pense”, aldus de Rapporteur A. Bouge (l. c. p. 1322).

En thans een enkel woord over de *belastingen*, na hetgeen reeds hiervoren werd gezegd. Aan de willekeurige heffingen en de knevelarij is een eind gekomen; de lasten, drukkende op de productie, zijn aanzienlijk verlaagd om eerlang verder te dalen; vooral geldt dit het zoo onbillijke hoofdgeld, de „medjba”. Door den Bey ingevoerd in 1856, om in zijn financiëele nooden te voorzien, vormde zij met 7 m.m. fr. in 1908 nog 1/6 van het totale budget der inkomsten, om na de verlaging van fr. 25.85 per hoofd in 1880 tot fr. 18.— in 1910 eerlang met ruim 1/3 te dalen. Zij drukt uitsluitend op de Inlanders, waarvan er 350.000 zijn aangeslagen, tegen 198.000 in 1886. Nieuwe belastingen werden niet ingevoerd, wel meerdere oude verbeterd, zoowel de *directe-* (van de oogsten, van de onroerende goederen en als patentrecht geheven), als de *indirecte* belastingen. Deze laatste drukken echter veel te zwaar op den Inboorling, wat de Résident Général Alapetite 7 Nov. 1910 erkende in zijn Discours d'Ouverture de la Conférence Consultative: „Nous pourrions être fiers” — luidde het toen — „de notre modération fiscale, si l'impôt direct, qui pèse particulièrement sur les indigènes, et qui représente environ un quart des revenus publics, était moins élevé”. Vrijwel alle belastingen ondergingen gedurende het Protectoraat ingrijpende veranderingen, en desondanks stegen de staats-inkomsten van 19.8 m.m fr. in 1884/85 tot 43.2 m.m. fr. in 1907. Alleen bij de douanerechten geven nog steeds de belangen van Frankrijk wat te veel den doorslag.

De verdere *ontvangsten* bestaan uit de opbrengst van *monopoliën* (tabak, kruit, zout, lucifers en speelkaarten) die in 1909 resp. 7.000 m. — 276 m. — 875 m. — 640 m. en 115 m., dus samen 8.9 m.m. opbrachten. Verder uit de inkomsten van de *posterijen en telegrafie:* 2.000 m.; van de „régies co-intéressées de l'Etat” (waterleiding van Tunis, tramwegen aldaar, spoorwegen, havens, enz.): 4.600 m. fr., de opbrengst der staats-domeinen (bosschen, phosphaten en vischvangst):

2.000 m. fr., benevens 43 *diverse soorten* van belastingen. Met de *directe* heffingen door de medjba: 5.500, door de asjoer der granen: 2.600 en de kanoen van olijfboomen: 1.200 en van dadelpalmen: 400 m., enz. ad fr. 10.200 m. in het geheel, en de *indirecte* belastingen ad 13.400 m., komt men tot een totaal van fr. 42.100.000 in 1909 aan *gewone inkomsten*. De *buitengewone* ontvangsten bedragen 49.8 m.m., gevende een totaal-inkomen van bijna *92 millioen* fr.

Het Parlementslid A. BOUGE berekende in zijn onlangs verschenen Rapport, dat aan zuivere belastingen moet opgebracht worden niet minder dan 45.6 millioen frs. (in 1911), dat is fr. 24 per inwoner tegen fr. 19 in Algerië. Dit is te wijten aan het schulden-legaat der Beys van 194 m.m. fr. en doordat de „mise en valeur” van Algerië door het moederland werd betaald, dat daaraan en aan de verovering 4 milliarden ten offer bracht. Van het totaal der belastingen betalen de Europeanen fr. 68.70 per hoofd van bevolking, de zooveel armer Inlanders echter fr. 20.65, vooral door de verpletterende medjba, waarvan de „Colons” zijn vrijgesteld, die ook slechts $^{1}/_{10}$ asjoer behoeven te betalen.

De jaarlijksche *uitgaven* laten zich voor 1909 aldus samenvatten (in duizenden francs): het persoonlijk inkomen van den Bey: 900, van zijn paleis-personeel: 128 en van de prinsen der Hussein-familie: 600, makende met de uitgaven voor de Beylikale garde ongeveer 2 millioen. De Résidence Générale, dus de kosten van het Protectoraat of Europeesch Bestuur eischt: 1.100, en het Inlandsch Bestuur niet meer dan 600; de pensioenen: 900. Verder bedragen de uitgaven voor de Directie van landbouw en bosschen: 1.400, die van het onderwijs: 2.600, van mijnen en openbare werken: 6.300, voor posterijen en telegrafie: 2.600, voor politie en justitie: 4.000, voor den geneeskundigen dienst: 300, de subsidiën aan de gemeenten: 430, voor de inning der belastingen en de regieën: 6.800. Tegenover de luttele uitgave van 415 m. voor leger en vloot staat echter de hooge van 11.700 m. voor den dienst der Tunesische schuld. De som der *gewone uitgaven* wordt aldus: fr. 42.100.000, of juist gelijk aan de gewone inkomsten. De *buitengewone* uitgaven bedroegen in 1909: 50 millioen, waarvan 42.7 m.m. aan openbare werken, w. o. 32.0 voor spoorwegen, 6.6 voor gewone wegen en 2.3 m.m. voor havenwerken. Telt men alle uitgaven, dus gewone en buitengewone, bijeen, dan krijgt men voor het bestuur: 6.0, voor het onderwijs: 3.5, voor de openbare werken: 49.0 en voor de financiën: 26.3 of met andere uitgaven te zamen: fr. 92 millioen.

Terwijl de uitgaven sterk toenamen en wel van 27—47 millioen in

de jaren 1902—1910, stegen de ontvangsten van 18 m.m. in 1883 tot 22 m.m. in 1889, 40 m.m. in 1900 en 92 m.m. in 1909, en hielden beide gelijken tred. De *excedenten* der begrooting bedroegen bv. in 1889: 7 millioen, in 1907: 10 m.m. fr. Tot de uitvoering van werken wordt niet besloten wanneer geen excedent is aan te wijzen, en deze batige saldo's, eenmaal voor elk bepaald doel (bv. spoorwegen) bestemd, worden daarvoor van jaar tot jaar gereserveerd, tot het geheele program is voltooid. Een ander vast beginsel van het Tunesische begrootingsbeheer is, dat tot geen enkele uitgaaf wordt besloten, wanneer deze niet op de aan te geven wijze kan worden gedekt, en dat men de vaste bestuurs-uitgaven zooveel mogelijk beperkt. Alle gewone uitgaven worden aldus steeds gedekt door de gewone inkomsten. Daardoor is men er in geslaagd gedurende 25 jaren slechts 2 maal een deficit te hebben op de begrooting (in 1888 en 1889), en tot en met 1897 de *som der excedenten* op te voeren tot *123 millioen.* Ook werd een *reserve-fonds* van 5 m.m. gevormd tegen eventueele tekorten op de gewone uitgaven, en van 3 m.m. voor die op de spoorwegen. Verder is er een afzonderlijke kas voor maatregelen ter bevordering der economische ontwikkeling van het Regentschap, waaruit sedert de tot stand koming van het Protectoraat tot 1909 niet minder dan *116 millioen* zijn besteed. Daarvan verbruikten de spoorwegen: 35, de wegen en bruggen: 11, de havens 16, de openbare gebouwen: 17, hydraulische werken: 6, de uitgaven voor de kolonisatie: 7, de inrichting der posterijen en telegrafie: 2, de „outillage" voor de monopoliën: 4, en ten slotte een pensioenkas van Tunesische ambtenaren: 4 m.m., enz. En dat alles was mogelijk ondanks de slordige raming van den bouw van het spoorwegnet, waarbij op 98 millioen een tegenvaller zal komen van 40 m.m., daar men de arbeidsloonen, de eenheidsprijzen te laag had geschat, de opnemingen verre van voldoende waren, en men bv. voor Sfax het geheele station (fr. 400.000) had vergeten!

Aldus de balans der organisatie van het budget gedurende het Protectoraat, dat jaarlijks *11.230.000 francs moest afzonderen voor de renten en aflossingen van schulden*, voor geen gering deel reeds in de tijden der onbeperkte heerschappij van den Bey gemaakt.

De „Commission financière" van 1869 had tot taak, sommige inkomsten van het Regentschap te innen en deze te verdeelen onder de Europeesche schuldeischers. Nadat Frankrijk door de conventie van 8 Juni 1883 de garantie dier schulden, groot 142.5 millioen, had overgenomen, verviel deze Internationale Commissie. In 1892 werd die schuld van den Bey geconverteerd, en herleid tot een bedrag van 190 millioen fr.; daarna kwamen nog in 1902 een leening van 45 m.m.

voor den bouw van spoorwegen, in 1907 van 90 m.m. eveneens voor spoorwegen, doch tevens voor den aanleg van gewone wegen, en aankoop van gronden voor de kolonisatie, terwijl voor 1911 tot een leening van 80 m.m. fr., alweer voor den bouw van spoorwegen, is besloten. De totale schuld zal alsdan gestegen zijn tot 405 millioen, of eventjes fr. 225 per hoofd der bevolking; daarin ligt voor de toekomst geen gering gevaar.

Geen enkele *leening* mag door den Bey worden gesloten zonder voorafgaande goedkeuring van de Fransche Regeering (art. 2 Tractaat), die daarbij wel wat teveel heeft gelet op de belangen van de Fransche kapitalisten. Wel kan Tunesië tot heden daarvan de lasten dekken, zelfs zonder nieuwe belastingen en zonder eenige subsidie van den Protector; doch zal het land op den duur wel rijk genoeg blijken, om dezen zwaren last te blijven dragen? Britsch-Indië is in dit opzicht een waarschuwend voorbeeld, al behoeft de schrielheid met leeningen voor nuttige uitgaven, als in Nederl. Oost-Indië, waar de z.g. schuld nauwelijks fr. 6 per inwoner bedraagt, geenszins te worden betracht. Wel eischen voor Tunesië de tegenwoordige en toekomstige lasten groote omzichtigheid in het financiëel beheer.

Ook moet worden erkend dat de behoeften groot waren, daar ten tijde der Beys alle openbare werken ontbraken, en er veel geld noodig was om aan dit zoo lange eeuwen verwaarloosde land zijn economisch gereedschap te verschaffen. Tunesië is een der zeldzame Fransche Koloniën, die geen enkele maal geldelijke hulp behoefden van het Moederland, dat in Algerië millioenen en millioenen moest ten offer brengen, om van de Antillen en andere niet te spreken. Het kenmerk der financiëele organisatie van het Protectoraat is de autonomie onder contrôle van Frankrijk. En de beste verdediging van dit stelsel wordt wel gevonden in het feit, dat daardoor een arm land zonder eenige subsidie een begrooting kreeg zonder deficit, een net van wegen en spoorwegen kon bouwen, havens verbeteren, het onderwijs krachtig uitbreiden, den handel een groote vlucht doen nemen, terwijl in dezen kleinen staat het *financiëele evenwicht*, voor de Groote Mogendheden vrij wel onbereikbaar, steeds bleef gehandhaafd.

Alle *kosten van defensie* worden echter door Frankrijk gedragen; enkel en alleen de uitgaven voor het Tunesische leger, in hoofdzaak een schitterende garde voor den Bey, komen op rekening van het Protectoraat. Ook het tractement van den Résident Général komt ten laste van het Moederland, waardoor diens prestige slechts kan worden verhoogd.

„La France apporte la force de ses armes, gage de sécurité; ses

capitaux, ses aptitudes diverses et multiples; et assuma seul, tout au moins au début (door de garantie der leeningen), les risques d'un réseau de voies ferrées et de routes dont chaque jour les mailles se resserrent" (Rapport Bouge p. 1319).

De algemeene *handel* met het buitenland (invoer en uitvoer te zamen) steeg sedert het jaar 1882, bij den aanvang van het Protectoraat, geregeld, en wel per tiental jaren van 35.0 millioen fr. in 1882 tot 76.2 in 1892 en 117.0 in 1902, hetwelk een ongunstig oogstjaar was; in 1903 was het 155.0 m.m. De waarde van den *invoer* nam geregeld toe, en wel van 42.9 millioen fr. in 1884 tot 46.4 in 1896 en 83.4 m.m. in 1904; de *uitvoer* stond in nauw verband met de oogsten en was dus veel kleiner in de jaren 1896—1900 en 1901. Van 41.3 m.m. in 1895 daalde hij, één jaar later, tot 34.5; alleen is een heuglijk verschijnsel de toename van den uitvoer van „andere dan landbouwvoortbrengselen". Tegenover een uitvoer-waarde van 32.2 m.m. in 1884, stond 41.3 in 1895 en 76.8 in 1904; in 1908 bedroeg de „commerce général" 217.2 m.m., dus bijna 3 maal zooveel als 1/4 eeuw geleden en wel fr. 120 per hoofd der bevolking tegen fr. 32 op Java. Van den totaal-handel was in 1896 ongeveer 66 % in handen van Frankrijk, in 1902 nog 58 % en in 1908 51 %, dus ging hij naar verhouding achteruit, al steeg hij absoluut van 54 m.m. fr. in 1896 tot 110 m.m. in 1908, verdubbeld dus. Italië volgt op Frankrijk met 11,8 % van het geheel.

Nog schitterender worden deze uitkomsten, wanneer men ze vergelijkt met die voor Algerië, bewoond door het zelfde ras, dat aan Frankrijk milliarden heeft gekost, nòg millioenen eischt, en waaraan stroomen bloeds werden geofferd, terwijl in Tunesië schier geen dooden zijn gevallen. „L'Algérie a coûté 27 années de guerre; la Tunésie n'a demandé que quelques mois de promenade militaire" (Revue Indigène 1908, p. 355).

h. Conclusie.

„LE PROBLÈME DE LA COLONISATION A UNE DOUBLE FACE. IL N'EST RÉSOLU QUE SI À LA CONQUÊTE DES TERRITOIRES S'AJOUTE LA CONQUÊTE DES ÂMES."

(DISCOURS GOUV.-GÉN. D'ALGÉRIE, M. JONNART.)

Er is door Frankrijk in Tunesië een groot werk verricht. Zeer zeker, er zijn fouten aan te wijzen, de medaille heeft ook een donkere keerzijde, doch deze is nu eenmaal onafscheidelijk van elke koloniaal politiek onzer dagen, en zou onder een ander bestuursstelsel dan het *Protectoraat* nog somberder tint hebben aangenomen.

Europeesche speculanten ontnamen het land aan den Inboorling en lieten den verdreven landbouwer aan zijn harde lot over; een lokale aristocratie en de ontwikkelde bourgeoisie, die in handel, nijverheid of bankwezen een bestaan vonden, trokken groote voordeelen van de verbeterde middelen van verkeer; rijke grondbezitters zagen ook de waarde van hun eigendommen toenemen, zij allen voeren wel bij het nieuwe regiem. Doch welk voordeel trok daarvan de arme fellah en de bewoner der oasen of steppen van het Zuiden; welk nut gaven hem havens, vuurtorens en spoorwegen, grootendeels van *zijn* belastingpenningen betaald? Zijn economische toestand was en bleef ellendig. Bezwijkende onder den druk der belastingen, boette hij voor het wanbeheer der vroegere Beys, en de verkeerdheden der tegenwoordige Regeering.

Thans zullen wij daarop niet verder ingaan, veeleer de keuze van *Regeerstelsel* bespreken; en wat dat aangaat, was de Minister van Buitenlandsche Zaken, de heer Delcassé, volkomen gerechtigd zich daarover waardeerend te uiten.

„Le protectorat", zeide hij 6 Februari 1901 in het Fransche Parlement, „est la forme de Gouvernement par excellence, la forme la plus simple, la moins coûteuse, celle à laquelle il faut revenir toutes les fois que le permettent et les circonstances et l'état du pays".

Geweld is daarvoor een slecht begin: „la violence ici eût été odieuse et impolitique" (Leroy Beaulieu. La Tunisie p. 488). Geduld en beleid zijn daarvoor onmisbaar en doen bij zulke primitieve volken vaak wonderen, naarmate men hun vertrouwen weet te winnen, en door een belangeloos streven weet te verdienen ook. Niet in eens springen betere toestanden als uit den bodem op; men kan de zeden verzachten, en de ontwikkeling van betere verhoudingen voorbereiden; der evolutie vrij baan maken, ook zonder bajonetten en repeteer-geweren.

Meer dan eenmaal moest het Protectoraat in Tunesië terugdeinzen voor de traditie der Muselmannen, voor hun geloof, zelfs voor hun vooroordeelen, en dat vaak op gewichtige punten; doch op den duur zegevierden het eigenbelang en het gezond verstand der Inlanders. Rechtstreeksch bestuur ware omverwerping geweest van wat sedert eeuwen was ontstaan en gegroeid, zich aanpassende aan de omstandigheden; ware uitgeloopen op een dure en weinig-doeltreffende administratie. Door het Protectoraat konden deze Muselmannen Frankrijks Souvereiniteit aanvaarden zonder hun godsdienstige overtuiging te kwetsen; hun gewoonten werden geëerbiedigd; hun trots werd ontzien; hun activiteit aangewakkerd in plaats van geknot met ruwe hand. Wie zal de offers aan bloed en goud kunnen schatten, die aldus werden

bespaard? Thans werd steun en medewerking gevonden van een zijde, van welke anders slechts wrevel en verzet was te wachten.

Twaalf eeuwen scheiden het Fransche Protectoraat in Tunesië van het Romeinsche- aldaar, en tusschen beide ligt de Mohammedaansche verovering met haar rampzalige gevolgen. Beider Protectoraat handhaafde de Inlandsche organisatiën, vormde een soort van samenwerking met de bevolking, waarbij verbeteringen geleidelijk tot stand kwamen zonder wrijving en botsing; het bleek „un instrument de progrès d'une supériorité incontestable". „Le protectorat" — aldus Leroy Beaulieu — „est la méthode la plus pacifique et la plus fraternelle de civilisation; c'est la plus économique, la plus rapide et la plus sûre en présence d'organisations suffisamment cohérentes. C'est un régime souple, perfectible, humain, qui fait son oeuvre sans sang ni milliards".

Alle groote, soms zoo moeielijke vraagstukken, van de koloniaal politiek vonden in Tunesië, dank zij het Protectoraat, een bevredigende oplossing. In de Conférence Consultative Indigène ligt tevens de kiem van het Zelfbestuur der toekomst, wanneer de pupil geen leiding meer noodig heeft en den belangeloozen raad van den Protector ontberen kan. Een in werkelijkheid ethische politiek is enkel en alleen mogelijk door eerlijke toepassing van het Protectoraat; want dit laatste veronderstelt een band, een ware solidariteit tusschen den Beschermer en den Beschermde, en sluit elk denkbeeld uit van verdrukking en uitbuiting, „car il faut rester équitable envers les indigènes" (Résident Général Alapetite).

Frankrijk is er dus in geslaagd de harten der inboorlingen te winnen; een moreele annexatie is in gang. „Nous, Tunisiens Musulmans", aldus schreef een hunner, „acceptons franchement et loyalement le Protectorat français dont nous sommes à même d'apprécier les bienfaits en dépit des erreurs commises, dûes surtout à une politique d'hésitation et de méfiance" (A. Zaoûche in La Revue Indigène jan. 1907 p. 14). Toen in 1898 het bloed stroomde in de straten van Algiers door moord en doodslag van een Anti-Semietisch gepeupel, kwam er ook beroering in de hoofdplaats Tunis, doch wist de Bey door zijn persoonlijken invloed spoedig de rust te herstellen en het fanatisme te bezweren.

Dank zij de impulsie van Frankrijk ging Tunesië zeldzaam snel vooruit, en heeft het in minder dan 30 jaren een hoogen graad van beschaving bereikt. „Sa rénovation économique et industrielle font de la Tunisie une des nations les mieux outillées pour les luttes économiques" (A Bouge p. 1331). Het heeft zijn havens en spoorwegen, zijn wegen en scholen, zijn politie en rechtspraak, zijn geneeskundigen dienst en dien van het armwezen; zijn crediet is bijna even solied als

dat van Frankrijk-zelf; zijn financiën kunnen als toonbeeld voor de meeste landen van Europa dienen. Het Protectoraat heeft een eind gemaakt aan de rustelooze binnenlandsche oorlogen van weleer, en de krijgslustige Nomaden kunnen slechts dichten en droomen van een leven van heldendaden en avonturen die zij nooit meer zullen kennen. „La poudre ne parle plus dans le désert", tenzij van tijd tot tijd bij geautoriseerde „fantasia's". Dan ziet men die weergalooze ruiters, met hun gebronsd gelaat en vorstelijke houding, den witten burnous om de leden en het fraaie geweer slingerend aan den knop van het sierlijke zadel, ronddraven, als vastgenageld op hun bevallige Arabische rossen met de golvende manen en den wapperenden staart. Sedert 25 jaren werd echter de rustige rust nergens meer gestoord.

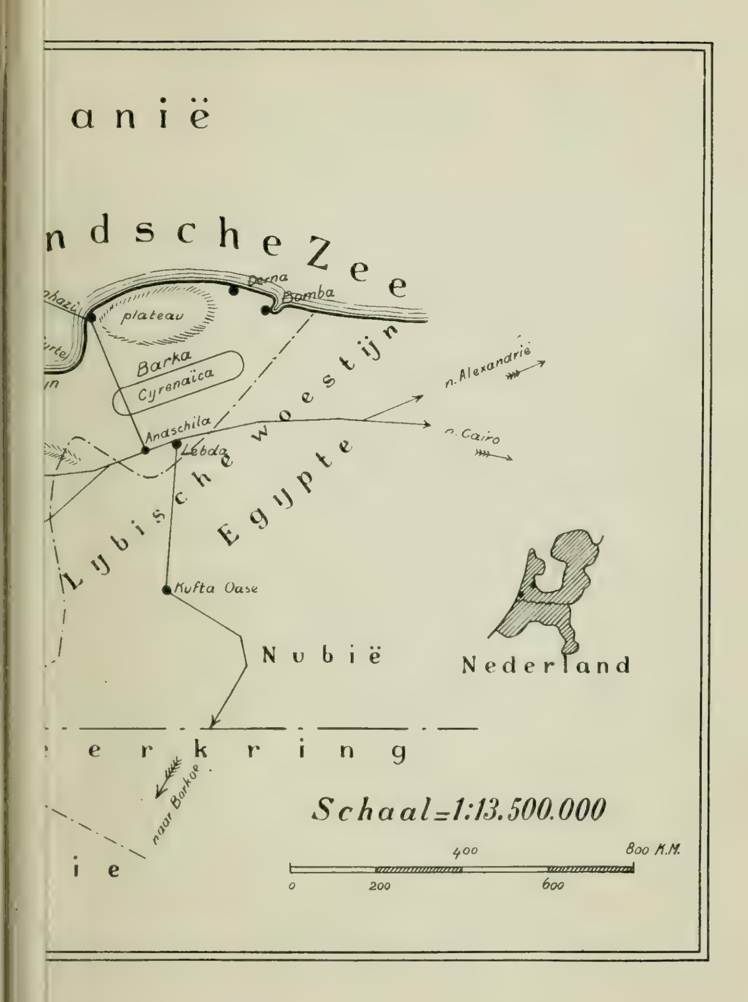
Alom heerscht veiligheid van have en goed, waardoor de Inboorling heeft geleerd te werken en te sparen, ondanks zijn geringe behoeften. Hij heeft thans, wanneer hij iets bezit, geen dieven meer te vreezen, geen Caïd die hem knevelt, geen Bey die zware belastingen heft, geen Marabout zelfs, die hem dwingt aalmoezen te geven. Er is dus geen gevaar meer bij sparen, en „l'Arabe comprend alors la valeur de l'argent; il accumule, il achète de la terre, il joint l'argent à l'argent; il ambitionne de s'arrondir et dans cet espoir non seulement ne refuse plus, mais vient offrir son travail" (Joseph Chailley. La Tunisie et la Colonisation française p. 44). De sommen, aan de spaarbanken toevertrouwd, leggen eveneens bewijs af van dit streven, de noodzakelijke voorwaarde van economischen vooruitgang. Een groot gedeelte van het bezit der Arabieren werd steeds begraven in de Silo's die zij met ware achterdocht bewaakten; hun geld werd omgezet in sieraden of staven van edel metaal, die zij in den grond begroeven. Doch thans is er hoop, dat zij langs coöperatieven weg hun fondsen bijeen zullen voegen en aldus kapitaal vormen, wat de welvaart der gemeenschap ten goede kan komen, en de dreigende drainage door den vreemdeling beperken.

Aldus ontstaat langzamerhand meer gelijkheid tusschen de voorheen zoo scherp gescheiden standen. Naast een machtige aristocratie van het grootbezit stond een bourgeoisie van ambachts-lieden en van loonarbeiders in de steden; op het platteland vindt men kleine pachters en deelbouwers, benevens „khamès", nauwelijks vrij te noemen, met lastdragers en lazaroni. Doch de bronnen van den rijkdom zijn anders geworden; nu de Bey en zijn hofhouding zich geen uitspattingen van weelde meer kunnen veroorloven, dreigen de inkomsten der luxe-industriëelen te verminderen, om van Europeesche concurrentie niet te gewagen. De Muselmansche bourgeoisie gaat dus achteruit, maar het

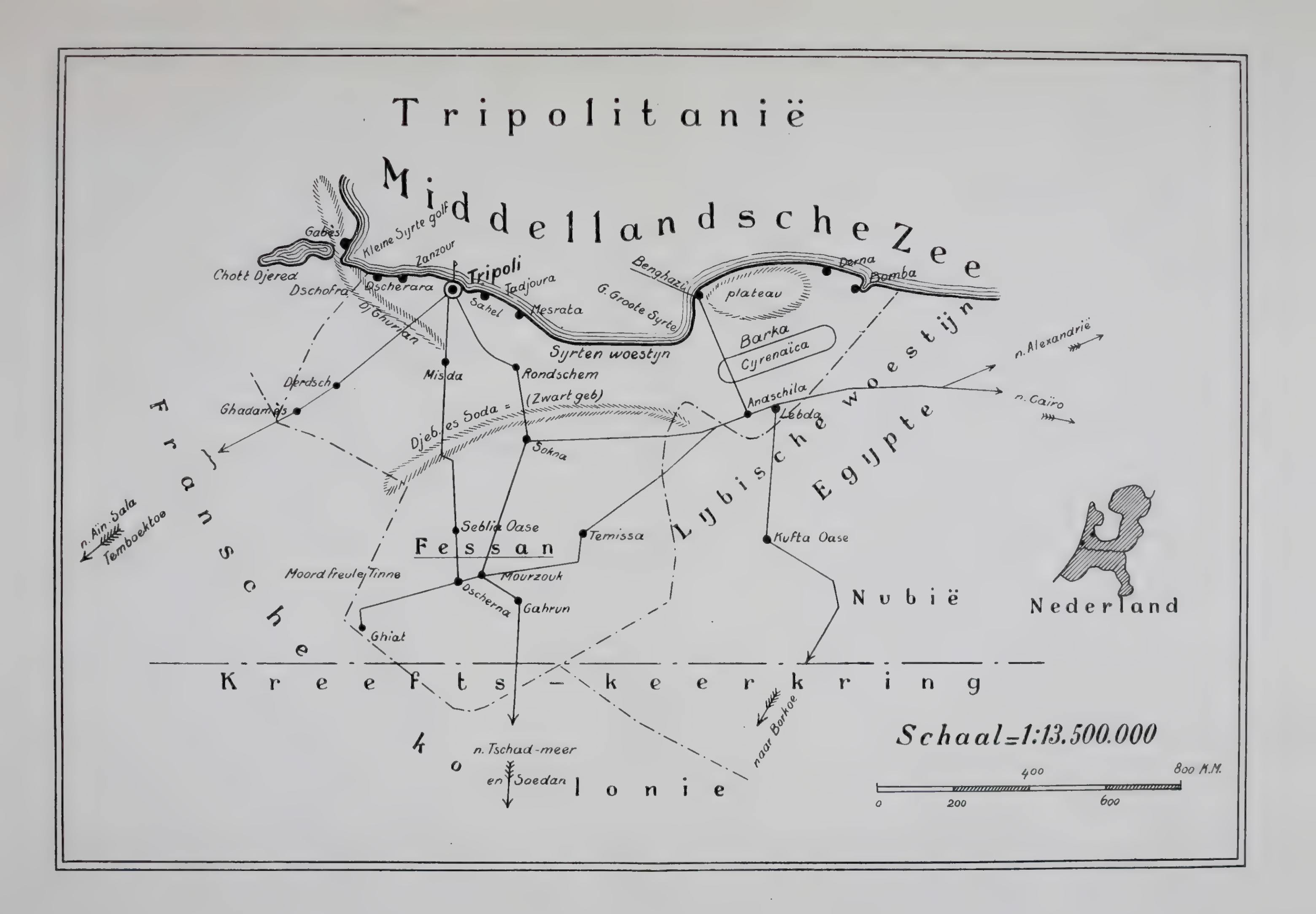
volk vindt meer en betere loonen voor zijn arbeid, en de verschillen van bezit toonen neiging tot dalen. En in deze bevolking, waar steeds een democratische geest heerschte, ondanks de despotie der Vorsten en de ongelijkheden der fortuin, ontstaat tevens meer solidariteit en gevoel van samenhoorigheid tusschen allen die voor Mohammed buigen. Een reden te meer, om door stipte handhaving der grondbeginselen van het Protectoraat, met zachte hand en overreding te streven naar datgene wat men met ruw geweld en dwang nooit zal bereiken.

Een vreedzame voogdij alleen kan zulke gunstige resultaten leveren onder zulke ongunstige omstandigheden; dit Oostersche ras „de gré ou de force" te willen wringen in het zoo enge keurslijf der Westersche begrippen, zou een roekelooze dwaasheid zijn gebleken. Door opvoeding en onderwijs, door arbeid en wetgeving, doch vooral door welwillendheid en broederschap kan men elk volk leiden in de goede richting, het een trap hooger brengen op de ladder der beschaving, het tot gids en weldoener zijn. En deze ernstig-gemeende proeve van Protectoraat is dan ook schitterend geslaagd; geen tijdelijke maatregel ligt blijkbaar in de bedoeling, bestemd om in volledige annexatie te eindigen. Dan zou men àlle verkregen resultaten, waarop Frankrijk trotsch mag zijn, àl het goede dat werd verworven, opnieuw in de waagschaal werpen; zich zonder eenige reden moedwillig berooven van de groote voordeelen der inheemsche bestuursmiddelen; opnieuw en op eigen kosten moeten hervatten een grootsch werk, reeds ten deele voltooid. Dan zouden alle schoone beloften, door Ministers en Parlement te Parijs, door Fransche Ambtenaren in Tunesië geuit, niets anders zijn geweest dan ijdele woordenpraal, dan schaamtelooze huichelarij. Dat kàn, dat wil ik niet gelooven; het tegenwoordige bestuurs-stelsel, „la politique féconde du Protectorat" (Chailley) zal blijven gehandhaafd tot nut en voordeel van allen.

De Inboorlingen zagen tal van misbruiken verdwijnen, waaraan zij vroeger ten offer vielen; meer welvaart zal hun deel worden; de Europeanen trekken profijt van den economischen vooruitgang, van de ontwikkeling van handel en industrie, en voor Tunesië-zelf bleef de administratieve en financiëele autonomie gehandhaafd, waardoor Frankrijk voor geldelijke offers werd gevrijwaard, terwijl van het Moederland slechts toewijding en intellect werd gevraagd. Het heden is verzekerd, de toekomst is vol beloften, en dank zij het „Aman", d. i. de Bescherming van Frankrijk, zal steeds duidelijker een hartgrondig „Amin" (het zij zoo), van den kant der Inboorlingen van Tunesië worden gehoord.

ROTTERDAM W. L. & J. BRUSSE MCMXI.

Tripolitanië
Middellandsche Zee
Kleine Syrte golf
Gabès
Chott Djerea
Dschofra
Zanzour
Oscherara
Tripoli
Tadjoura
Sahel
Mesrata
Dj Ghurian
G. Groote Syrte
Benghazi
Derna
Bomba
plateau
Barka
Cyrenaïca
Syrten woestijn
Misda
Rondschem
Derdsch
Ghadames
Djeb. es Soda = (Zwart geb)
Sokna
Anaschila
Lebda
n. Alexandrië
n. Cairo
Lybische woestijn
Egypte
Fransche kolonie
n. Ain Sala
Temboektoe
Seblia Oase
Fessan
Temissa
Kufta Oase
Moord Freule Tinne
Mourzouk
Oscherna
Gahrun
Ghiat
Nubië
Nederland
Kreefts-keerkring
naar Borkoe
n. Tschad-meer en Soedan
Schaal=1:13.500.000
0
200
400
600
800 K.M.

VOLLEDIGE TITELOPGAVE VAN ALLE WERKEN VERSCHENEN BIJ W. L. & J. BRUSSE TE ROTTERDAM, IN IEDEREN BOEKHANDEL TE VERKRIJGEN:

Bellettrie.

Brusse (M. J.) Boefje. Naar het leven verteld. 11e en 12e druk, met een naschrift: „Zeven jaar later". Goedkoope uitgaaf. Prijs f 0,90, gebonden f 1,25.

Brusse (M. J.) Boefje. Naar het leven verteld door M. J. Brusse (10e druk). Op veertien steenen in prent gebracht en verlucht met bladversieringen en beginletters door Dirk Nijland. Met een voorrede door Johan de Meester. Gebonden in perkamenten band met gouden stempels. (33 × 27½ cM., XX + 166 + 14 × 4 bladzijden. 14 prenten op Japansch papier, buiten den tekst). No. 1—100 épreuves d'artiste, gewaarmerkt door den schrijver en den teekenaar met hunne handteekeningen. Prijs f 47,50. No. 101—300 gebonden in linnen f 25,—.

Brusse (M. J.) Het Nachtlicht van de Zee. 3e 1000-tal. Met een penteekening van Jozef Israëls en een omslagteekening van J. B. Heukelom. Prijs f 0,90, gebonden f 1,25.

Brusse (M. J.) Landlooperij. 1e druk. Met een kopergravure van Prof. P. Dupont. Een krijtschets van zijn hand is op het omslag gereproduceerd. Nog enkele exemplaren. Prijs gebonden f 2,90.

Brusse (M. J.) Landlooperij. Zwerftocht van een dagbladschrijver onder stroopers en schooiers. 4e druk. 5e 1000-tal. Goedkoope uitgaaf. Prijs f 0,90, gebonden f 1,25.

Brusse (M. J.) Slavernij voor mooie kleeren. Uit het leven van de „lijders aan confectie". Omslagteekening van Johan Briedé. 2e druk. Prijs f 0,10.

Carelsen (Geertruida). Noord-Hollandsche Vertellingen. Met omslag- en bandversiering van Kees van Dongen. Prijs f 2,40, gebonden f 2,90.

Coenen (Frans) Burgermenschen. Prijs f 2,90, gebonden f 3,50.

Dekking (Henri) Op Dwaalwegen. Prijs f 3,25, smaakvol gebonden, kop verguld, f 3,90.

Dekking (Henri) Getroffenen. Prijs f 3,25, gebonden f 3,90.

Dekking (Henri) Winterkoninkje. Prijs f 3,25, gebonden f 3,90.

Gorki (Maxim) Slaapstee. (Nachtasyl). Uit de onderste lagen der samenleving. Tooneelspel in 4 bedrijven, vertaald door Henri Hartog. 2e druk. Prijs f 1,25, gebonden f 1,65.

Hamme (L.) Wolven in Menschengedaante. Roman uit het woekeraarsleven, met een voorrede van Mr. Joh. J. Belinfante, Voorz. v. d. Nationale Ver. tot bestrijding van den Woeker. 400 pag. Prijs f 1,90, gebonden f 2,50.

Hartog (Henri) Een Eigenwijs Schrijfster. (Anna de Savornin Lohman). Prijs f 0,25.

Hartog (Henri) Sjofelen. Verzameling van de nagelaten werken van den schrijver met zijn portret. Voorrede van Lodewijk van Deyssel. Omslag- en bandversiering van Dirk Nijland. Prijs f 2,90, gebonden f 3,50.

Krede Ben Heik. Achmed, gezegd de dorst naar het Schoone. Het boek ontluiking. Oorspronkelijke roman, 2e goedkoope druk met portret van den schrijver. Prijs f 1,50 ; in linnen stempelband f 1,90.

Leonhard (Frits). Vroolijke Makkers. Oorspronkelijke roman. Prijs f 2,40 ; geb. f 2,90.

Leonhard (Frits) Aan Lager Wal. Oorspronkelijke roman. Omslagteekening van J. J. Aarts. Prijs f 2,40, gebonden f 2,90.

Leonhard (Frits) Het Knechtje. Oorspronkelijke roman. Omslag- en bandversiering van D. Nijland. Prijs f 2,90, geb. f 3,50.

Leonhard (Frits) Kleine Bandeloozen. Omslag- en bandteekening van D. Nijland. Prijs f 1,50, gebonden f 1,90.

Leonhard (Frits) Emigranten. Tooneelspel in 3 bedrijven. Prijs f 1,25, gebonden f 1,60.

Loveling (Virginie) Erfelijk Belast. Oorspronkelijke roman. Met portret. Prijs f 2,90, gebonden f 3,50.

Loveling (Virginie) De Twistappel. Oorspronkelijke roman. Prijs f 2,40, gebonden f 2,90.

Lundquist (Ernst) Talmi. Roman uit het leven te Stockholm. Geautoriseerde vertaling van F. Lahr Jr. Prijs f 2,10, geb. f 2,50.

Martin (Hans). Danseresje. Oorspronkelijke roman. Prijs f 3,25, geb. 3,90.

Martin (Hans) Onder jongens en meisjes. Prijs f 2,50, gebonden in stempelband f 3,25.

Meerkerk (J. B.) Adelbert van Hoorne. Oorspronkelijke roman naar het handschrift van wijlen zijn vriend P. R. Aufetos, schrijver van „Ananda". Prijs ingenaaid f 3,25 ; in linnen stempelband f 3,90.

Meester (Johan de) De Menschenliefde in de werken van Zola. Met portret door Steinlen. Prijs f 0,50.

Meyere (Victor de) Langs den stroom. Prijs f 2,50.

Schmitz (Marie). Uit uren van Verlangen. Oorspronkelijke roman. Prijs f 3,25, geb. 3,90.

Moresco (A.) Journalistieke manoeuvres met den Zedenspiegel. Prijs f 1,50, geb. f 1,90.

Wyck Czn. (J. C. van) Wereldlente, Roman van hedendaagsche christelijke moraal. 280 blz. Prijs f 1,90 geb. f 2,50.

Serie: EEN BOEK VAN

No. 1. **Canter** (Bernard) Twee weken Bedelaar. 4e druk met 2 portretten. 152 bladz. f 0,35. geb. f 0,55.

No. 2. **Coenen** (Frans) De Zomergenoegens van de Familie Kramp. 100 blz. Prijs f 0,25, geb. f 0,45.

No. 3. **Brusse** (M. J.) In de Nachtbuurt. 3e druk, 118 bladz. f 0,35, geb. f 0,55.

No. 4. **Hartog** (Henri) In d'r nieuwe woning. Realistische novelle. Met 1 portret. 128 bladz. Prijs f 0,30, geb. f 0,50.
No. 5. **Lapidoth-Swarth** (Hélène) Louise. Een novelle. 88 bladz. Prijs f 0,25, geb. f 0,45.
No. 6. **Cneudt** (Rich. de) De Primus. Humoristische Novelle. 96 bladz. Prijs f 0,25, geb. f 0,45.
No. 7. **Leonhard** (Frits) Zwervelingen. 100 bladz. Prijs f 0,25, geb. f 0,45.
No. 8. **Klaver** (Lute) De Vrachtrijder van Warmelo. 152 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 9. **Speenhoff** (J. H.) Avontuurtjes. 2e druk, 88 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 10. **Cneudt** (Richard de) De Secretaris der Dekenij. 160 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 11. **Loghem** (Mr. M. G. L. van) Proefkonijntjes. 128 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 12. **Brusse** (M. J.) Achter de Coulissen. 140 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 13. **Speenhoff** (J. H.) Filiphina's Wonderliefde. Met 30 teekeningen van den schrijver. 96 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 14. **Boudier Bakker** (Ina) Een dorre plant. 118 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 15. **Feith** (Jan) Ter Zonne. Een sprookje van vruchtloos vliegen. 100 bladz. Prijs f 0,35; gebonden f 0,55.
No. 16. **Gogh-Kaulbach** (Anna van). Liefdessproke. 118 bladz. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 17/18. **Nieulant** (K. T.) (Dr. J. A. N. Knuttel). Liefdes kronkelpaden. De roman van een jongen. Tweede goedkoope druk. 234 bladz. Prijs f 0,60 gebonden f 0,90.
No. 19. **Beerstecher** (Henriette) Schuldig. Een roman. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 20. **Zee** (van der Daan) Offers. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 21. **Huizing** (Johan) Liefdes' Wraak. Een roman. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.
No. 22. **Brusse** (M. J.) Snok en Sam. Twee oude bajesklanten. Het ware levensverhaal van twee recidivisten. Prijs f 0,35, geb. f 0,55.

Reisbeschrijving.

Kol. (H. H. van) In de Kustlanden van Noord-Afrika. („Het Maghreb".) Met 32 illustraties naar fotografieën en een kaartje. Prijs f 4,90; fraai gebonden f 6,—.
No. 1. **Brusse's Reisgidsen. Lissa** (G. van) Twee weken te Berlijn. Geïllustreerde Gids voor Berlijn met een kaart en een spoorwegkaartje. Prijs f 0,50.
No. 2. **Brusse's Reisgidsen. Brusse** (M. J.) De Harz. Een Harzreis door M. J. Brusse. Geïllustreerde gids voor den Harz met een uitslaande kaart. Prijs f 0,50.

No. 3. Brusse's Reisgidsen. Dekking (Henri) Van de Rotte tot de Schelde. Dwaaltochten over de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden. Met 30 teekeningen van J. B. Heukelom. Prijs f 0,50.

Brusse (M. J.) **and J. G. Veldheer.** With Roosevelt through Holland by M. J. Brusse, Illustrated with 40 pen and ink sketches by J. G. Veldheer. Published by the Holland-Amerika Line. Rotterdam W. L. & J. Brusse. Prijs f 0,90.

Verzen.

Adama van Scheltema (C. S.) Uit Stilte en Strijd 2e druk. Prijs f 0,60; gebonden f 1,10.

Adama van Scheltema (C. S.) Eenzame Liedjes Prijs f 0,60, gebonden f 1,10. 3e druk.

Adama van Scheltema (C. S.) Zwerversverzen. Prijs f 0,60, gebonden f 1,10. 2e druk.

Adama van Scheltema (C. S.) Van Zon en Zomer Prijs f 0,60, gebonden f 1,10. 3e druk.

Adama van Scheltema (C. S.) Uit den Dool. Prijs f 0,60, gebonden f 1,10 uitverkocht.

Adama van Scheltema (C. S.) Een weg van Verzen Prijs f 0,60, gebonden f 1,10.

Adama van Scheltema (C. S.) Levende Steden: 1 Londen. 2. Dusseldorp. 3. Amsterdam. Prijs f 0,6[illegible] per deel. Enkele exemplaren op geschept Holl papier à f 2,50 per deel.

Boutens (P. C.) Het Treurspel van Agamemnoon Naar het Grieksch van Aischylos in Nederlandsch verzen overgezet. Met aanteekeningen. Prijs f 2,5[illegible]

Collem (A. van) Van Stad en Land. Prijs f 0,9[illegible] geb. f 1,40.

Eelen (Jan) Lentelinde. Het Lied van een jong Liefde. Prijs f 1,50. Uitverkocht.

Islees (Theod.) Recitatieven. I. Mijn land. — Ve[illegible] leden. — Lente. — Herfst. — Ingenium. — Erotiek — Aan den avond. — Kerkklokken. II. Utopia..- Middeleeuwsch. — Didaktiek. Prijs f 2,50, geb. f 3,5[illegible]

Martin (Hans). Bekentenissen. Omslag- en bandve[illegible] siering van J. G. Veldheer. Gedrukt op Hollandsc[illegible] papier. Prijs f 0,90, geb. f 1,40.

Schutter (Lodewijk de) Verzen. Prijs f 1,—.

Shelley (Percy Bysshe). Alastor of de Geest der Een zaamheid. In Nederlandsche Verzen overgebrach door Dr. K. H. de Raaf. Met portret van Shelley Voorrede door Willem Kloos. Prijs f 0,90. Gebon den in leder f 1,50.

Wilde (Oscar). Een Florentijnsche Tragedie. Vertaal door Dr. K. H. de Raaf. Prijs f 0,60.

Liedjes, Wijzen en Prentjes.

Speenhoff (J. H.) 6e bundel. Nieuwe reeks. De alle nieuwste onuitgegeven liedjes bevattende. Me pianobegeleiding van Louis Schnitzler. Groot 4 Prijs f 1,50. Geb. f 1,90.

Speenhoff (J. H.) 1e, 2e, 3e, 4e, en 5e Bundel. Met pianobegeleiding. Goedkoope druk, volksuitgave, 80e 1000-tal. Prijs f 0,50, geb. f 0,75 per Bundel. De vijf bundels in één linnen band f 2,90.
Van de eerste uitgaaf à f 1,50 gebonden zijn nog enkele exemplaren verkrijgbaar.

Zede-spelen.

Speenhoff (J. H.) No. 1. Loe. Tooneelspel in één bedrijf. Prijs f 0,35.
No. 2. Het Ploertje. Tooneelspel in één bedrijf. Prijs f 0,35.
No. 3. De Bosdokter. Blijspel in één bedrijf. Prijs f 0,35.
No. 4. Een Vrije Vrouw. Tooneelspel in één bedrijf. Prijs f 0,35.
No. 5. Drie Zede-spelen. „De Voet", „Cultuur" en „Kiekeboe". Prijs f 0,35.

Boeken voor Jongens en Meisjes.

Abbing van Houweninge (Mevr. N.) Lente, Zomer, Herfst en Winter. Een sprookje met rijke illustraties van P. Cornelis de Moor. Een luxe boek voor jonge kinderen op zwaar geschept Hollandsch papier. Prijs f 2,50, geb. f 3,50.

Hubert van Beusekom (Anna) en **Johanna van der Pot.** Anneke en de Klok. Fraai kinder-prentenboek in zeven kleuren gelithografeerd. Prijs gecartonneerd f 1.50.

Bogh-Kaulbach (Anna van) Hektor. De Geschiedenis van een hond. Fraai geillustreerd door J. B. Heukelom. Prijs f 0,90, geb. f 1,25.

Brusse (M. J.) Een dierenkolonie in een groote stad. Met 25 illustraties van W. F. A. I. Vaarzon Morel. 4e druk, voor de 'eugd bewerkt, geb. f 0,75.

Kunst.

Adama van Scheltema (C. S.) De Grondslagen eener nieuwe Poëzie. Proeve van een maatschappelijke kunstleer tegenover het naturalisme en anarchisme, de tachtigers en hunne decadenten. Prijs f 3,90, in halfleder gebonden f 5,—.

Berlage (H. P.) Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling. Versierd met teekeningen door Johan Briedé, uitsluitend naar ontwerpen van den schrijver. Prijs f 2,90, in linnen stempelband f 3,50.

Berlage (H. P.) Studies over Bouwkunst, Stijl en Samenleving. Met 20 teekeningen naar ontwerpen van den schrijver door Johan Briedé. Prijs f 2,90; in linnen stempelband f 3,50.

Berlage (H. P.) Over Stijl in Bouw- en Meubelkunst. Met 51 teekeningen van den schrijver. Tweede verbeterde druk. Prijs f 2,60, geb. f 3,25.

Berlage (H. P.) Grundlagen und Entwickelung der Architektur. Vier Vorträge gehalten im Kunstgewerbe Museum zu Zürich von H. P. Berlage. Mit 29 Abbildungen. Prijs f 2,25, geb. f 2,90.

Berlage (H. P.) Over de waarschijnlijke ontwikkeling der architektuur. Prijs f 0,60.

Hutschenruyter (Wouter) Wolfgang Amadeus Mozart. Met een portret. Omslag- en bandversiering van Fr. Hutschenruyter. Prijs f 0,95, gebonden f 1,25.

Jacobsen (Dr. R.) Carel van Mander. (1548-1606) Dichter en prozaschrijver. Prijs f 3,90, gebonden f 4,90.

Kloot Meijburg (Herman van der) Tachtig Schetsen van Boerenhuizen in Nederland. Met een voorrede van Prof. Henri Evers. Omslag- en bandversiering van den teekenaar. Prijs f 2,90, geb. f 3,50.

Knuttel (Dr. J. A. N.) Het Geestelijk Lied in de Nederlanden voor de Kerkhervorming. Prijs f 4,9[illegible] gebonden f 5,75.

Morris (William) Kunst en Maatschappij. Prachtuitgaaf f 3,90. enkele exemplaren in perkament f 12.50.

Pomes (Dr. H.) Over van Alphen's Kindergedichtjes. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw. Met een portret en 32 illustraties. Prijs f 3,90. In linnen gebonden f 4,9[illegible]

Prinsen JLz. (Dr. J.) Multatuli en de romantiek. Prijs f 1,25, geb, f 1,90.

Roland Holst (R. N.) Vijftien fotografieën naar de wandschilderingen van R. N. Roland Holst in het gebouw van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond te Amsterdam. In halflederen portefeuille, met gouden stempel van C. Mensing. Prijs f 60,—. (prospectus met 15 illustraties en tekst in 4 talen f 0,40.)

Roland Holst (R. N.) Vijftien afbeeldingen in boekdruk van de Wandschilderingen door R. N. Roland Holst in het gebouw van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond te Amsterdam. Met enkele opmerkingen over en korte verklaringen van de muurschilderingen. Prijs f 0,[illegible]

Ros (J. D.) Het ontwerpen van Vlakornament. Met een voorrede van H. J. de Groot. Met ruim 3[illegible] illustraties, waarvan 8 in kleuren. Prijs f 3,—, geb. f 3,75 of in 6 stukken compleet à f 0,50.

Visser (Dr. Mart.) Milton's Prozawerken. Prijs f 3,[illegible] geb. f 4,90.

Wijsbegeerte.

Leopold (Dr. J. H.) Uit den Tuin van Epicurus. Met een afbeelding van Epicurus. Boekversiering van J. B. Heukelom. Prijs f 0,95; gebonden f 1,35.

Leopold (Dr. J. H.) Stoische Wijsheid. Tweede vermeerderde druk. Prijs f 0,95, geb. f 1,35.

Treslong (H. van) Civitas. Eene Inleiding tot de Philosophie der Gemeenschap. Dl. I. De wetten van het Gemeenschapsleven. Deel II. De Metaphysica der Gemeenschap. Prijs in 2 deelen f 4,90. geb. f 5,90.

Werktuigkunde.

Vosmaer (A.) Practisch Werktuigkundig Hulpboek voor Fabrikanten, Ingenieurs, Technici, Chemici, Machinisten, Opzichters enzoovoort. Metalen en Alliages. Prijs gebonden f 5,75.

Wetenschappelijke onderwerpen.

Droogendijk (J. M.) en **Dr. H. C. H. Moquette.** Rotterdamsche Straatnamen (± 1400). Geschiedkundig verklaard. Omslag- en bandversiering van Johan Briedé. Prijs f 0,95; gebonden f 1,50.

Eijkman (Prof. Dr. C.) Hygiënische Strijdvragen. Prijs f 0,60.

Heijermans (L.) Arts. Handleiding tot de kennis der Beroepsziekten door L. Heijermans, Privaat-Docent in de leer der Beroepsziekten en Bedrijfshygiëne aan de Universiteit te Amsterdam. Met een voorrede van Professor Dr. R. H. Saltet, 113 illustraties naar fotografieën en een alphabetisch register. XX + 568 bladz. Deel I. Prijs f 12,50, in half leder gebonden f 14,—.
Ter perse: Deel II, 1e stuk met vele fotografische illustraties. Inhoud: De ziekten der visschers. — Nieuwe statistische gegevens. — Nieuwe wettelijke bepalingen. — Ziekten, veroorzaakt door X-stralen. — De huisindustrie. — Vrouwenarbeid.

Heijermans Arts (L.) en **Dr. C. J. Mijnlieff.** Beroepshygiëne en Eerste Hulp bij ongelukken in de bouwvakken. Met vele illustraties. Omslag- en bandversiering van Johan Briedé. Uitgegeven op initiatief van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Prijs f 1,10; gebonden f 1,50.

Heijermans (L.) Arts. De Sociale beteekenis der Beroepsziekten en Bedrijfshygiëne. Eerste openbare voordracht aan de Amsterdamsche Universiteit, als Privaat-Docent in de leer der Beroepsziekten en Bedrijfshygiëne. Prijs f 0,60.

Heijermans (L.) Arts. Het Onderwijs in de bedrijfshygiëne. Voordracht gehouden te Delft bij de opening van den cursus in de Sociale en Technische Hygiëne aan de Technische Hoogeschool. Prijs f 0,60.

Heijermans (L.) Arts. Gezondheidsleer voor Arbeiders. Met 28 illustraties. Prijs f 1,50, geb. f 1,90.

Hoff (Dr. L. van 't) Geneeskundige Gids voor den Scheepskapitein. Geillustreerd. Prijs geb. f 1,25.

Japikse (Dr. H.) Licht- en andere Stralen. Prijs f 0,90.

Lintum (Dr. C. te) Uit den patriottentijd. Met 47 Historie- en Spotprenten uit de Verzameling-Van Stolk. Geïllustreerd door G. van Rijn. Prijs f 1,50, gebonden in 18e eeuwschen stijl f 1,90.

Meijer (W. J.) De Rechtstoestand van Gemeente-ambtenaren en werklieden Prijs f 1,90.
Merkelbach (Mr. H. M.) Naar aanleiding van de Collectieve Arbeidsovereenkomst. Prijs f 2,50.
Nijhoff (Prof. Dr. G. C.) De noodzakelijkheid van het geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk. Prijs f 0,60.
Rutgers c-i. (S. J.) De beteekenis van het Beton-IJzer als constructie-materiaal. Rede uitgesproken bij den aanvang zijner lessen als Privaat-Docent aan de Technische Hoogeschool. Prijs f 0,60.
Rutgers, c.-i. (Wolter). Nieuwe Hoofdzaken van de Stelkunde. Prijs f 3,—.
Steenhouwersarbeid en Steenhouwersziekte. Rapport van een commissie, bestaande uit afgevaardigden van de vereeniging van Delftsche Ingenieurs, de maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, het genootschap Architectura et Amicitia, De Vak-afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Koninklijk instituut van Ingenieurs en de Sociaal-Technische vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten. Prijs f 1,—.
Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Een Wereldcorrespondentie van Meisjes-Studenten. Opstellen uit verschillende Staten over Vrouwenstudie. Prijs f 1,50.
Vürtheim. (Dr. J.) Handboekje: De Mythologie der Grieken. Met 25 illustraties. Prijs f 0,95. Geb. f 1,15.
Waard Jr. (C. de). De uitvinding der verrekijkers. Eene bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis. Uitgegeven met steun van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Prijs f 2,70.
Zijderlaan (Mr. N. P.) Wettelijke regeling van het Levensverzekeringbedrijf. Met een woord ter inleiding van Mr. J. van Schevickhaven. Prijs f 1,75.

Academische Proefschriften.

Grutterink. (A.) Beiträge zur Mikrochemischen Analyse einiger Alkaloïde und Drogen. Mit besonderer Berücksichtigung der Methoden von H. Behrens. Geïllustreerd. (Universiteit Bern. Niet in den handel.)
Japikse (J. N.) Een Strijd tegen de verbruikscoöperatie. (Universiteit Leiden. Uitverkocht.)
Jacobsen (R.) Carel van Mander. (1548-1609). Dichter en prozaschrijver. (Universiteit Leiden). Prijs f 3,90, gebonden f 4,90.
Knuttel (J. A. N.) Het Geestelijk Lied in de Nederlanden voor de Kerkhervorming. (Universiteit Leiden). Prijs f 4,90, gebonden f 5,75.
Klinkenberg (L. M.) Die Greenwich-Deklinationsbestimmungen von Polaris, 1851—1905. (Universiteit Leiden. Niet in den handel).
Merkelbach (H. M.) Naar aanleiding van de collectieve Arbeidsovereenkomst. (Universiteit Leiden). Prijs f 2,50.

Pomes (H.) Over van Alphen's Kindergedichtjes. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw. Met een portret en 32 illustraties. (Universiteit Leiden). Prijs f 3,90, in linnen gebonden f 4,90.

Rombach (K. A.) De Orthodiagraphie en hare waarde voor de bepaling van de hartfiguur. Geillustreerd. (Universiteit Leiden. Niet in den handel).

Visser (Mart.) Milton's Prozawerken. (Universiteit Utrecht.) Prijs f 3,90, geb. f 4.90.

Waal (A. J. C. de) Evenwichten in Quaternaire systemen waarin twee vloeistof-phasen optreden. Geillustreerd. (Universiteit Leiden. Niet in den handel).

Zijderlaan (N. P.) Wettelijke regeling van het Levensverzekeringbedrijf. (Vrije Universiteit te Amsterdam). Prijs f 2.70.

Opvoeding, Onderwijs, Studieboeken enz.

Blijenburgh 1e. Lt. Art. (W. P. Hubert van) Het Zweedsche stelsel van gymnastiek. Uit het oogpunt van lichamelijke vorming beschouwd onder andere in vergelijking met het Duitsche stelsel. Met 94 illustraties. Prijs f 2,50.

Blijenburgh 1e Lt. Art. (W. P. Hubert van) Beschouwingen over Gymnastiek naar aanleiding van het Rapport der Sub-Commissie ingesteld door de Staatscommissie van het onderwijs. Prijs f 0,40.

Coster (J.) De Vereenvoudiging in de Engelsche spelling. Prijs f 0,25.

Deutmann, Arts (Lize). Over de Hoofdakte en Verspilling van Energie, en de Voorstellen der Ineenschakelingscommissie. Door Lize Deutmann, Arts te 's Gravenhage en gewezen hoofdonderwijzeres. Prijs f 0,25.

Dijk (W. M. van) Liedjes om te zingen in de school en thuis. Twee- en driestemmig, in noten- en cijferschrift. 130 blz. Prijs f 0,50.

Disse (J. S. G.) en **J. M. Scheffer.** Grondslagen der Lichamelijke opvoeding op Lagere en Middelbare Scholen en Gymnasia. Theoretisch Handboek voor candidaat-onderwijzers en leeraren in de gymnastiek en voor allen, die belang stellen in de lichamelijke opvoeding van onze jeugd. Prijs f 1,90; gebonden in linnen f 2,25.

Egener-Van Eijken (Chr.) Een geval van Hoorstomheid bij een kind en de behandeling daarvan door Chr. Egener Van Eijken. Prijs f 0,25.

Egener-van Eijken (Chr.) Methodisch-Hygiënisch Spreken. Het genezen van stotteren en andere spraakgebreken. Handleiding ten behoeve van Onderwijzers, Ouders, Opvoeders en Spraakgebrekkigen. Handboek voor zelfonderricht. Geïllustreerd. Prijs f 0,90, geb. f 1,25.

Griss (J. J.) en **Hazelhof** (E.) De Volzin. Beknopte Nederlandsche Spraakkunst, ten gebruike bij het onderwijs aan Hoogere Burger-, Kweek- en Normaalscholen. Geb. f 1,—.

Hoogenboom (W.) en **A. S. Moerman.** De Loopende Hand. 1e tot en met 4e druk. Cursus voor uitsluitend loopend schrift, in losse voorbeelden, behalve voor het eerste leerjaar, methodisch samengesteld voor de Lagere School door W. Hoogenboom, Leeraar M.O., en A. S. Moerman,'Hoofd eener School.

No. 1. Schrijfboek voor het 1e Leerjaar, 1e helft, voorzien van 96 voorbeelden, 48 blz. 4e dr. f 0,15.
No. 2. Schrijfboek voor het 1e Leerjaar, 2e helft, voorzien van 96 voorbeelden, 48 blz. 3e dr. f 0,15.
No. 3. 128 voorbeelden voor het 2e Leerjaar.* 128 blz. 2e druk. f 0,20.
No. 4. Schrijfboek voor het 2e Leerjaar, 48 blz. f 0,06.
No. 5. 96 voorbeelden voor het 3e Leerjaar.* 96 blz. 2e druk. f 0,20.
No. 6. Schrijfboek voor het 3e Leerjaar, 48 blz. f 0,06
No. 7. 96 voorbeelden voor het 4e Leerjaar. * 96 blz. 2e druk. f 0,20.
No. 8. Schrijfboek voor het 4e Leerjaar, 1e helft, 48 blz. 2e druk. f 0,10.
No. 9. Schrijfboek voor het 4e Leerjaar, 2e helft, 48 blz. f 0,06.
No. 10. Verzameling voorbeelden voor het toegepast schrijven in de hoogere klassen der Lagere School, voor Herhalingsscholen en Inrichtingen voor M. U. L. O. 48 blz. f 0,45.
No. 11. Schrijfboek, behoorende bij de verzameling voorbeelden v. het toegepast schrijven. 48 blz. f 0,06
No. 12/17. Taal- en rekenschriften voor het 1e, 2e en 3e leerj. 48 blz. per nummer f 0,05.
Toelichting bij de Loopende Hand. 2e dr. f 0,10.
* De voorbeeldenboekjes Nos. 3, 5 en 7 hebben een formaat van pl. m. 5 bij 17 cM.

Hoytema (W. J. van) Op! Hollandsche jongens! Naar buiten! Wenken voor wandelingen, vacantietochten en jongenskampen. (Uitverkocht).

Huyts, leeraar in de paedagogiek, (Johs. H.) Johann Amos Comenius' Groote Onderwijsleer. Bewerkt ten dienste van cursussen voor de Hoofdacte en zelfstudie, voorzien van een beknopte levensschets. Prijs f 0.90.

Huijts, leeraar in de paedagogiek, (Johs. H.) Schetsen van Methoden. Hulpmiddel bij de studie voor onderwijzers-, hoofdonderwijzers- en vergelijkend examen. Prijs per No. f 0,25. Compleet alle nos in één deeltje gecartonneerd f 1,75.

No. 1. **D. Kanon** en **A. Mout.** Het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis.
No. 2. **E. Heimans.** Het onderwijs in de natuurlijke historie.
No. 3. **H. Douma** en **T. Jansma.** Handleiding bij het onderwijs in de natuurkunde.

No. 4. **W. Koops** en **J. Oosterkamp**. Eenvoudige aardrijkskunde voor de volksschool.

No. 5A. **C. H. den Hertog** en **J. Lohr**. Het onderwijs in de Nederlandsche taal. I. Oefening in het spreken, lezen en stellen.

No. 5B. **C. H. den Hertog** en **J. Lohr**. Het onderwijs in de Nederlandsche taal. II. Oefeningen in het onderscheiden en juist gebruiken der spraakkunstige vormen.

No. 6. **M. B. Hoogeveen, Jan Ligthart** en **H. Scheepstra**. Het aanvankelijk leesonderwijs.

No. 7. **C. F. A. Zernike**. Ons rekenonderwijs.

No. 8. **P. M. H. Welker**. De terugkeer tot de natuurlijke schrijfmethode.

[illegible]uyts (J. H.) Inhoudsoverzicht van Jean Jacques Rousseau's Emile ou de l'éducation, door Johs. H. Huyts, leeraar in de Paedagogiek aan den Bondscursus voor de Hoofdakte te Rotterdam. Prijs f 0,10.

[illegible]apikse (Dr. H.) Licht- en andere Stralen. Prijs f 0,90.

[illegible]ntum (Dr. C. te). Uit den Patriottentijd. Met 47 Historie- en Spotprenten uit de Verzameling-Van Stolk. Geïllustreerd door G. van Rijn. Prijs f 1,50, gebonden in 18e eeuwschen stijl f 1,90.

[illegible] Over van Alphen's Kindergedichtjes. [illegible] kennis van de opvoeding hier [illegible] achttiende eeuw. Met een portret en [illegible] illustraties. Prijs f 3,90, in linnen gebonden f 4,90.

[illegible] en J. J. Griss (Dr. K. H. de) Een Nieuwe bun[illegible] voor Gymnasia, Hoogere Burger- [illegible]k- en Normaalscholen. In linnen [illegible] B. Heukelom. Ie en IIe deel. 2e Druk. [illegible] deel.

[illegible]) Een Gids op nieuwe banen. Leergang [illegible] natuurteekenen op de lagere school, [illegible] leerjaar met 22 illustraties. Prijs f 0,60.

[illegible] ontwerpen van Vlakornament. Met [illegible] voorrede van H. J. de Groot. Met ruim 300 illustraties waarvan 8 in kleuren. Prijs f 3,—, geb. f 3,75 of in 6 stukken compleet à f 0,50.

[illegible]os (J. D.) De Nieuwe Richting in het Teekenonderwijs. Prijs f 0,30.

[illegible]hönberg (E.) Administratie en handelskennis voor vrouwen. Wat elke ontwikkelde vrouw dient te weten van Boekhouden en hetgeen ermee in verband staat. Met modellen toegelicht. Prijs f 0,90 gebonden f 1,25.

(Voor leeraressen aan Inrichtingen van onderwijs voor meisjes is op aanvraag een present exemplaar ter kennismaking te krijgen.)

[illegible]ipriaan Luiscius (Mr. J. M. van) Karakter. Prijs f 0,10 (bij 50 ex. ter verspreiding f 0,05, bij 100 ex. f 0,03, 1000 ex. f 0,02½) 5e druk. 10e—12e duizendtal.

[illegible]rley Duwel (C. L.) Plane Vir. Wat de jeugd van hare leiders verwachten mag. Met een voorwoord van R. Casimir. Opgedragen aan Prof. Dr. P. H. Damste. Omslagteekening van H. G. J. Kramer. Prijs f 0,35.

Vürtheim (Dr. J.) Handboekje: De Mythologie der Grieken. Met 25 illustraties. Prijs f 0,95. Geb. f 1,

Verschillende onderwerpen.

Bergh Jr. (S. v. d.) De Verplichte toevoeging v Sesamolie bij de Margarine. 2e druk. Prijs f 0,

Het Gulden Boek voor de Tuberculeuse Kinder uitgegeven door de Vereeniging tot bestrijd der Tuberculose te Rotterdam bij W. L. & Brusse. Prachtuitgave in percament f 25,—. Go koopste uitgave in papieren omslag f 1,50. andere edities zijn uitverkocht. Uitgave ten vo deele van het kinder-Hospitium te Katwijk Zee en de kassen der Vereenigingen tot bestrijd der Tuberculose in Nederland.

Krede Ben Heik. „Het boek voor de Geloovige 40 vragen en antwoorden over de Leer van „B steld Oostersch Israël." Prijs f 0,44.

Schönberg (E.) Estella Schönberg's Practisch Hu houdboek met toelichtingen, raadgevingen begrootingssysteem voor 52 weken. Versierd d Joh. Briedé. Prijs f 1,—. 2e verbeterde druk.

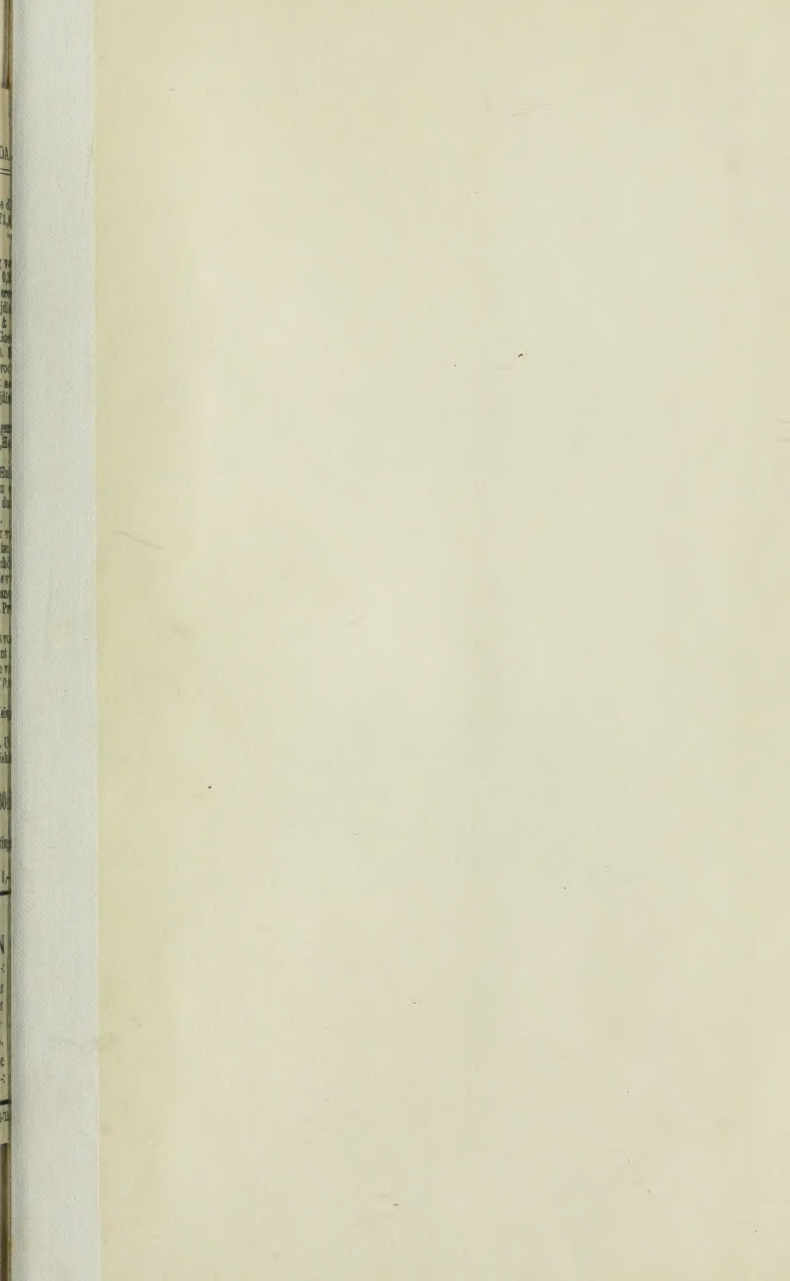
Schönberg (E.) Wat kan en moet de winkelier het Warenhuis leeren? Uit Amerikaansche, Duits en Fransche gegevens samengesteld door E. Sch berg, accountant te Amsterdam. Met een voorrede J. S. Meuwsen, Voorzitter van den Middenstar bond. Toegelicht met illustraties en modellen. P ingenaaid f 1,60, geb. f 1,95.

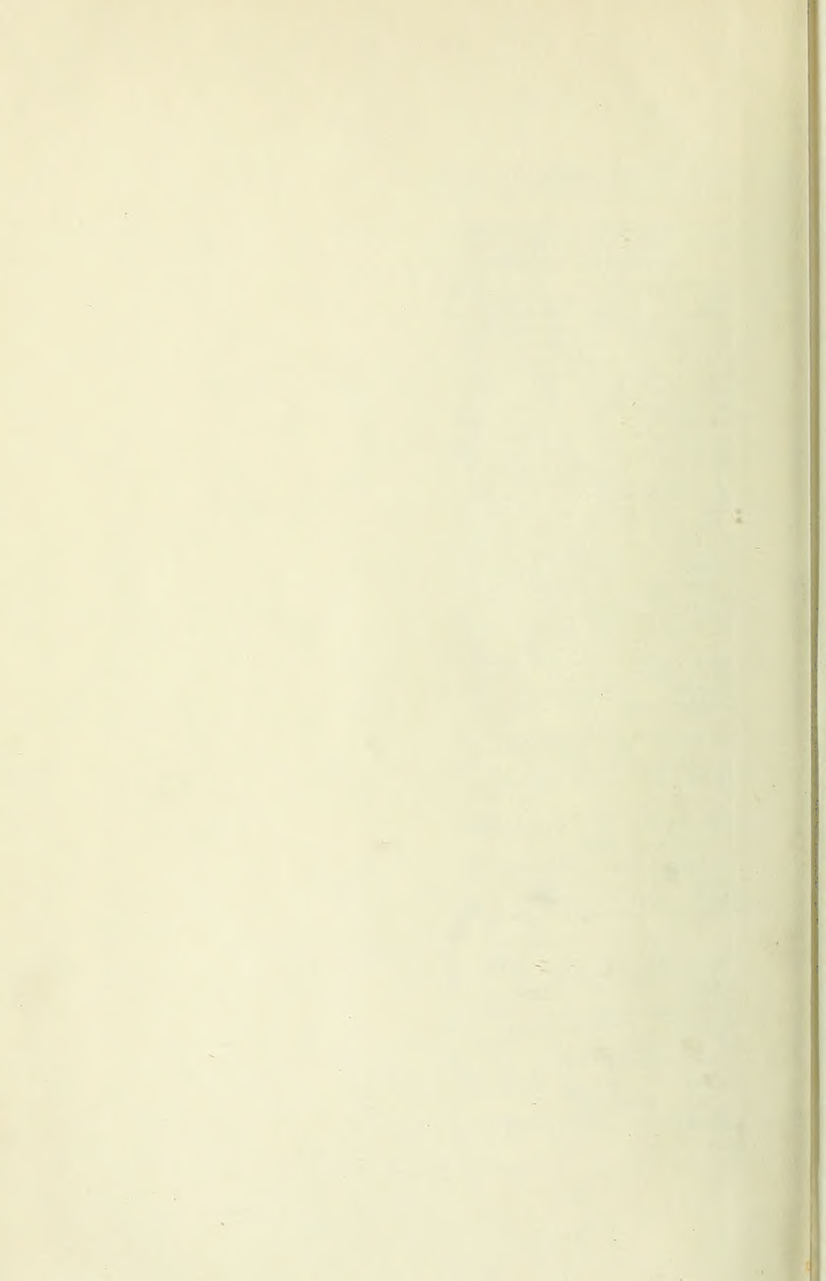
Schönberg (E.) Administratie en handelskennis v vrouwen. Wat elke ontwikkelde vrouw dient weten van Boekhouden en hetgeen ermee in v band staat. Met modellen toegelicht. Prijs f 0 geb. f 1,25.

Sillevis (Annie) Een Meisje-Student over „Een Mei Studentje". Prijs f 0,35.

Vallende Ziekte en de genezing in Nederland. gegeven door de Ned. Ver. tegen Vallende Ziek Prijs f 0,25.

5000-8-'1

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 20 03 14 020 7